T. C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEFSİR BİLİM DALI

KUR'ÂN'DA RÜŞD ve ĞAYY KAVRAMLARI

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Nurhan BİNGÖL

BURSA – 2022

T. C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEFSİR BİLİM DALI

KUR'ÂN'DA RÜŞD ve ĞAYY KAVRAMLARI

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Nurhan BİNGÖL

Danışman:
Prof. Dr. Celil KİRAZ

BURSA – 2022

TEZ ONAY SAYFASI

T. C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Temel İslam Bilimleri Anabilim, Tefsir Bilim Dalı'nda 702023025 numaralı Nurhan BİNGÖL'ün hazırladığı "Kur'ân'da Rüşd ve Ğayy Kavramları" konulu Yüksek Lisans ile ilgili tez savunma sınavı, .../.../... günü …… - ……..saatleri arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin ……..….. (başarılı/başarısız) olduğuna …… (oybirliği/oy çokluğu) ile karar verilmiştir.

Üye (Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu Başkanı)
Prof. Dr. Celil Kiraz
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

Üye
Prof. Dr. Remzi Kaya
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

Üye
Prof. Dr. Osman Kabakçılı
BİLECİK ŞEYH EDEBALİ ÜNİVERSİTESİ

...../...../ 20.....

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

YÜKSEK LİSANS İNTİHAL YAZILIM RAPORU

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tarih: --/--/2022

1- Tez Başlığı / Konusu: Kur'ân'da Rüşd ve Ğayy Kavramları
2- Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 238 sayfalık kısmına ilişkin, 11/05/2022 tarihinde şahsım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından (Turnitin)* aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre, tezimin benzerlik oranı %15'tir.
3- Uygulanan filtrelemeler:
4- Kaynakça hariç
5- 5 kelimeden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç
6- Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Özgünlük Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.
7- Gereğini saygılarımla arz ederim.

--/--/2022

Adı Soyadı:	Nurhan BİNGÖL
Öğrenci No:	702023025
Anabilim Dalı:	Temel İslam Bilimleri
Programı:	Tefsir
Statüsü:	☒Y.Lisans☐ Doktora

Danışman

Prof. Dr. Celil KİRAZ

--/--/2022

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum *Kur'ân'da Rüşd ve Ğayy Kavramları* adlı çalışmanın bilimsel araştırma, yazma ve etik kurallarına uygun olarak tarafımdan yazıldığına ve tezde yapılan bütün alıntıların kaynaklarının usulüne uygun olarak gösterildiğine, tezimde intihal ürünü cümle veya paragraflar bulunmadığına şerefim üzerine yemin ederim.

Tarih ve İmza

--/--/2022

Adı Soyadı : Nurhan BİNGÖL

Öğrenci No : 702023025

Anabilim Dalı : Temel İslam Bilimleri

Programı : Tefsir

Statüsü : Yüksek Lisans

ÖZET

Yazar : Nurhan BİNGÖL

Üniversite : Bursa Uludağ Üniversitesi

Anabilim Dalı : Temel İslam Bilimleri

Bilim Dalı : Tefsir Bilim Dalı

Tezin Niteliği : Yüksek Lisans Tezi

Sayfa Sayısı : xi+225

Mezuniyet Tarihi : …../…./2022

Tez Danışmanı : Celil KİRAZ

Kur'ân'da Rüşd ve Ğayy Kavramları

Allâhu Teâlâ insanı en şerefli mahlûkat olarak yaratıp onu yeryüzünde halife tayin etmiştir. İnsanı diğer canlılardan ayıran ve üstün varlık olmasını sağlayacak olan akıl melekesini kendisine bahşetmiştir. Bu verdiği nimetlere karşılık olarak da onlardan kulluk görevlerini yaparak kendisine itaat edip Şeytan'dan ve Şeytan'ın hoşnut olacağı davranışlardan yüz çevirmelerini istemiştir. Nitekim bunun sonucunda da, insanın akıl ve basîret sonucunda doğruyu yanlıştan ayırarak kendi faydasını görüp ona tâbiî olması "rüşd" kavramı ile açıklanırken; Şeytan'ın, akılsızlığın ve cahilliğin peşine takılarak kişinin yanlış yola girip dalâlete düşmesi de "ğayy" kavramı ile açıklanmıştır. Bu çalışmada da detaylı olarak rüşd ve ğayy kavramları incelenmiştir.

Tez; giriş, üç bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Giriş bölümünde araştırmanın genel olarak konusuna, önemine, amacına, yöntemine ve kaynaklarına değinilmiştir. Birinci bölümde "rüşd" kavramının lügavî ve Kur'ânî tahlili yapılarak bu kavramın anlam sahası belirlenmeye çalışılmıştır. Kur'ânda bu kavramlarla yakın anlam taşıyan başka kavramlar verilerek "rüşd" kavramının kapsayıcılığı belirlenmiştir. İkinci bölümde de aynı yöntemle "ğayy" kavramının detaylı lügavî ve Kur'ânî tahlili yapılmıştır. Son bölümde ise "rüşd" ve "ğayy" kavramlarının diğer İslamî İlimlerdeki yeri belirlenerek bu kavramların sınırları belirlenmeye çalışılmıştır. Sonuç bölümünde de rüşd ve ğayy kavramlarının lügavî, Kur'ânî ve diğer İslam ilimlerindeki tahlili yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kur'ân, Rüşd, Ğayy, Hidâyet, Dalâlet.

ABSTRACT

Name and Surname : Nurhan BİNGÖL

University : Bursa Uludag University

İnstitution : Social Science İnstitution

Field : Basic İslamic Sciences

Branch : Commentary of the Qur'an

Degree Awarded : Master

Page Number : xi+225

Supervisor : Celil KİRAZ

The Concepts of "Rushd" and "Gayy" in the Qur'an

Allah created human as the most honorable creature and appointed him as the caliph on earth. He endowed himself with the ability of mind, which distinguishes man from other living things and makes him to become a superior being. In return for these blessings, he wanted them to do their duty of worship and to obey him and turn away from the Satan and the behaviors that please Satan. As a result of this, the fact that person sees his own interest and obeying it by distinguishing right from wrong as a result of mind and foresight abilities is explained with the concept of "rushd"; The way people go astray by chasing evil, stupidity and ignorance is also explained by the concept of "gayy". In this study, the concepts of rushd and ğayy are examined in detail.

Thesis, consists of an introduction, three chapters and a conclusion. In the introduction part, the general subject, importance, purpose, method and sources of the research are mentioned. In the first chapter, the dictionary and Qur'an analysis of the concept of "rushd" has been made and the meaning field of this concept has been tried to be determined. The comprehensiveness of the concept of "rushd" has been determined by giving other concepts that have close meanings with these concepts in the Qur'an. In the second part, a detailed Qur'an and lexical analysis of the concept of "gayy" has been made with the same method. In the last part, the boundaries of these concepts have been tried to be determined by examining the place of the concepts of "rushd" and "gayy" in other Islamic Sciences. In the last chapter, the concepts of rushd and gayy (rushd) are examined in terms of Lexical, Qur'anic and the other Islamic sciences.

Keywords: The Qur'an, Rushd, Ghayy, Guidance, Misguidance.

ÖNSÖZ

Yüce Allah tarafından Hz. Peygamber'e vahiy yoluyla gönderilen Kur'ân-ı Kerîm, insanları doğru yola iletmek ve Allah'ın yarattığı delillerden hareketle Allah'ı bulmaya yönlendirmek amacıyla indirilmiş en yüce Kitap'tır. Bu kitaptan her insan kendi seviyesine göre mesajlar çıkarıp kendi dünya ve ahiret kurtuluşu için bir yol arayabilmektedir.

Kur'ân'da bazen insanlara ulaştırılmak istenen mesaj kavramlar aracılığıyla verilebilmektedir. Araştırmaya konu olan rüşd ve ğayy kavramları da Kur'ân'ın kullanmış olduğu iki kavramdır. Yaptığımız araştırmalara göre bu iki kavramı kapsayan ayrıntılı bir bilimsel çalışma yapılmamıştır. Bu durum rüşd ve ğayy kavramlarını içeren kapsamlı bir araştırma yapmamıza neden olmuştur. Bu iki kavramın içermiş olduğu anlamlar ve mesajlar Kur'ân bütünlüğü içerisinde değerlendirildiğinde Kur'ân'a muhatap olan insan için bütük bir önem arz edecektir. Bunun için rüşd ve ğayy kavramlarının içerdiği anlamlar, Allah'ın doğru yolunun neleri içerdiği, bu yollara nasıl girileceği, bu yollara girerken insanın karşısına çıkan engeller, Şeytan'ın aldatmaları ve bu aldanmalardan kurtulmak için gerekli olan doğru bilgi, faydalı ilim ve hakikatin bilinmesi bu iki kavramla yakından ilişkili olup büyük önem arz etmektedir.

Kur'ân'ın mesajlarına ve muhataplarına iletmek istediği anlamlara ulaşmanın en güzel ve kestirme yollarından biri de kavram çalışmalarıdır. Bu düşünceden hareketle incelen kavram hakkındaki ayetler ve yorumlar birlikte incelenebilecek ve mesajın doğru anlaşılmasının önü açılmış olacaktır.

Konulu tefsir niteliğindeki bu çalışma da giriş, üç bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Giriş bölümünde araştırılması gereken temel problemden, araştırmanın yönteminden, amacından ve kaynaklarından bahsedilmiştir. Birinci bölümde rüşd kavramının ayrıntılı analizi Kur'ân'daki eş anlamlılarıyla birlikte yapılmıştır. İkinci bölümde aynı şekilde ğayy kavramının detaylı tahlili yapılmıştır. Üçüncü bölümde ise diğer İslâmî ilimlerde rüşd ve ğayy kavramlarının yerine değinilmeye çalışılmıştır. Sonuç bölümünde ise bu kavramlar hakkında ortaya konulan bulgular belirtilmiştir.

Yapmış olduğum bu çalışma süresince farklı konularda bana yardımcı olan ve çalışmama katkı sağlayan kişilere teşekkür etmeyi görev bilirim. Öncelikle konunun belirlenmesinden başlayarak çalışma bitene kadar tezimin her aşamasında bana rehberlik eden, her konuda yardımcı olan, anlayış gösterip karşılaştığım problemlere sabırla çözüm üreten danışman hocam Prof. Dr. Celil KİRAZ'a teşekkürlerimi sunarım çalışmamın son halini inceleyip bazı düzeltmelerde bulunan ve çalışmama önemli katkılar sağlayan Prof. Dr. Remzi KAYA ve Prof. Dr. Osman KABAKÇILI hocalarıma teşekkürlerimi bildirmek isterim. Aynı zamanda bu süreçte desteğini esirgemeyen değerli aileme ve dostlarıma da çok teşekkür ederim.

NURHAN BİNGÖL

Bursa 2022

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI ..... **ii**
YÜKSEK LİSANS İNTİHAL YAZILIM RAPORU ..... **iii**
YEMİN METNİ ..... **iv**
ÖZET ..... **v**
ABSTRACT ..... **vi**
ÖNSÖZ ..... **vii**
İÇİNDEKİLER ..... **viii**
KISALTMALAR ..... **xii**
GİRİŞ **1**
A. ARAŞTIRMANIN KONUSU, ÖNEMİ, KAPSAMI VE AMACI 1
B. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ VE KAYNAKLARI 2

BİRİNCİ BÖLÜM
RÜŞD KAVRAMININ LÜGAVÎ VE KUR'ÂNÎ TAHLİLİ

I. RÜŞD KAVRAMININ LÜGAVÎ TAHLİLİ 6
A. SÖZLÜKTE RÜŞD VE TÜREVLERİ 6
B. ISTILAHTA RÜŞD 10
II. RÜŞD KAVRAMININ KUR'ÂNÎ TAHLİLİ 12
A. KUR'ÂN'DA RÜŞD VE TÜREVLERİ 12
B. KUR'ÂN'DA RÜŞD VE TÜREVLERİNİN İÇERDİĞİ ANLAMLAR 16
1. İman ve İslâm (Teslimiyet) 16
2. Doğru Yol ve Doğru Yola Yöneliş (Hidâyet) 24
3. Doğru ve Hakiki Bilgi 54
4. İyilik ve Fayda 59
5. Akıllılık, Aklı Kullanma Yeteneği, İsâbet ve Basîret 62
6. Bulûğ, Olgunluk, Yetkinlik, Yetişkinlik, Temyiz Gücü 71
7. Vahiy İle Hâsıl Olan Kâmil İhtidâ, Hakkı Bulma Kâbiliyeti, Peygamberlik . 75
III. KUR'ÂN'DA RÜŞD İLE ANLAM YAKINLIĞI OLAN KAVRAMLAR 79
A. HİDÂYET (هِدايةً) 79

B. HAKK (حَقّ) 83
C. SIRÂT-I MÜSTAKÎM (صراط المستقيم) 87
D. SEVÂÜ's-SEBÎL (سَوَاءَ السَّبِيلِ) 89
E. BASÎRET (بَصِيرَة) 90
F. SALÂH (صلاح) 92
G. TEVFÎK (تَوْفيق) 93
H. NECÂT (نَجٰوة) 95
I. HAYR (خَير) 97
İ. EMİR bi'l-MA'RÛF NEHİY ani'l-MÜNKER (الأمر بالمعروف والنهي عن المنكر) 99

İKİNCİ BÖLÜM
ĞAYY KAVRAMININ LÜGÂVİ ve KUR'ÂNÎ TAHLİLİ

I. ĞAYY KAVRAMININ LÜGAVİ TAHLİLİ 102
A. SÖZLÜKTE ĞAYY VE TÜREVLERİ 102
B. ISTILAHTA ĞAYY 107
II. ĞAYY KAVRAMININ KUR'ÂNÎ TAHLİLİ 107
A. KUR'ÂN'DA ĞAYY VE TÜREVLERİ 107
B. KUR'AN'DA ĞAYY VE TÜREVLERİNİN İÇERDİĞİ ANLAMLAR 112
1. SAPMAK, AZMAK 112
a. Allah'a İzâfe Edilen İğvâ (Saptırma, Helâk Etme) 112
b. Şeytan'ın İğvâsı 121
c. Şeytan'a Tabiî Olan İnsanların İğvâsı 123
2. DOĞRU YOLDAN AYRILMAK (DALÂLET), HATAYA DÜŞMEK 132
3. CEHENNEM (AZAP) 149
III. KUR'ÂN'DA ĞAYY İLE ANLAM YAKINLIĞI OLAN KAVRAMLAR 152
A. DALÂLET (ضَلالة) 152
B. BAĞY (بَغْي) 154
C. TUĞYÂN (طُغيان) 156
D. ZULÛM (ظُلْومٌ) 158
E. FISK (فِسْق) 161
F. İSYÂN (عِصْيَان) 162
G. BÂTIL (باطِل) 164

H. SEFEH (سَفَه) 165
I. HÜSRÂN (الْخُسْرَانُ) 167
İ. ĞULÜV (غُلُوّ) 168
K. HIZLÂN (خِذْلان) 169
L. ŞİKÂK (شِقاق) 169
M. HELÂK (هَلاك) 170
N. CEVR (جَوْرٌ) 171
O. ‘AVL (عَوْل) 172
Ö. CENEF (جَنَف) 172
P. ZEYĞ (زَيغ) 173
R. İVEC (عِوَج) 173
S. RAHAK (رَهَق) 174

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
DİĞER İSLÂMÎ İLİMLERDE
RÜŞD ve ĞAYY KAVRAMLARI

I. HADİS İLMİNDE RÜŞD VE ĞAYY KAVRAMLARI 177
A. RÜŞD KAVRAMININ HADİSLERDE TAŞIDIĞI BAZI ANLAMLAR 177
1. İMAN 177
2. DOĞRU YOL (HİDÂYET) 178
3. EVLENDİRME YETKİSİNE SAHİP AKLI BAŞINDA VELİ VEYA DEVLET BAŞKANI 183
4. İLİM VE HAK YOL ÖĞRETEN LİDER/ÂLİM 183
5. BULÛĞ ÇAĞI (OLGUNLUK) 184
6. SAĞLAM NESEP 185
7. DOĞRUYA İSABET ETTİRME 185
8. DOĞRU 186
9. REHBERLİK 187
B. ĞAYY KAVRAMININ HADİSLERDE TAŞIDIĞI BAZI ANLAMLAR 188
1. KÜFRE DÜŞMEK 188
2. CAHİLLİK 189
3. İNSANLARIN SAPMASINA YOL AÇMA 189

4. BÂTILA VE İSYANKÂRLIĞA SÜRÜKLEYEN AZGIN KİMSE 190
5. DALÂLET (SAPKINLIK) 191
II. İSLAM HUKUKUNDA RÜŞD KAVRAMI 192
A. BULÛĞ 192
B. RÜŞD 193
1. RÜŞD NASIL TESBİT EDİLİR? 195
2. REŞÎD VEYA SEFÎH OLMA 195
III. KELÂMDA RÜŞD VE ĞAYY KAVRAMLARI 197
A. MU'TEZİLE'NİN YAKLAŞIMI 198
B. MÂTÜRÎDİYYE'NİN YAKLAŞIMI 199
C. EŞ'ARİYYE'NİN YAKLAŞIMI 201
D. SELEF ULEMASI'NIN YAKLAŞIMI 202
E. CEBRİYYE'NİN YAKLAŞIMI 202
IV. TASAVVUFTA RÜŞD KAVRAMI 203
A. İRŞÂD 203
B. MÜRŞİD 205
SONUÇ 208
KAYNAKÇA 214

KISALTMALAR

a.s	:	aleyhi’s-selâm
b.	:	bin, ibn
bkz.	:	bakınız
çev.	:	çeviren
DİA	:	Diyanet İslam Ansiklopedisi
ed.	:	editör
Hz.	:	Hazreti
Haz.	:	Hazırlayan
md.	:	madde
nşr.	:	neşreden
ö.	:	ölüm tarihi
r.a.	:	radiyallahû anh
Sad	:	Sadeleştiren
Şerh.	:	Şerheden
thk.	:	tahkik eden
trc.	:	tercüme eden
Tsh.	:	tashih
t.y.	:	yayın tarihi yok
vb.	:	ve benzeri
vd.	:	ve diğerleri
y.y.	:	yayın yılı yok

GİRİŞ

A. ARAŞTIRMANIN KONUSU, ÖNEMİ, KAPSAMI VE AMACI

Kur'ân-ı Kerîm'de önemli bir yer tutan ve bu araştırmanın konusunu da oluşturan iki kavram rüşd ve ğayy kavramlarıdır. Tezin konusunu; bu kavramların lügavî, Kur'ânî tahlili ve İslam'dan önce olmak üzere günümüze kadar gelen süreçte geçirmiş oldukları değişimler, müfessir yorumları başta olmak üzere diğer alimler tarafından değerlendirmesi oluşturmaktadır.

Konulu tefsir çalışmaları, Kur'ân-ı Kerîm'in anlaşılması için ortaya çıkmış ve günümüzde de üzerinde araştırmalar yapılan değerli bir çalışma alanı olmayı başarmıştır. Bu itibarla rüşd ve ğayy kavramlarının tahlilinin yapılmasının önemi ortaya çıkmaktadır. Kur'ân'da rüşd ve ğayy kavramları farklı anlamlarda kullanılmış, kullanıldıkları yerlerde de farklı görevler üstlenmişlerdir. Örneğin rüşd; Nisâ 6. ayette İslam hukukunu da ilgilendirecek şekilde yetimin mâlî durumu hakkındayken Enbiyâ 51. ayette "vahiy ile hâsıl olan kâmil ihtidâ" anlamında kullanılmıştır. Ğayy kavramı ise Kur'ân'da bazen sapmak, azmak anlamında kullanılırken bazen de doğru yoldan ayrılmak manasında kullanılmıştır. İşte bunun gibi Kur'ân-ı Kerîm'de geçen bütün rüşd ve ğayy kavramlarının incelenmesi; ayetlerin doğru şekilde yorumlanması, müfessirlerin görüşlerinin ayrıntılı ele alınması ve bu kavramların bütüncül çerçevesini belirlemek önem arz etmektedir. Böylece ayetlerde verilmek istenen mesajlar muhataplara doğru bir şekilde iletilmiş olacaktır.

Kur'ân'da geçen rüşd ve ğayy kavramlarının araştırılmasının temel amacı ise bu kavramların İslam öncesi dönemde, İslami dönemde ve modern dönemde hangi anlamlarda kullanıldığının tesbit edilmesi şeklindedir. Rüşd ve ğayy kavramların anlam sahasının netleştirilmesi, lügavî, semantik, Kur'ânî ve diğer ilimlerdeki kullanımına göre tahlilinin yapılması, bu kavramların doğru bir şekilde anlaşılmasını sağlayacak, bu da doğrudan Kur'ân'ın anlaşılmasına katkı sunacaktır.

Kavram çalışması şeklinde oluşturulan bu çalışmanın kapsamı ise çeşitli sorular etrafında toplanmaktadır. Rüşd ve ğayy kavramları lügavî olarak ne gibi anlamlara gelmektedir? Rüşd ve ğayy kavramları Kur'ân-ı Kerîm'de nasıl kullanılmakta ve hangi anlamlara gelmektedir? Rüşd ve ğayy kavramlarının yakın ve karşıt anlamları olan

kavramlar hangileridir? Bu kavramlar hadislerde, İslam Hukukunda, kelamda ve tasavvufta hangi anlamlarda kullanılıp nasıl bir anlam sahasına sahip olmuşlardır? İşte bu soruların cevaplanması ve rüşd ve ğayy kavramlarının detaylı tahlili araştırmanın kapsamını oluşturmaktadır.

B. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ VE KAYNAKLARI

Bu araştırma yapılırken konuya bütüncül yaklaşabilmek ve çalışmanın tamamının belirginleşmesi için belirli bir yol izlenmiştir. Bilindiği üzere araştırmanın konusunu kavram tahlili oluşturmaktadır. Kur'ân'da geçen bir kavramın anlam alanını belirlemek için ise ilk yapılması gereken şey bu kavramın Arap dilindeki kullanımıdır. Bundan ötürü ilk olarak rüşd ve ğayy kelimelerinin kökenine inilerek bu kavramların önemli türevleri belirlenmiş ve bu türevlerle bu kavramlar arasındaki anlam bağı semantik yöntem kullanılarak belirlenmiştir. Bu konuda söylenilen Arap şiirleriyle kavramların anlam alanını belirlemek için şiirle istişhâd yöntemi kullanılmıştır. Filolojik tahlillerin yapıldığı ilk aşamada sözlük ve terim anlamın belirlenmesi için en eski kaynaklardan günümüze kadar belirli lügatler ayrıntılı olarak incelenmiştir.

Semantik, lügavî tahlilden sonra bu kavramların Kur'ân-ı Kerîm'de hangi anlamlarda kullanıldığının tesbit edilmesi için Kur'ân sözlükleri, Vücûh/Nezâir ve Furûk kitapları detaylı olarak incelenmiş, konuyla ilgili önemli bilgiler süzülerek işlenmiştir. Kur'ân sözlükleri incelendikten sonra ise, detaylı olarak tefsirler ve müfessirlerin görüşleri bağlamında, âyetlerde geçen bu kavramların her birinin bütün türevleri önemine göre detaylı olarak ele alınmıştır.

Rüşd ve ğayy kavramlarının Kur'ânî tahlili yapılırken de bu kavramlarla yakın anlam alanı içerisinde olan çok sayıda kavram ele alınmış, bu kavramlarla benzerlikler ve farklılıklar ortaya konularak konunun sınırları çizilmeye çalışılmıştır.

Kur'ânî tahlil bittikten sonra bu kavramların diğer İslamî ilimlerdeki yerinin belirlenmesi için hadis ilmi açısından hadis kitapları, islam hukuku alanında temayüz eden önemli fıkıh kitapları, mezheplerin oluşumunda öncü rol oynayan İtikadî mezhep imamlarının bu konu hakkında görüş belirttikleri kelam kitapları ve mutasavvıfların irşâd ve mürşid kavramları için belirledikleri sınır doğrultusunda tasavvuf kaynakları incelenmiştir.

Araştırmanın yöntemi belirlendikten sonra bu yöntemde kullanılan kaynakların tesbiti de önemli olmaktadır. Bunun için tercüme ve ikincil kaynaklardan ziyade kaynakların asıllarına bakılmaya özen gösterilmiş birincil kaynaklardan konu işlenmeye çalışılmıştır. Semantik ve lügavî tahlilin yapıldığı ilk aşamada tezde kaynak olarak kullanılan lügatlerin bazıları şu şekildedir: Halîl b. Ahmed el-Ferâhidî (ö. 175/791)'nin *Kitâbu'l-'Ayn'ı,* İbn Fâris'in (ö. 395/1004) *Mu'cemu Mekâyisi'l-Luğa*'sı, Cevherî (ö. 398/1007)'nin *Tâcu'l-Luğa ve Sıhâhu'l-Arabiyye*'si, Zemahşerî (ö. 538/1143)'nin *Esâsu'l-Belâga*'sı, el-Himyerî (ö. 573/1178)'nin *Şemsü'l-ʿUlûm ve Devâ'ü kelâmi'l-ʿArab mine'l-Külûm'u,* İbn Manzûr (ö. 711/1311)'un *Lisânu'l-Arab*'ı, Zebîdî (ö. 1205/1791)'nin *Tâcü'l-Arûs'u* vd.

Rüşd ve ğayy kavramlarının, terim anlamı ve Kur'ânî anlamları belirlenmeye çalışılırken incelenen kaynaklar ise şu şekildedir: Ebû Hilal el-Askerî (ö. 400/1009)'nin *el-Furûku'l-Luğaviyye*'si, Dâmeğânî (ö. 478/1085)'nin *Kâmûsu'l-Kur'ân'ı*, Râğıb el-Isfahânî(ö. 502/1108)'nin *el-Müfredât*'ı, Semîn el-Halebî (ö. 756/1355)'nin *Umdetü'l-Huffâz fî Tefsîri Eşrafi'l-Elfâz'ı*, Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415)'nin *el-Kâmûsu'l-Muhît'i,* Tehânevî (ö. 1158/1745)'nin *Keşşâfu Istılâhâti'l-Funûn ve'l-Ulûm*'u ve M. Fuâd Abdulbaki (ö. 1388/1968)'nin *el-Mu'cemu'l-Mufehres li Elfazi'l-Kur'âni'l-Kerîm*'i. Aynı zamanda Vücûh ve Nezâir kaynağı olarak da Mukâtil b. Süleyman'ın (ö. 150/767) *el-Vücûh ve'n-Nezâir fi'l-Kur'âni'l-Azîm*'i ve İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 597/1201) *Nüzhetü'l A'yüni'n-Nevâzır*'ı incelenmiştir.

Araştırma yapılırken çok fazla sayıda tefsir kaynağına başvurulmuştur. Fakat genel anlamda belli başlı tefsirler bu araştırmada öncü rolü oynamıştır. Araştırmada kullanılan tefsir kaynakları belirli başlıklar altında toplanılarak ele alındı. Bu çalışmada ilk incelenen tefsir kaynakları dilbilimsel tefsirlerdir. Filolojik/dilbilimsel tefsir kaynakları: Ebû Ubeyde (ö. 209/824)'nin *Mecâzü'l-Kur'ân*'ı, el-Ferrâ (ö. 207/822)'nın *Meâni'l-Kur'ân*'ı, ez-Zeccâc (ö. 311/923)'ın *Mecâzü'l-Kur'ân*'ı. Dilbilimsel tefsirlerden sonra ise rivayet tefsirleri incelenmiştir: Mukâtil b. Süleyman (ö. 150/767)'ın *et-Tefsîrü'l-Kebîr*'i, et-Taberî (ö. 310/922)'nin *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*'ı, el-Beğavî (ö. 516/1122)'nin *Meʿâlimü't-Tenzîl*'i, İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201)'nin *Zâdü'l-Mesîr fî İlmi't-Tefsîr*'i, İbn Kesîr'in (ö. 774/1372) *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*'i. Rivayet tefsirlerinin ardından dirayet tefsirlerinden belirlenen önemli tefsirler incelenmiştir: el-Mâtürîdî (v. 333/944)'nin *Te'vîlâtü Ehli's-Sünne*'si, Zemahşerî'nin (ö. 538/1143) *el-*

Keşşâf'ı, Fahreddîn er-Râzî (ö. 606/1210)'nin *Mefâtîhu'l-Ğayb*'ı, Ebû's-Suûd Efendi (ö. 982/1574)'nin *İrşâdü'l-Akli's-Selîm ilâ Mezâya'l-Kitâbi'l Kerîm Ebussuûd Tefsîri*. Ardından farklı ekollerin farklı yaklaşımlarını tesbit etmek için işârî tefsir ekolünden el-Kuşeyrî (ö. 465/1072) 'nin *Letâifu'l-İşârât*'ı, el-Âlûsî (ö. 1270/1854)'nin *Rûhu'l-Meânî fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Azîm ve's-Seb'i'l-Mesânî*'si ve el-Bursevî (ö. 1137/1725)'nin *Ruhu'l-Beyân*'ı incelenmiştir. Modern tefsirlerden de Muhammed Abduh (ö. 1323/1905) ile M. Reşîd Rızâ (ö. 1354/1935)'nın *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Hakîm (Tefsîru'l-Menâr)*'ı, Elmalılı (ö. 1361/1942)'nın *Hak Dini Kur'ân Dili*, Süleyman Ateş'in *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri* ve *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir* eserleri incelenmiştir. Gerekli görülen bazı yerlerde Şia Mezhebinin tutumunun belirlenmesi için Tûsî (ö. 460/1067)'nin *et-Tibyân fî tefsîri'l-Kurʾân*, Tabersî (ö. 548/1154)'nin *Mecmaʿu'l-beyân fî tefsîri'l-Kurʾân* ve Tabâtabâî (ö. 1904-1981)'nin de *el-Mîzân fî tefsîri'l-Kurʾân* tefsiri incelenmiştir. Ayrıca burada belli başlı görüşlerde ortak kanaatte olduklarını dile getiren müfessirlerin de eserleri incelenmiş fakat buraya alınması gerekli görülmemiştir. Bunun haricinde konuyla ilgisi az ya da çok olan kitaplar, tezler, makaleler ve ansiklopedi maddeleri de incelenmiştir. Âyetlere meal verilirken Türkiye Diyanet Vakfı Meâli kullanılmıştır. Yazım ve imlâda ise *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)* imlâ kaideleri dikkate alınmıştır. Bütün kaynakların tam künyeleri kaynakça bölümünde bütün halinde verilecektir.

BİRİNCİ BÖLÜM
RÜŞD KAVRAMININ LÜGAVÎ VE KUR'ÂNÎ TAHLİLİ

I. RÜŞD KAVRAMININ LÜGAVÎ TAHLİLİ

A. SÖZLÜKTE RÜŞD VE TÜREVLERİ

"*Rüşd*" (رُشْد) kelimesi, Arapça'da "doğru yolu bulmak, mâkul davranmak, hak yolunda kararlı bir şekilde dosdoğru gitmek" anlamlarına gelen "raşede (رشَدَ)" kökünden türemiş bir kelimedir. (رشَدَ-يَرشُد-رُشْدًا) ve (رشِدَ-يَرشَد-رَشَدًا ورَشادًا) formlarında kullanılır. Kaynaklarda "rüşd" kelimesinin "doğru yolu tutarak gayeye doğru yürümek, olgunlaşmak, ergenlik çağına ulaşmak" anlamlarına geldiği ifade edilmektedir. Buna göre "rüşd" kelimesi lügatte; doğruyu seçebilme, aklıselim ile davranma, akıl, feraset, bilinç, şuur, olgunluk, erişkinlik, hidâyet, doğruluk, isabetli davranma, tevfîk, sevap, çıkış yolu vb. anlamlara gelir.[1] "Rüşd" kelimesi; "sapkınlık, azgınlık, cahilce davranış, günah, haddi aşma, suç" anlamlarına gelen "ğayy" kelimesinin zıt anlamlısıdır.[2] Rüşdün; ismet, tevfîk, tesdîd ve tasvîb kavramlarıyla aynı anlama geldiği söylenmiştir.[3]

"Rüşd" kavramı hakkında genel olarak verilen bilgilerin ardından "ra-şe-de" ve ondan türeyen kavramların hangi formlarda kullanıldığı ve bunların ne anlama geldiği tespit edilecektir. "Rüşd" kavramının detaylı olarak tahlilinin yapılması, en ince ayrıntılarıyla ele alınması, bu kavramın anlam sahasını netleştirmek bakımından oldukça önemlidir.

Bu bakımdan Cevherî (ö. 400/1009)'nin *es-Sıhâh*'ı, Râğıb el-İsfahânî (ö. 502/1108)'nin *eI-Müfredât'ı,* İbn Manzûr (ö. 711/1311)'un *Lisânu'l-Arab'ı,* Zebidî (ö. 1205/1791)'nin

---

1 Ebû Abdurrahman Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî, *Kitâbu'l-'Ayn*, thk. Mehdi Mahzûmî- İbrahim es-Sâmirî (Beyrut: Dâru Mektebeti'l-Hilal, 1423/2002) VI/242; Ebû Nasr İsmail b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sıhâh Tâcü'l-Luğa ve Sıhâhu'l-Arabiyye*, thk. Ahmed Abdülğafûr Attâr (Beyrût: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1399/1979) II/474; Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî Cârullah ez-Zemahşerî, *Esâsu'l-Belâğa,* thk. Muhammed Basil 'Uyun es-Sûd, (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1419/1998), I/355; Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal Râğıb el-İsfahânî, *Müfredâtu Elfâzı'l-Kur'ân (el-Müfredât fî Ğarîbi'l-Kur'ân)*, thk. Safvân Adnân Dâvûdî, (Dımeşk: Dâru'l-Kalem, 1423/2002) 354-355; Ebü'l-Fadl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrem b. Ali el-Ensârî İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, tsh. Emîn Muhammed Abdülvehhâb - Muhammed es-Sâdık el-Ubeydî (Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1419/1999) V/219-220; Mecdüddin Muhammed b. Ya'kûb el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-Muhît* (Beyrût: el-Hey'etü'l-Mısriyyeti'l-Amme li'l-Kitab, 1398/1978) I/292; Ebu'l-Abbas Şehâbeddîn Ahmed b. Yûsuf b. Abdiddaim es-Semîn el-Halebî, *Umdetü'l-Huffâz fî Tefsîri Eşrafi'l-Elfâz*, thk. Muhammed Bâsil Uyûnü's-Sûd (Beyrût: Dâru'l-Kütübü'l ilmiyye, 1417/1996) II/ 93-94; Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ ez-Zebîdî, *Tâcü'l-Arûs,* thk. Abdüssettâr Ahmed Ferrâc (Kuveyt: Dâru't-Türâsi'l-Arabî, 1385/1965) VIII/95-98. Ayrıca bkz. Hidâyet Aydar, "Rüşd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), XXXV/297-298.

2 Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî en-Nevevî, *Tehzîbü'l-Esmâ' ve'l-Lugât* **(**Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, t.y.) II/122; İsfahânî, *el-Müfredât*, 354; Halebî, *Umdetü'l-Huffâz*, II/93.

3 Ebü'l-Hasen Alî b. Îsâ b. Alî el-Bağdâdî er-Rummânî, *el-Elfâzü'l-müterâdifetü'l-mütekâribetü'l-ma'nâ.* nşr. Fethullah Sâlih Ali el-Mısrî (Kahire: Mansûre, 1407/1987), 75.

Tâcü'l-Arûs'u ve bazı Kur'ân sözlükleri incelendiğinde, "rüşd" ve türevleriyle ilgili olarak şu bilgilere ulaşılmıştır:

"Rüşd (رُشْد), Raşed (رَشَد), Raşâd (رَشاد): *"Rüşd", "Raşed"* ve *"Raşâd"* "Raşede" fiilinden türemiş mastar isimlerdir. "Ğayy" kavramının işaret ettiği dalâletin zıddıdır. Hidâyet, istikamet, doğruyu seçebilme, isabet etme, feraset, akıl, şuur, olgunluk anlamına gelmektedir.[4] Kelime anlamı itibariyle yolun doğruluğuna işaret eder.[5] Kendisinde bulunan zorluğa rağmen hak yolda istikamette olmaktır.[6] Herhangi bir kişi işini doğru yapıp amacına ulaştığında o kişinin yaptığı doğruluk için "rüşd" kavramı kullanılır.[7] Biri diğerine doğru yolu gösterdiğinde, ona "işini doğru yaptın, yolun doğrusunu tuttun" denilir ve "doğru yol sana kapalı olmasın (لَا يَعْمَي عَلَيْكَ الرُشْد إِذَا اَصَابَ وَجْهُ الْاَمْر)" şeklinde dua edilir.[8] Övünülen her türlü şeyde "rüşd" kavramı kullanılırken, yerilen her türlü şey için de zıddı olan "ğayy" kavramı kullanılır.[9] Raşedâ (رشدى) ise rüşdden türeyen isimdir. Arap şâir Halef el-Ahmer (ö. 180/796) bir şiirinde bu kavramı şöyle kullanmıştır:

لا نزل كذا ابدا ناعمين في الرشدى

(Biz nimet içinde ve doğru yolda ebedi olarak kalacağız.)"[10]

İbn Abbas (ö. 68/687), Hasan-ı Basrî (ö. 110/728), Süddî (ö. 127/745) ve İmam Şâfiî (ö. 204/820); rüşd kavramını, din ve mal konusunda istikamette olmak diye açıklarken; Mücâhid (ö. 103/721), Şa'bî (ö. 104/722) ve İbn Cüreyc (ö. 150/767) ise rüşdü, istikametin ne olduğuna dair akıl ve bilgi şeklinde tanımlamışlardır.[11]

Arap dil bilimcisi ve şâirlerinden el-Bâhilî (ö. 231/846) bir beytinde rüşd'ü şöyle kullanmıştır:

كم رشد لقيته فيما تكرهه و كم غي فيما تحبه و تهواه

---

4 Ferâhidî, *Kitâbu'l-ʿAyn*, VI/242; Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyyâ İbn Fâris, *Muʿcemü Meḳâyîsi'l-Luga*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn (Beyrût: Dârü'l-Fikr, 1399/1979), II/398; Ebû Saîd Neşvân el-Yemenî el-Himyerî, *Şemsü'l-ʿUlûm ve Devâʾü Kelâmi'l-ʿArab mine'l-Külûm*, thk. Hüseyin b. Abdullah el-Amrî (Dımeşk: Dârü'l-Fikr, 1420/1999), IV/2503-2510; Cevherî, *es-Sıhâh*, II/474; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab,* V/219-220; Halebî, *Umdetü'l-Huffâz,* II/93.

5 İbn Fâris, *Meḳâyîsi'l-Luga,* II/398.

6 İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab,* V/219.

7 İbn Fâris, *Meḳâyîsi'l-Luga,* II/398.

8 İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab,* V/219; Himyerî, *Şemsü'l-ʿUlûm*, IV/2503-2510.

9 İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab,* V/220.

10 İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab,* V/219.

11 Himyerî, *Şemsü'l-ʿUlûm,* IV/2503-2510.

"Hoşnut olmadıklarında nice doğrularla karşılaşırsın ve sevip hoşnut olduklarında ise nice yanlışlarla karşılaşırsın."[12]

Bu kavramın başka kullanımı "Benî Raşdân" şeklinde Arap kabilelerinden birinin adı olarak geçmektedir. Hz. Peygamber (s.a.v) "Benî Ğayyân" olan bu kabilenin adını değiştirerek "Benî Raşdân" yapmıştır.[13] Aynı zamanda bu kelime, kaynaklarda Arabistan'da bir yerin adı olarak da geçmektedir.[14]

1. Raşâd (رَشَاد): Ğayy'ın hilafi olarak "raşâd" kavramı kullanılır.[15] Doğru yolun tutulması anlamında sebîlu'r-raşâd tamlaması kullanılmaktadır. Yani bu kavram kişinin en sağlam, en hakiki yolda olduğu anlamını verir.[16] Bazı Araplar, "raşâde" kavramına kaya manasını vermişlerdir. Onlara göre el ayasını dolduran taşın adı "raşâde"dir.[17]

2. Râşid (راشِد): İşinde doğru yolu bulan kişi için bu kavram kullanılır.[18] Çoğulu Râşidîn'dir. Peygamber (s.a.v) bir hadisinde şöyle buyurmaktadır:

> *"Benden sonra sizin üzerinize gerekli olan, benim sünnetime ve doğru yolda olan Hulefâ-i Râşidîn'in sünnetine sarılmanızdır."*[19]

Râşid Araplarda kullanılan erkek isimlerinden biri de olmuştur. Aynı zamanda yolcuya da "doğru yolda ilerleyesin" anlamına gelen "Râşiden mehdiyyen" tamlaması kullanılmaktadır. Fareye de "Ümmü Râşid" lakabı verilmiştir.[20]

3. Raşîd (رَشيد): "Rüşd" kavramından türeyip çoğulu "رُشَداءُ" olan bu kavram; gerçek inanç sahibi, doğru yolu izleyen, mümeyyiz gibi manalara gelir.[21] Allah'ın esmâsından olan "Raşîd"; yarattıklarını (onların menfaatleri doğrultusunda) doğru yola irşâd eden anlamına gelmektedir. Yani onlara hidâyet veren ve doğru yola yönlendirendir. Denilir ki; "O hiçbir aracı olmaksızın, hiçbir işaret ve rehbere ihtiyaç duymaksızın yol gösteren

---

12 İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab,* V/219-220.
13 İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab,* V/219-220; Zebîdî, *Tâcü'l-Arûs*, VIII/97.
14 Cevherî, *es-Sıhâh,* II/474.
15 Cevherî, *es-Sıhâh*, II/474; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab,* V/219.
16 Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâga,* I/355.
17 Zebîdî, *Tâcü'l-Arûs*, VIII/97; el-Ferâhidî, *Kitâbu'l-'Ayn,* VI/242; Mütercim Âsım Efendi, *el-Okyânûsu'l-Basît fî Tercemeti'l Kâmûsi'l-Muhît (Kâmûsu'l-Muhît Tercümesi)* (İstanbul Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013), II/349-350.
18 İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab,* V/219.
19 Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî Ebû Dâvûd, *es-Sünen* thk. Nâsıruddîn el-Elbânî (Riyad: Mektebetü'l-Meârif, t.y) "Sünnet", 5; Ebû Îsâ Muhammed b. Îsâ b. Sevra et-Tirmizî, *el-Câmiu's-Sahîh (esSünen)* thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Mektebetü Mustafa el-Bâbî el-Halebî ve Evlâdihî (y.y. 1397/1977) "İlim", 16.
20 Cevherî, *es-Sıhâh,* II/474, Himyerî, *Şemsü'l-ʿUlûm,* IV/2503-2510.
21 Âsım Efendi, *el-Okyânûsu'l-Basît fî Tercemeti'l Kâmûsi'l-Muhît*, II/349-350.

ve amaçlara ulaştırandır."[22] Tahmininde en güzeli, en doğruyu tutturan, almış olduğu önlemler hedeflerine uygun düşen, bir başkasının yol göstermesi ve onu doğrultmasına gerek kalmaksızın hedeflerine ulaştıran doğru önlemleri alan kişiye "Raşîd" denir.[23] Raşîd, baliğ, akıllı çocuk manasında[24] ve mübalağa belirten ifadeler için de kullanılır.[25] Rüşd sahibi anlamına gelen raşîd kelimesi âyet-i kerimede şöyle geçmektedir:

"(أَلَيْسَ مِنْكُمْ رَجُلٌ رَشِيدٌ) İçinizde aklı başında bir adam yok mu!"[26]

Abbasi halifelerinden Harun'un lakabı da aynı zamanda Reşîd'dir.[27] Yine Râşid ve müsterşid de onun lakaplarındandır.[28]

4. Rişdet (رشدة): Rişdet, dalâlet anlamındaki "ğiyyet"in zıddıdır.[29] Aynı zamanda sahih nikahtan olan kişiye "rişdet sahibi" denilmiş ve ona her hak tanınmıştır. **"**Çocuk zinadandır" kavlinin zıddı olarak, çocuğun nesebi sabit olduğunda "çocuk sağlam neseplidir" anlamında rişdet kavramı kullanılır.[30] Rişdet sahibi olmayan kişilere ise çeşitli hak mahrumiyetleri getirilmiştir.[31] Peygamber (s.a.v) bu konu hakkında şöyle buyurmaktadır:

> *"Kim, meşrû nikahdan olmayan bir çocuğun kendine ait olduğunu iddia ederse, ona vâris olamaz, kendisine de vâris olunamaz."*[32]

5. İrşâd (إرشاد): Raşede kökünden mastar olan "rüşd" kelimesinin if'âl kalıbına dönüştürülmesiyle geliştirilen "irşâd" kelimesi, Allah'ın doğru yola iletmesi, hidâyete erdirmesi demektir.[33] Delil gösterme, doğru yolu belirtme, hak yolunu gösterme, gafletten uyandırma, uyarma anlamlarına gelir.[34]

6. Mürşid (مُرشِد): Raşede kökünden mastar olan "rüşd" kelimesinin if'âl kalıbında kullanılan "irşâd" kelimesinin, ism-i fâil formuna dönüştürülmesiyle oluşan "mürşid"

---

22 İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab,* V/219-220; Zebîdî, *Tâcü'l-Arûs,* VIII/98.
23 Âsım Efendi, *el-Okyânûsu'l-Basît fî Tercemeti'l Kâmûsi'l-Muhît,* II/349-350.
24 Himyerî, *Şemsü'l-ʿUlûm,* IV/2503-2510.
25 Semîn el-Halebî, *Umdetü'l-Huffâz*, II/93.
26 Hûd, 11/78.
27 Himyerî, *Şemsü'l-ʿUlûm,* IV/2503-2510.
28 Zebîdî, *Tâcü'l-Arûs,* VIII/98.
29 İbn Fâris, *Muʾcemü Meḳâyîsi'l-Luga,* II/398.
30 Cevherî, *es-Sıhâh,* II/474; Himyerî, *Şemsü'l-ʿUlûm,* IV/2503-2510; Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâga,* I/355.
31 İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab,* V/220.
32 Ebû Dâvûd, "Talâk", 30.
33 Ferâhidî, *Kitâbu'l-ʿAyn*, VI/242; Himyerî, *Şemsü'l-ʿUlûm,* IV/2508.
34 Himyerî, *Şemsü'l-ʿUlûm,* IV/2509.

kavramı, hak yolunda rehberlik yapan kimse, velî,[35] vâiz, rehber, kılavuz, önder, Hak ve hakîkate erişme yolunda mürîdlerine örnek olup, onları irşad ile rehberlik eden kimse manalarını taşır. Tasavvufî ıstılahta ise mürşid kavramı; şeriat ve tarikata uygun olarak, kâmil bir şeyhin huzurunda sülûk eden, irşad etmeye ehliyetli kişi için kullanılır.[36]

7. Merâşid (مَراشِد): Merâşid, tıpkı "mehâsin" ve "melâmih" gibi müfredi/tekili olmayan bir kavramdır.[37] Raşede'den türemiş mufâale babında kullanılan isimdir. Doğru, hak yolun gösterdiği hedef, yolun menzili, kurtuluş ve amaçlar anlamına gelir.[38] Usame bin Hubeyb el-Hüzelî bir beyitinde "merâşid" kavramını kullanarak şöyle der:

توق أبا سهم، ومن لم يكن له من الله واق، لم تصبه المراشد

> **"**Ebû Sehm dikkat et, Allah katından koruyucusu olmayana yol gösterenler doğruya isabet edemezler."[39]

8. Terşîd (ترشيد): Raşede kökünden türemiş olup hukukta yaş beyanı anlamına gelmektedir.[40]

9. İstirşâd (إستِرشاد): İrşad olunmayı istemek, hidâyete ermeyi dilemektir.[41] Aynı zamanda "O beni doğru yola iletti, ben de doğru yola girdim" anlamında kullanılır.[42] Herhangi bir kişi "işinde doğruyu buldu" anlamında da kullanılır.[43]

B. ISTILAHTA RÜŞD

"Rüşd"; sapıklığın, ğayy'ın zıt anlamlısı olup, hidâyet anlamına gelir; doğruluk, istikamet ve her türlü isabetli kararı ifade etmek için kullanılır.[44] Elmalılı (ö. 1361/1942) bu kavrama "doğruluk, sapıklıktan ayrılma, Kur'ân ahkâmının artık belli olması, her şeyin yerli yerine oturması" anlamını vermektedir.[45]

---

35 Reşat Öngören, "Şeyh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), XXXIX/50-52.

36 İbn Arabi, *Hakikat Yolcusuna Kılavuz* çev. Muhammed Bedirhan (İstanbul: Hayy Kitap Yayınları, 2010), 64-65.

37 Himyerî, *Şemsü'l-ʿUlûm*, IV/2503-2510; Zebîdî, *Tâcü'l-Arûs*, VIII/96.

38 Cevherî, *es-Sıhâh*, II/474; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, V/219; Himyerî, *Şemsü'l-ʿUlûm*, IV/2503-2510; İbn Fâris, *Meḳâyîsi'l-Luga*, II/398.

39 İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, V/219-220; Zebîdî, *Tâcü'l-Arûs*, VIII/96.

40 Himyerî, *Şemsü'l-ʿUlûm*, IV/2508.

41 Himyerî, *Şemsü'l-ʿUlûm*, IV/2503-2510; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, V/219.

42 Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâga*, I/355.

43 İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, V/219.

44 Ali Ünal, *Kur'ân'da Temel Kavramlar* (İstanbul: Kırkambar Yayınları, 1998), 122-135.

45 Elmalılı, Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili* (İstanbul: Yenda Yayıncılık, t.y), II,163-165.

Dînî bir terim olarak irşâd; "insanlara doğru yolu göstermek, hayrı anlatmak ve mü'minleri dînî görevlerini yerine getirmeye çağırarak rehberlik etmek" anlamına gelmektedir.

Rüşd kavramı zamanla kendi anlam alanını sınırlandıracak derecede diğer ilimlerin kullanım alanına girmiştir. Bu ilimlerin en başında da hadîs ilmi bulunmaktadır. Rüşd kavramı hem Kur'ânî hem hem de Kur'ân dışı anlamları barındıracak şekilde hadislerde kullanılmıştır.[46] Hadislerde geldiği anlamlar ise ayrı bir başlık altında üçüncü bölümde değerlendirilecektir.

Rüşd İslâm hukuku ilminde de müstakil bir başlık altında değerlendirilmiş olup geniş bir anlam alanına sahip olmuştur. Rüşd kavramı ıstılahî olarak; aklın ve kudretin kemale ererek kişinin tam eda ehliyetine sahip olması demektir. Kişinin mallarını din, akıl, mantık ve iktisat prensiplerine uygun biçimde koruyup harcamasını sağlayan fikrî olgunluğa sahip olması anlamlarını karşılamaktadır. Bu da kişinin artık hem dinî hem de hukukî sorumluluk alabileceği, tasarruflarını kimsenin denetimine, himayesine ve yol göstericiliğine gerek duymaksızın tek başına yapıp sorumluluğunu da yine tek başına üstlenebileceği anlamına gelmektedir.[47] Rüşd kavramının fıkıhtaki anlam sahası ile ilgili ayrıntılı bilgi üçüncü bölümde verilecektir.

Aynı zamanda Kelâm ilminin de temel sorunlarından biri olan "ef'âlu'l-ibâd (kulların fiilleri)'ın yaratılması" meselesinde rüşd kavramı etkin bir rol oynamaktadır. İrşâd/hidâyet ve iğvâ/dalâlet kavramları çerçevesinde Allah'ın kulların fiillerini yaratıp yaratmadığı, insanların seçim hakları alınarak icbar altında olup olmadıkları ve Allah'ın adalet sıfatının kulların fiillerinin yaratılması konusunda nasıl tecellî ettiğinin itikâdî mezhepler tarafından anlaşılma durumu ele alınarak görüşleri verilmeye çalışılacaktır.[48] Bu konu üçüncü bölümde detaylı incelenecektir.

Zamanla özellikle tasavvuf ilminde yoğunlaşan rüşd ve mürşid kavramları bu ilimde özel bir anlama gelecek şekilde kullanılmıştır. Tasavvuf ıstılahında ise; "Allah dostu, velî, müridleri irşâd etmek ehliyet ve liyâkatına sahip kâmil insan" gibi anlamları

---

46 Wensinck, Arent Jean, *el-Mu'cemu'l-Müfehres li Elfâzi'l-Hadîsi'n-Nebevî (Concordance et indices de la tradition musulmane)* (Leiden: Mektebetü Birîl, 1936), "rşd", II/261-262.

47 Yunus Apaydın, *İslam Hukuk Usulü*, (Kayseri: Kimlik Yayınları, 2016), 176-191.

48 Galip Türcan, Kelamî Paradigmanın Güçlüğü: Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet Kelamında Hidâyet ve Dalâlet Kavramlarının Anlaşılması, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1/15 (2012), 269-285.

barındırsa da temelde "bir tarikata intisap ederek seyrü sülûkünü tamamlayan ve şeriat, tarikat, hakikat ilimlerinde yüksek dereceye ulaşan kimse" anlamına gelmektedir.[49] Rüşdün ve mürşidin tasavvuf ilmindeki konumuna üçüncü bölümde değinilecektir.

II. RÜŞD KAVRAMININ KUR'ÂNÎ TAHLİLİ

A. KUR'ÂN'DA RÜŞD VE TÜREVLERİ

Kur'ân-ı Kerîm'de "rüşd" köküyle ve ondan türeyen kelimelerle on dokuz yerde karşılaşmaktayız.[50] Bunlar, cümlede bulundukları yere ve yüklendikleri duruma göre farklı manalara gelmektedir.

Bu kavramın geldiği anlamların bazıları şunlardır: İman ve hidâyet,[51] iyilik, yarar ve fayda,[52] hayır,[53] doğru yol ve doğru yola yönelmek,[54] doğru ve hakiki bilgi,[55] rehber, doğru yola ulaştıran, akıllı kimse,[56] kurtuluş yolu,[57] isabet,[58] akıl, basiret muhakeme ve temyiz gücü.[59]

"Rüşd" Kur'ân-ı Kerîm'de bazen mutlak bazen dolaylı manada insana, bazen de Allah (c.c)'a nispet edilerek kullanılmıştır. Allah'ın hidâyete erdirme özelliğine nispetle rüşd kavramı şu şekilde kullanılmıştır:

> *"(Mağaraya sığındılar. Orada baksan) güneşin, doğduğu zaman mağaralarının sağına vurduğunu; batarken de onlara dokunmadan sol taraftan geçip gittiğini görürsün. Onlar ise mağaranın ortasındalar. İşte bu, Allah'ın âyetlerindendir. Allah kime hidâyet ederse işte o doğruyu bulmuştur; kimi de hidâyetten mahrum ederse artık onu doğruya yöneltecek bir rehber (mürşid) bulamazsın."*[60]

"Rüşd" kavramı Kur'ân-ı Kerîm'de iman ve teslimiyet anlamında da kullanılmıştır. Nitekim aşağıdaki verilen âyetlerde mealen şöyle buyrulmaktadır:

---

49 Süleyman Uludağ, "Sülûk", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/127-128.

50 Muhammed Fuâd Abdülbâkî, *el-Mu'cemu'l-Müfehres li Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, (Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 1364/1945) "rşd", 320-321.

51 Bakara 2/256.

52 Cin 72/21.

53 Cin 72/10.

54 Bakara 2/186; Cin 72/14; A'raf 7/146.

55 Kehf 18/66.

56 Kehf 18/10,24; Mü'min 40/29,38.

57 Kehf 18/10.

58 Hûd 11/97.

59 Hûd 11/78; Nisâ 4/6; Enbiya 21/51.

60 Kehf 18/17.

"Dinde zorlama yoktur. İman (rüşd) küfürden (ğayy) açıkça ayrılmıştır. Artık kim sahte tanrıları reddeder de Allah'a inanırsa kopmayan sağlam bir kulpa yapışmıştır. Allah her şeyi işitir ve bilir.[61]*"*

"Aramızda ilâhî emirlere boyun eğenler var, ama hak yoldan sapanlarımız da var. Boyun eğenler imanı (raşed) hedeflemişlerdir. Hak yoldan sapanlar ise cehennemin yakıtı olmuşlardır."[62]

"Rüşd" kavramı Kur'ân'ın üç yerinde yol anlamına gelen "sebîl" kelimesi ile birlikte kullanılmıştır. "Sebîlü'r-raşêd" olarak ifade edilen bu kavram; doğru, hak yol, gerçek, istikamet, sırâtı müstakîm manasına gelmektedir.[63] Âyette insanın fıtratı gereği hak yola, hidâyete meyyal olduğu fakat fıtratının tersine giderek bu hak yoldan ayrılması, isyanının ve azgınlığının sonucunda da hidâyetten nasiplenmemesi ilahi kanunun gereği olduğu belirtilmiştir. İşte bu kişiler doğruluk yolundan (sebîlürrüşd) çıkıp kendi Şeytanlarına, nefislerine, kibirlerine uyarak inkar ederek eğrilik yoluna (sebîlülğayy) gireceklerdir.[64] Bu durum âyeti kerimede şöyle anlatılmıştır:

"Yeryüzünde haksız yere böbürlenenleri âyetlerimden mahrum edeceğim. Onlar, bütün mûcizeleri görseler de iman etmezler; doğruluk yolunu görseler (Sebîlerrüşd) onu izlemezler. Fakat eğrilik yolunu (sebîlelğayy) görürlerse hemen ona saparlar." Bu durum, onların âyetlerimizi yalan saymalarından ve onlardan gafil olmalarından ileri gelmektedir."[65]

Yine "Sebîlü'r-raşêd" kavramı Firavun ve mümin bir kişi arasında geçen diyaloğu anlatan âyetlerde geçmektedir. Firavun'un kendisinin doğru yola çağırıyormuş gibi belirtmesi ve kavminin de ona tabi olmasını istemesini yine aynı kıssanın anlatıldığı devamındaki âyetler inkar eder. Çünkü asıl doğru yol Firavun'a karşı gelerek o kavmi hidâyete çağıran mümin kişinin de içinde olduğu Allah'ın rızasına ulaştıracak hak yoldur. İşte bu gerçek Sebîlü'r-raşêd'dir.[66] Âyetlerde bununla ilgili şöyle buyrulmaktadır:

---

61 Bakara 2/256.
62 Cin 72/14.
63 Remzi Kaya, *Kurân'da İstikâmet* (Bursa: Emin Yayınları, 2005), 14.
64 Karaman vd., *Kur'ân Yolu*, 4/661-662.
65 A'raf 7/146.
66 Karaman vd., *Kur'ân Yolu*, 2/589-590.

Ey benim kavmim! Bugün ülkede hâkimiyeti elinde bulunduran bir toplum olarak hükümranlık sizindir. Ama eğer Allah'ın cezası başımıza gelirse O'na karşı bize kim yardım edebilir?" Firavun ise, "Ben sadece kendi bilip gördüğümü size gösteriyorum ve sizi yalnızca doğru yola (*Sebîlerreşâd) yönlendiriyorum" dedi.*[67]

"Mümin kişi sözlerine şöyle devam etti: "Ey kavmim! Bana uyun, sizi doğru yola (Sebîlerreşâd) götüreceğim."[68]

Rüşd kavranının ve farklı formlarının ne anlama geldiğini kısaca belirtmeye çalıştık. Verilen bu genel bilgilerden sonra konunun biraz daha ayrıntısına girip belirli başlıklar altında toplamanın gerekli olduğunu düşünmekteyiz. Kur'ân-ı Kerîm'de rüşd kökünü ve türevlerini şu şekilde sıralamak mümkündür:

1. **Yerşudûn (يَرْشُدُونَ):** "Raşede" fiilinin muzârî sigasıyla çekimlenmesiyle oluşmuştur. Müzekker çoğul kişileri belirtmek için kullanılmaktadır. Bu formuyla Kur'ân-ı Kerîm'in sadece bir yerinde geçmekte[69] ve kişilerin hak olan doğru yolu bulmaları, dinî ve dünyevi nimetlere kavuşmaları anlamına gelmektedir.[70]
2. **er-Rüşd (الرُّشْدُ):** "Raşede" fiilinin masdar ve marife formudur. Bu şekliyle Kur'ân-ı Kerîm'in üç yerinde geçmekte[71] ve hak, iman, hidâyet, salah, sevap, doğruluk, dinde istikamet ve tevhid anlamına gelmektedir.[72]
3. **Rüşd (رُشْد): "**Rüşd" tıpkı er-rüşd gibi raşedenin mastarıdır; fakat ondan farkı ise marife değil nekre halde olmasıdır. Rüşd'ün bu formda kullanımı Kur'ân-ı Kerîm' de iki yerde geçmekte[73] ve doğru, hak bilgi, ergenliğe ulaşma, dini ve malı ıslah etmeye yetkin olma gibi anlamlara gelmektedir.[74]

---

67 Mü'min 40/29.
68 Mü'min 40/38.
69 Bakara 2/186.
70 Ebu'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf an Hakâikı Ğavâmizı't-Tenzîl ve Uyûni'l-Ekâvîl fî Vucûhi't-Te'vîl,* thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd - Alî Muhammed Muavviz (Riyâd,: Mektebetü'l-Ubeykân, 1418/1998), I/384; Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb,* V/106; Ebü'l-Fidâ İmâdüddîn İsmâil b. Ömer İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm,* thk. Sâmî b. Muhammed es-Selâme (Riyâd: Dâru Taybe, 1418/1997), I/505-506.
71 Bakara 2/256; A'raf 7/146; Cin 72/2.
72 Zemahşerî, *Keşşâf*, I/487; Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb,* VI/16, XV/3-4, XXX/187; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm,* I/682-684.
73 Nisâ 4/6; Kehf 18/66.
74 Zemahşerî, *Keşşâf*, III/598; Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, XXI/156; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm,* II/216.

4. **Rüşdehu (رُشده):** Bu kavram yukarıda değindiğimiz rüşd kavramı gibidir. Bu şekilde kullanımı Kur'ân-ı Kerîm'de sadece bir yerdedir.[75] Daha öncesinden Hz. İbrahim'e verildiği söylenen bu rüşd; küçüklüğünden beri kendisine bahşedilen "hakkı bilme, kavmine karşı delil getirme, hidâyet ve peygamberlik" gibi manalara gelmektedir.[76]
5. **Raşed (رَشَد):** "Raşede" fiilinden türemiş olan bir başka mastardır. Kur'ân-ı Kerîm' de bu formuyla beş yerde geçmektedir.[77] İman, Hidâyet, sevap, doğru bilgi, iyilik, hayır, fayda, gibi anlamlara gelmektedir.[78]
6. **er-Raşâd (الرَّشَاد):** "Raşede" fiilinin rüşd ve raşedden sonraki mastarlarından biri de raşâd'dir. Kur'ân-ı Kerîm'de sadece iki yerde bulunmaktadır ve bu âyetlerde de sebîl kavramı ile beraber geçmektedir.[79] Sebîlü'r-raşêd olarak geçen bu tamlamanın ifade ettiği anlam ise sulh, hidâyet, sevap, hayr ve hayra sebep olan şeylerin bulunduğu yol demektir.[80]
7. **er-Râşidûn (الرَّاشِدُونْ):** "Raşede" fiilinden türeyerek ve ism-i fâil kalıbına giren râşid kavramının çoğul formudur. Kur'ân-ı Kerîm'de tek bir yerde geçmekte[81] ve hak yolda olan, hidâyete eren, doğru yolda ilerleyen ve dalalet ehlinden ayrı olarak rüşde sahip olan kimseler anlamına gelmektedir.[82]
8. **Raşîd (رَشيد):** "Raşede" fiilinden türemiş ve sıfatı müşebbehenin faîl babından oluşmuş bir kelimedir. Bu şekilde Kur'ân-ı Kerîm'in iki yerinde geçmekte,[83] doğru görüşlü, doğruyu bulan, yaptığında isabetli olan, olgun, kendisinde hayr bulunan kimse gibi anlamlara gelmektedir. [84]

---

75 Enbiya 21/51.
76 Zemahşerî, *Keşşâf*, IV/150; Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, XXII/187; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, V/347.
77 Kehf 18/10-24, Cin 72/10-14-21.
78 Zemahşerî, *Keşşâf*, VI/223; Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, XXI/86; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, V/139.
79 Mü'min 40/29-38.
80 Zemahşerî, *Keşşâf*, V/349; Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, XXVII, s. 71; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, VII/144.
81 Hucurat 49/7.
82 Zemahşerî, *Keşşâf*, V/568; Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, XXVIII/126-127; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, VII/373.
83 Hûd 11/78-97.
84 Zemahşerî, *Keşşâf*, III/220; Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, XVIII/31; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, IV/337.

9. **er-Raşîd (الرَّشِيدُ):** Bu kavram da yukarıda verilen raşîd kavramının mârife halidir. Kur'ân-ı Kerîm'de bu formuyla sadece bir yerde geçmekte[85] ve yine aynı raşîd gibi doğru görüşlü, hidâyete eren, kötülükten alıkoyan, yaptığında isabetli olan gibi anlamlara gelmektedir.[86]
10. **Mürşid (مُرْشِد):** Kur'ân-ı Kerîm'de bu şekliyle tek bir yerde geçer[87] ve doğru yolu gösteren, hidâyete erdiren, kurtuluşa erdiren, sıkıntıdan kurtaran kimse olarak geçmektedir.[88]

B. KUR'ÂN'DA RÜŞD VE TÜREVLERİNİN İÇERDİĞİ ANLAMLAR

1. İman ve İslâm (Teslimiyet)

İnsan, fiziksel açıdan olduğu gibi ruhî ve akli açıdan da hissetmeye, duyumsamaya, düşünmeye ve bir şeylere inanmaya meyilli olarak dünyaya gözlerini açmaktadır.[89] İnsanın en temel ihtiyacı olan îmân; sözlükte "güven duyma, gönül huzuru ve korkusuz olma" anlamına gelen "e-m-n (emân)" kökünden türeyen bir kelime olup "emniyet duygusu içinde inanmak ve tasdik etmek" demektir.[90] Terim olarak îmân Allah tarafından gönderilen peygamberlerin tebliğini kabul edip onları tasdik etmek demektir. Bu inançları kabul eden kişiye mü'min, inancın gereğini yerine getiren kişiye ise müslim denilmektedir. Kur'ân-ı Kerîm'de iman kavramı türevleriyle birlikte sekiz yüzden fazla yerde geçmektedir.[91] İman kavramının benzerleri ve yakın anlamlıları ise tespit edilemeyecek kadar çok yerde geçmektedir. Bu araştırmanın konusu da iman kavramıyla yakın bağı bulunan "rüşd" kavramıdır.

Kur'ân-ı Kerîm âyetlerinde geçen rüşd kavramının ne anlama geldiği detaylı olarak incelenecektir. Bu inceleme için öncelikle Kur'ân-ı Kerîm sözlüklerine bakmak konunun anlaşılması için önem arz etmektedir.

---

85 Hûd 11/87.
86 Zemahşerî, *Keşşâf*, III/226; Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb,* XVIII/40-4; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, IV/344.
87 Kehf 18/17.
88 Zemahşerî, *Keşşâf*, III/571; Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, XXI/105; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, V/143.
89 Hayati Hökelekli, "Fıtrat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları,1996), XIII/47-48.
90 Râğıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 640.
91 Mustafa Sinanoğlu, "İman", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000) XXII/212-214.

el-Hîrî (ö. 430/1039) âyetlerde geçen rüşd kavramının toplamda sekiz anlama geldiğini ileri sürmektedir.[92] Bu anlamlar şunlardır: "İslâm"[93], "hak"[94], "hidâyet"[95], "çıkış yolu"[96], "malı ıslah edip koruyabilme"[97], "başarı"[98], "sevap"[99], "emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker ve salâh" [100]. Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415) rüşdün Kur'ân-ı Kerîm'de ğayyın zıddı olarak kullanıldığını ve hidâyet anlamına geldiğini ifade eder. "Rüşd **(رُشْد)"** olarak kullanıldığında hem dinî hem de dünyevî işlerin başarısı hakkında olduğunu, "raşed **(رَشَد)**" olarak kullanıldığında ise sadece uhrevî işler hakkında olduğunu tespit etmiştir.[101] Dâmegânî ise rüşd kavramının âyetlerde geçen durumlarına göre altı anlama geldiğini savunmaktadır.[102] Ona göre rüşdün kazandığı anlamlar şunlardır: "Hidâyet"[103], "tevfîk"[104], "sevab[105]", "malın ıslâhı[106]", "akıl"[107], "çıkış yolu"[108]. Semîn el-Halebî' ise rüşdün hidâyet, din ve dünya işlerinde doğru yolu tutmak anlamına geldiğini savunmaktadır. [109]

"Rüşd" ve "raşed" kavramları arasında fark olup olmadığı tartışılmış ve aralarında fark olduğu görüşü savunulmuştur. Râğıb el-İsfahânî'nin belirttiğine göre kimileri "raşed" (رَشَد) sözcüğünün "rüşd" (رُشْد) sözcüğünden daha özel bir anlama geldiğini savunmaktadırlar. Çünkü onlara göre "rüşd" (رُشْد) hem ahiret hem de dünya işleri hakkında kullanılırken "raşed" (رَشَد) ise sadece ahiret işleri hakkında kullanılır. Diğer formları ise her ikisi hakkında da kullanılır.[110] Yine "rüşd" genel olarak âyetin başında ve ortasında kullanılırken "raşed" ise âyetin sonlarında kullanılır. Rüşd formunda

---

92 Ebû Abdirrahmân İsmâîl b. Ahmed b. Abdillâh ed-Darîr el-Hîrî, *Vücûhü'l-Kur'ân*, thk. Fatıma Yusuf el-Hiyemî (Riyâd: Darus'Sakâ,1416/1996), 159-160.
93 Araf 7/146.
94 Bakara 2/256.
95 Bakara 2/186; Hucurat 49/7.
96 Kehf 18/10.
97 Nisâ 4/6.
98 Kehf 18/17.
99 Cin 72/14.
100 Hûd 11/77.
101 Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb el-Fîrûzâbâdî, *Basâiru zevi't-Temyîz fî Letâifi'l-Kitâbi'l-Azîz*, thk. Muhammed Ali en-Neccâr (Beyrût: el-Mektebetü'l-İlmiyye, y.y.), III/75.
102 Dâmegânî, *Kâmûsu'l-Kur'ân*, 205-206.
103 Hucurat 49/7.
104 Kehf 18/17.
105 Kehf 18/24.
106 Nisâ 4/6.
107 Hûd 11/78.
108 Kehf 18/10.
109 Semîn el-Halebî, *Umdetü'l-Huffâz*, II, 93-94.
110 Râğıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 354; Semîn el-Halebî, *Umdetü'l-Huffâz*, II/93; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, V/219.

kullanımı salâh anlamı verirken raşed formunda kullanımı ise din anlamında kullanılmıştır.[111]

Kur'ân-ı Kerîm sözlüklerinin de işaret ettiği gibi rüşd kavramının âyetlerde çeşitli anlamlara geldiği gözlemlenmektedir. "Rüşd" kavramının semantik anlamı içerisinde; hidâyet, tevfîk, sevap, malı ıslah etmeye yarayan meleke, akıl ve şuur[112] kavramlarının bulunduğu görülür.[113] Rüşd kavramının semantik anlamından hareketle müfessirler bu kavramı; "hakkı bulma kabiliyeti, iman, İslam,[114] hidâyet, olgunluk,[115] nübüvvet, gerek dinî gerekse dünyevî çeşitli kurtuluş yollarına ulaşıp onları elde etmek,[116] aklı kullanma ve delil getirme başarısı, salâh,[117] vahiy ile hâsıl olan özel hidâyete dayanan kâmil ihtidâ, ilâhî sırları kullanarak insanları ıslah iktidarı,[118]" şeklinde açıklamaktadırlar.[119] Görüldüğü üzere bu anlamlardan biri de "iman ve islâm" anlamıdır.

Allâhu Teâlâ Kur'ân-ı Kerîm'de çoğu defa insanın yaratıcısına karşı görevlerini yerine getirmesini istemekte ve kulların hem dünya hem de ahiret menfaati için kendi dinine girmesini emretmektedir. Bazı insanlar iman edip kurtuluş yoluna girerken bazısı da Şeytanın ve nefsinin iğvâsına kapılıp küfre düşmektedir. Nitekim aşağıdaki âyet-i kerîmede bu durum açık bir şekilde ortaya konulmuştur;

لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ قَدْ تَبَيَّنَ الرُّشْدُ مِنَ الْغَيِّ فَمَنْ يَكْفُرْ بِالطَّاغُوتِ وَيُؤْمِنْ بِاللهِ فَقَدِ اسْتَمْسَكَ بِالْعُرْوَةِ الْوُثْقَىٰ لَا انْفِصَامَ لَهَا ۗ وَاللهُ سَمِيعٌ عَلِيم

111 Himyerî, *Şemsü'l-ʿUlûm*, IV/2503-2510.

112 Dâmegânî, *Kâmûsu'l-Kur'ân*, 205-206.

113 Hasan Mustafavî, *et-Tahkîk fî Kelimâti'l Kur'âni'l-Kerîm* (Beyrût: Dâru'l-Kütübü'l ilmiyye, 1430/2009), 4/148-150.

114 Ebu'l-Berekât Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd en-Nesefî, *Medâriku't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl*, thk. Yusuf Ali Büdeyvî (Beyrut: Darü'l-Kelimi't-Tayyib, 1419/1998), I, 211; Celâleddîn Muhammed b. Ahmed el-Mahallî - Celâleddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *Tefsîru'l-Celâleyn,* thk. Mervân es-Sevvâr (Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, t.y.), 80.

115 Kâdî Nâsıruddîn Ebû Saîd Abdullah b. Ömer b. Muhammed eş-Şîrâzî el-Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*, (Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, y.y.), I/154.

116 Fahreddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyn b. Alî el-Kureşî et-Teymî el-Bekrî er-Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb (*Beyrût: Dâru'l-Kütübü'l ilmiyye, 1441/2020), VII/16-17.

117 Ebû Abdillah Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Farh el-Ensârî el-Hazrecî el-Endelûsî el-Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, tsh. Hişâm Semîr el-Buhârî (Riyâd: Dâru Âlemi'l-Kütüb, 1423/2003), III/279-282.

118 Ebüssuûd Efendi, *İrşâdü'l-Akli's-Selîm ilâ Mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm* (Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî), I/249.

119 Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Suyûtî, *ed-Dürru'l-Mensûr fi't-Tefsîri bi'l-Me'sûr*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Turkî (Kahire: Merkezu Hecr li'l-Buhûsi ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, 1424/2003), III/197-202.

"Dinde zorlama yoktur. İman (rüşd) küfürden (ğayy) açıkça ayrılmıştır. Artık kim sahte tanrıları reddeder de Allah'a inanırsa kopmayan sağlam bir kulpa yapışmıştır. Allah her şeyi işitir ve bilir."[120]

İslâm her zaman barışa, emniyete ve huzura önem vermiş bunun sağlanması içinde temel kâideler belirlemiştir. Fakat kendisine düşmanlık edip ona zarar vermeye çalışanları da çeşitli yollarla durdurmaya çalışmıştır. İkrâh ile Müslüman olunmayacağı ve kimsenin zorla dine girmemesi gerektiği, İslâm tarihinde tekrar tekrar belirtilmiştir. Kur'ân-ı Kerîm'de de bu konuya önem verilmiş ve dinde zorlama olmadığı açıkça belirtmiştir.

Bu âyetin sebeb-i nüzûlü için birçok olay anlatılmaktadır. Bazılarına göre bu âyetin inme nedeni, İslâm Devletine cizye vererek boyun eğen Ehl-i kitabın durumunu hükme bağlamaktır. Buna göre cizye verenler için İslâm dinine girmeye zorlama yoktur. Fakat putlara tapanlar ve İslâm dininden dönenler bu hükmün dışında tutulmuştur.

Mukâtil b. Süleymân (ö. 150/767) da bu âyetin sebeb-i nüzûlünün Hz. Muhammed (s.a.v)'in Ehl-i kitaptan olmayanlardan da cizye alması ve Medineli münafıkların ona karşı gelmesi olarak aktarır. Peygamber (s.a.v) cizyeyi sadece Ehl-i kitaptan alıyordu. Müşrikler ise ya isteyerek ya da zorla islâma girmekle mükelleftiler. Hz. Peygamber Münzir b. Sâvâ'yı ve Hecer halkını İslâm'a davet etmek için mektup göndermiş, onlardan bazısı İslâm'a girmeyi kabul etmiş, bazısı reddetmiştir. Yahûdiler ile Mecusiler ise İslâm'a girmeyi kabul etmeyerek cizye vermek istemişlerdir. Peygamber Efendimiz de onların bu teklifini kabul etmiştir. Medineli münafıklar bunu haber alınca, Müslümânlar arasında fitne çıkarmak amacıyla, akrabalarından neden cizye alınmayıp onlardan cizye alındığını tartışmışlardır. Bunun üzerine de bu âyet nâzîl olmuştur.[121]

Kimi İslâm âlimi bu âyetin nesh edilmiş olduğunu ileri sürse de sahih olan görüşe göre âyet nesh edilmemiştir. Âyetin hükmünün kaldırılıp kaldırılmadığı konusundaki görüşleri şu şekilde özetlemek mümkündür: Katâde, Dahhâk, Mücâhid ve Abdullah b. Abbâs'a göre âyet-i kerime, cizye verip boyun eğen Ehl-i kitap hakkında nâzil olmuştur. Mensûh değildir ve hükmü bâkidir. Zeyd b. Eslem ise bu âyet-i kerîmenin, kâfirlere karşı savaşmayı emreden şu âyetlerle *"Onları yakaladığınız yerde öldürün; sizi*

---

120 Bakara 2/256.

121 Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, thk. Abdullah Mahmûd Şehhâte (Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1423/2002), I/213-214.

çıkardıkları yerden siz de onları çıkarın. Fitne öldürmekten daha kötüdür. Mescid-i Harâm civarında onlar sizinle savaşmadıkça siz de orada onlarla savaşmayın. Şâyet sizinle savaşmaya kalkışırlarsa o zaman onları öldürün. İşte kâfirlerin cezası böyledir!"[122] neshedildiği ileri sürmektedir. İslâm'ı kabul etmeyenlerin öldürülmeleri gerektiğini, fakat Ehl-i kitap olanların müslümânlara boyun eğerek cizye vermeleri halinde öldürülmemeleri gerektiğini söylemiştir.[123]

Abdullah b. Abbâs, Saîd b. Cübeyr, Âmir eş-Şa'bî ve Mücâhid bu âyetin ensardan bir kısım insanlar hakkında nâzil olduğunu aktarmışlardır.[124] Onların çocukları yaşamadığında kadınlar; çocukları yaşadığı takdirde onu Yahûdi yapacaklarına dair adakta bulunurlardı. Çünkü Yahûdileri -Ehl-i kitaptan oldukları için- kendilerinden üstün görüyorlardı. Resûlüllah (s.a.v.) Medine'den Yahûdi kabilesi Nadr Oğullarını uzaklaştırdığı zaman bunların içinde ensarın Yahûdileşmiş bu gibi çocukları da bulunuyordu. Ensar, çocuklarını Yahûdilik üzere bırakmak istemeyince Allâhu teâlâ: "Dinde zorlama yoktur. Artık iman küfürden seçilip belli olmuştur." âyetini indirmiştir.[125] Çocuklarını zorla Yahûdilikten çevirip Müslüman yapmalarının doğru olmadığını, onları kendi iradelerine bırakmaları gerektiğini ortaya koydu. İslâm gelmeden önce Yahûdiliği kabul ettiklerinden dolayı kendilerine Ehl-i kitap muamelesi yapılacağını da beyan etti.[126]

Abdullah b. Abbâs ve Süddî'den nakledilen diğer bir görüşe göre ise bu âyet Sâlim b. Avf oğullarından "Hüseynî" adlı bir kişi hakkında nâzil olmuştur. Hüseynî ismindeki bu kişi Müslüman olmasına rağmen iki oğlu islâm dinine girmek istemiyordu. O da, Resûlullah'tan, bunların zorla Müslüman edilmelerini istedi. Bunun üzerine dinde zorlama olmadığını belirten bu âyetin indiği aktarılmıştır.[127]

Âyetin bir başka nüzûl sebebi ise Yahûdilere sütannelik yapmaları için verilen çocuklar, Benî Nadr kabilesi Medine'den sürülürken, onlarla gitmek istemesi üzerine ailelerin

---

122 Bakara 2/191.

123 Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî (Kâhire: Dâru Hicr, 1422/2001), IV/546-560.

124 Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed Bağdâdî İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr fî İlmi't-Tefsîr*, (Beyrut: El-Mektebetü'l-İslamiyye, 1404/1984), I/304-306.

125 Ebû Dâvûd, "Cihad", 126.

126 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, IV/546-560; Ebû Muhammed Muhyi's-Sünne el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ' el-Begavî, *Me'âlimu't-Tenzîl fî Tefsîri'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Abdullah Nemr vd. (Riyad: Dâru Taybe, 1409/ 1988), I/314; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, I/682-684.

127 Begavî, *Me'âlimu't-Tenzîl*, I/314; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, I/301; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, I/682-684.

onları men edip İslâm'a girmeleri için çocukları zorlamalarıdır. Bunun üzerine bu âyet inmiştir. Aynı şekilde ensardan bir adamın Subeyh adında bir kölesi olduğu ve onu islâm'a girmeye zorladığında bu âyetin indiği aktarılmıştır.[128]

Allah Teâlâ bu âyette başka bir ifadeyle "kimseyi İslâm dînine girmeye zorlamayınız" buyurmaktadır. Çünkü gerek dinin kendisi gerek burhan ve delilleri son derece açıktır. Hiç kimsenin ona girmeye zorlanmasına ihtiyâcı yoktur. Allah'ın İslâm'a ilettiği, göğsünü açtığı ve basiretini aydınlattığı kişiler doğal olarak İslâm dinine girme eğilimi göstermektedirler. Allah'ın kalplerini körelttiği, gözlerini ve kulaklarını mühürlediği kişilerin ise zorlama ile bu dîne girmeleri bir anlam taşımamaktadır.[129] İbn Enbârî de şöyle demiştir: Din zorlanarak, kalbinin razı olmadığı ve vicdanının kabul etmediği bir şey olmayıp aksine kalbinin sımsıkı bağlandığı en yüce bir olgudur.[130]

Dinde zorlamanın olup olmadığı tartışmalara sebebiyet vermiş İslâm âlimleri tarafından bu mesele detaylı olarak incelenmiştir. Bu çalışmada ise dinde zorlama konusundan ziyade araştırmanın konusu olan rüşdün ve ğayyın birbirinden ayrılması ve bu kavramların Kur'ânî tahlili üzerinde durulacaktır.

Müfessirler bu âyette geçen rüşdün ve ğayyın birbirinden ayrılmasına iman ve küfrün birbirinden ayrılması anlamını vermiştir.[131] Kimi müfessir bu âyetin tefsirini yaparken dinde zorlama olmamasını *"Allah yolunda, gerektiği gibi cihad edin. Sizi O seçti ve size din konusunda hiçbir güçlük yüklemedi"*[132] mealindeki âyetin anlamının kastedilmiş olmasını ihtimal dahiline koymaktadırlar.[133] Onlar rüşd ve ğayyın ayrılmasına ise "İslâm dini (rüşd), Allah'ı inkar telakkisi (ğayy) karşısında belirginlik kazanmıştır" anlamını vermekte ve kimsenin İslâmiyet'i benimsemeye zorlanmaması gerektiğini ifade etmektedirler.[134]

Zemahşerî de âyetin tefsirini yaparken İman konusuna detaylı bir şekilde değinmektedir. Ona göre Allâhu Teâlâ bu âyette, kişinin cebr ve zorlama ile değil bilakis kendi ihtiyarı ve kudretiyle iman etmesi gerektiğini bildirmektedir. Bu durum

---

128 Beğavî, *Me'âlimu't-Tenzîl*, I/314.
129 İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, I/682-684.
130 İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, I/304-306.
131 Beğavî, *Me'âlimu't-Tenzîl*, I/314.
132 Hac 22/78.
133 Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd es-Semerkandî el-Hanefî el-Mâtürîdî, *Te'vîlâtü Ehli's-Sünne*, thk. Mecdî Bâsellûm (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1426/2005), II/239-240.
134 Mâtürîdî, *Te'vîlât*, II/240; el-Mahallî - es-Süyûtî, *Tefsîru'l-Celâleyn*, 80.

"Eğer Rabbin dileseydi, yeryüzünde bulunanların hepsi topluca iman ederdi. Hal böyleyken, mümin olsunlar diye sen tutup insanları zorlayacak mısın!"[135] âyetinde de ifade edilmektedir. Artık rüşd ve ğayy birbirinden ayrılmıştır. Keza iman, açık delillerle küfürden ayrılmış olup dileyenin iman edeceği dileyenin ise inkâr edeceği bir hakikat olmuştur. Fakat iman eden kimse artık kopması mümkün olmayan sağlam bir kulpa yapışmış olup bunun mükafatını görecektir.[136]

Kimi müfessir ise âyetin tefsirini ikrah konusunda çeşitli görüşlere yer vererek açıklamaktadırlar.[137] Bu görüşlerden biri de el-Kaffâl eş-Şâşî'nin (ö. 365/976)[138] görüşüdür. Müfessirler âyetin manasını Allah'ın iman konusunda kulunu cebrde tutmadığını; imanı, kişinin kendi hür iradesine bıraktığı şekilde açıklamışlardır. Allah Teâlâ tevhidin delillerini çok açık -gönüllere şifa verecek ve her türlü mazereti sona erdirecek- şekilde ortaya koymuştur. Bu deliller izah edildikten sonra artık kâfir üzerine icbar caiz olmayıp böyle bir durum olması halinde mükellefiyet de ortadan kalkmış olur. Rüşdün ve ğayyın ayrılması ise iman ve küfrün meydana çıkması şeklinde açıklanmaktadır. O zaman da âyet "nakli delillerin kuvveti ve akli delillerin desteği ile imana delalet eden hüccetlerin çok olması sebebiyle imanın küfürden ayrılması" anlamına gelir.[139]

Bu âyet kendisinden önce gelen ve Âyetü'l-kürsî olarak da bilinen 255. Âyete dayandırılarak da açıklamaktadır. Âyetin tefsiri de; Allah'ın başka hiçbir şeyde tasavvuru mümkün olmayan sıfatları belirtildikten sonra; insanları ebedi mutluluğa ulaştıran ve hem hidâyetin hem de hakikatin ta kendisi olan iman, insanı ebedi mutsuzluğa götürecek olan küfürden ayrılmıştır şeklinde olur.[140]

Rüşd kavramı "bütün hayırları içine alan" câmi' bir lafız olmasına rağmen âyette geçen rüşd kavramından kastedilenin iman olduğu düşünülmektedir. Âyetteki rüşd kavramı

---

135 Yûnus 10/99.
136 Zemahşerî, *Keşşâf*, I/487.
137 Râzî'nin ikrah hakkındaki görüşleri için bkz. Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, V/106.
138 Bkz. Cengiz Kallek "Kaffâl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, *2001),* XXIV/146-148.
139 Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, V/106.
140 Ebussuud b. Muhammed el-Imâdî el-Hanefî, *İrşâdu'l-'Akli's-Selîm ilâ Mezâye'l-Kur'âni'l-Kerîm*, (Beyrut: Dâru İhyâî't-Turasi'l-'Arabî, y.y.), I/249.

insanı ebedi saadete ulaştıran rüşddür. Daha önce din lafzı geçtiği için rüşd kavramına islâm dini anlamı verilmektedir.[141]

İman; dinin özü, temeli, esası ve kişinin kendisini Allah'a teslim etmesi şeklinde tanımlanmaktadır. Bunun ise dış etkenlerle ve zoraki bir şekilde olması mümkün değildir. İman ancak beyan ve burhan yoluyla bilineceğinden ötürü "zorlama yoktur" âyetinin ardından rüşd ve ğayyın birbirinden kesin olarak ayrıldığı ifade edilmiştir.[142]

Gönderilen o kadar Peygamber, ilim ve amel ile alakalı o kadar delil, ilahi hükümranlığın muazzam tecellisinden sonra rüşd ve ğayyın birbirinden ayrılmasından şu anlaşılmaktadır: iman ve dinin insanlara hem bu dünyada hem de ahirette kurtuluş ve saadet sebebi, inkâr (küfür) ve dinsizliğin ise azab ve hüsran sebebi olduğu kesin bir şekilde ortaya çıkmıştır. Artık hak bâtıldan, hayır ise şerden ayrılmıştır.[143]

Şii müfessirlerden Tûsî, Tabersî ve Tabâtabâî de bu âyeti imanın küfürden ayrılması şeklinde yorumlarlar ve hak din (tevhid, islâm), açık bir şekilde ortadayken kimsenin ona girmeye zorlanmaması gerektiğini ifade ederler.[144]

Dinin önemli iki unsuru "iman ve amel" dir. İmanın ve dindarlığın zorla olmayacağı da ilâhî bir kanundur. Allûhu Teâlâ'nın insanlara bahşettiği akıl sayesinde insan, vahiy ve peygamberlerin mûcizeleri üzerinde düşünerek hak dini (İslâm), bâtıl dinden ayırabilir vaziyete gelmektedir.[145] Âyetler ve deliller sayesinde hakkı bâtıldan ayırmak kolay olup ortada karışık veya zorlama ile giderilecek bir durum kalmamış olmaktadır.[146]

Müfessirlerin yorumları ve yapılan araştırmalar sonucunda rüşdün her ne kadar farklı anlamları olsa da özellikle bu âyette iman, İslam ve Tevhid dini şeklinde bir anlam kazandığı görülmektedir. Hidâyet, hak, sevap, istikamet ve doğruluk gibi mânalar

---

141 İsmail Hakkı Bursevî, *Rûhu'l-Beyân fî tefsîri'l-Kurʾân*, (Dersaâdet: Matbaa-i Osmâniyye, 1330/1912), I/406-407. Ebu'l-Fadl Şihâbuddîn es-Seyyid Mahmûd el-Âlûsî, *Rûhu'l-Meânî fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Azîm ve's-Seb'i'l-Mesânî*, (Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, y.y.), III/13.

142 Muhammed Abduh - Muhammed Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Hakîm (Tefsîru'l-Menâr)*, (Kâhire: Dâru'l-Menâr, 1366/1947), III/37.

143 Elmalılı, *Hak Dini Kur'ân Dili*, I/160-163.

144 Ebû Ali el-Fadl b. el-Hasan et-Tabersî Emînü'l-İslâm, *Mecmaʿu'l-beyân fî tefsîri'l-Ḳurʾân,* (Beyrut: Dâru'l Murtazâ, 1427/2006), II/133; Ebû Ca'fer et-Tûsî, *et-Tibyân fî tefsîri'l-Ḳurʾân,* nşr. Ahmed Habîb Kasîr el-Âmilî (Beyrut, Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arabî, y.y.) II/313; Muhammed Hüseyin et-Tabâtabâî, *el-Mîzân fî Tefsîri'l-Kur'ân* (Beyrut: Menşûrâtu Müesseseti'l-A'lemî li'l-Matbû'ât, 1417/1971), II/346-348.

145 Karaman vd., *Kur'ân Yolu*, I/402-407.

146 Süleyman Ateş, *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri* (İstanbul: Yeni Ufuklar, 1988), III/453.

taşıyan rüşdün burada iman anlamında kullanılması ise herkesin üzerinde derinlemesine düşünmesi gereken bir durumdur.

2. Doğru Yol ve Doğru Yola Yöneliş (Hidâyet)

Allâhu Teâlâ insanı ahseni takvîm üzere en mükemmel şekilde yaratmış ve onu yeryüzündeki halifesi tayin etmiştir. Onu yaratırken de fıtratına inanma duygusunu yerleştirmiştir. Allah, yüce lütfu ve ihsanı gereği insanı doğru yola iletmek için çeşit çeşit deliller, âyetler ve hikmetler yaratmıştır. Bunu insanlara aktarmak için de nebîlerini görevlendirmiştir. Fakat insan kendi fiillerinde hür bırakılmış cebr ve baskı altında bırakılmamıştır. Bu kadar ihsana rağmen Allah'a inanmayıp küfür yolunu tutan insanlar da tarihin her döneminde bulunmuşlardır. Yüce yaratıcı imtihan dünyasında kuluna iki seçenek sunmuştur; ya fıtratının meyli üzere gidip ebedi mutluluğa kavuşacak ya da onun tam tersine gidip ebedi hüsrana uğrayacaktır.

Rüşd kavramının Kur'ân-ı Kerîm sözlüklerinde hangi anlamlara geldiği bu bölümün öncesinde söylendiği için tekrar bu konuya değinilmeyecektir. Fakat rüşd kavramı Kur'ân-ı Kerîm'in birçok âyetinde neredeyse eş anlamlısı mukabilindeki hidâyet anlamında kullanılmıştır. Rüşd kavramı hidâyet, doğru yol, doğru yola yönelme anlamında kullanıldığı gibi doğru yola götürecek yollar anlamında kullanıldığı da tespit edilmiştir. Bunun için rüşd kavramının önüne sebîl lafzı da eklenerek sebîlü'r-rüşd şeklinde kullanılmıştır. Rüşd kavramının sebîl kavramı ile Kur'ân-ı Kerîm'in üç yerinde geçtiği görülmektedir. Rüşdün bu şekilde geçtiği âyetler incelenecek ve detaylı tahlilleri yapılmaya çalışılacaktır. Bunun için ilk olarak Â'raf 146. âyette geçen sebîlurrüşd tabiri incelenecektir:

سَاَصْرِفُ عَنْ اٰيٰتِيَ الَّذِيْنَ يَتَكَبَّرُوْنَ فِي الْاَرْضِ بِغَيْرِ الْحَقِّۗ وَاِنْ يَّرَوْا كُلَّ اٰيَةٍ لَّا يُؤْمِنُوْا بِهَاۚ وَاِنْ يَّرَوْا سَبِيْلَ الرُّشْدِ لَا يَتَّخِذُوْهُ سَبِيْلًاۚ وَاِنْ يَّرَوْا سَبِيْلَ الْغَيِّ يَتَّخِذُوْهُ سَبِيْلًاۗ ذٰلِكَ بِاَنَّهُمْ كَذَّبُوْا بِاٰيٰتِنَا وَكَانُوْا عَنْهَا غٰفِلِيْنَ

"Yeryüzünde haksız yere böbürlenenleri âyetlerimden mahrum edeceğim. Onlar, bütün mûcizeleri görseler de iman etmezler; doğruluk yolunu (sebîlu'r-rüşd) görseler onu izlemezler. Fakat eğrilik yolunu (Sebîlü'l-ğayy) görürlerse

hemen ona saparlar. Bu durum, onların âyetlerimizi yalan saymalarından ve onlardan gafil olmalarından ileri gelmektedir."[147]

Bu âyetin kendisinden önce gelen âyetlerle bağlantısını kurulmakta ve bunun sebebi nüzûlünün Hz. Mûsâ 'ya verilen levhaların geçtiği âyetlerle ilgili olduğu öne sürülmektedir. Buradaki rüşd yolunu izleme ifadesinin de hidâyet yolunu tutma anlamına geldiği düşünülmektedir.[148] Rivâyetlere göre bu iki âyet yüce Allah'ın Hz. Mûsâ'ya önceki âyetlerde geçen hitabının devamı mahiyetindedir. Buna göre ilkindeki "âyetler"den maksat Hz. Mûsâ'nın şeriatı, "arz"dan maksat Şam Diyârı, "arzda haksız yere böbürlenenler" ise bu ülkede yaşayan Amâlika ve diğer kavimlerdir. Âyetteki bilgiye göre zikri geçen topluluklar, sapkınlık ve aymazlık çukurunda boğulmuş bir durumda Allah'ın âyetlerini yalanladıkları için hiçbir şeye inanmaz, doğru yolu reddederlerdi. Fakat azgınlık yolunu görünce bu yolu çok rahat bir şekilde kabul ederlerdi. Bunun sonucunda da onlar fıtrattan ve haktan ayrılmış bir grup haline dönüşmüşlerdir. Bu toplumda böyle bir inkâr, kötülük, tekebbür ve aymazlık baskın olduğu için Allah, değişmez yasaları gereğince, onları âyetlerinin doğruluğunu kavrayıp kabul edilmesinden de mahrum bırakmıştır. Rivâyetlerin birine göre de âyet, Hz. Mûsâ'nın yaptıklarının anlatıldığı âyetler içinde, Mekke toplumuyla ilgili bir "mu'tarıza" yani ara açıklamadır.[149]

Âyette geçen rüşd kavramının okunuşunda ihtilâf edilmiştir; Medine ehlî ve Basralılar "raşed" şeklinde okurken, Kûfe ehli ve Mekkeliler rüşd şeklinde okumuştur.[150] Rüşd kavramına dinde istikamet üzere olma, hidâyete erme, kurtuluşa ulaşma anlamı verilmiş ve rüşdü terkederek imandan uzaklaşanların dalâlete, küfre düştüğü belirtilmiştir.[151]

Doğruluk yolunu görseler onu izlemezler demek; bunun doğru yol olduğunu bilseler dahî liderliklerini ve rızıklarını kaybedecekleri korkusuyla onu izlemezler ve ona uymazlar anlamına da gelebilmektedir. Fakat "eğrilik yolunu görürlerse hemen ona saparlar" diğer bir ifadeyle bunun eğrilik yolu ve bâtıl bir yol olduğunu bilseler dahi hemen ona girerler. Bu durumun nedeni de onların âyetleri yalan saymalarından ileri

147 Â'raf 7/146.
148 Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîr*, II/64.
149 Karaman vd., *Kur'ân Yolu*, II/589-590.
150 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, X/444.
151 Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl ez-Zeccâc, *Meâni'l-Kur'ân ve İ'râbuhû*, thk. Abdülcelîl Abduh Şelebî, (Beyrût: Âlemü'l-Kütüb, 1408/1988), II/376; Beğavî, *Me'âlimu't-Tenzîl*, III/282; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, III/258-259; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, III/475.

gelmektedir.[152] Âyetin tefsiri benzetme yoluna başvurularak da yapılmıştır. Buna göre uzun yolculuğa çıkıp doğru düzgün bir yol gördüğünde ondan yüz çeviren; tehlikeli, ölümcül yanlış bir yol gördüğünde ise o yola giren kimse, kelimenin tam anlamıyla beyinsizdir. İşte bunu din konusunda yapan kimse, o kişiden de daha beyinsizdir.[153]

Yedi kıraat âlimlerinden biri olan Ebû Amr, bu âyetin okunuşunda hem "rüşd"ün hem de "raşed'in kullanılmasını mümkün görmekte ve bu iki okuyuş arasında mâna bakımından bir fark olduğunu söylemektedir. O fark ise, rüşdün sadece dünyevî işlerde kullanılıp raşedin hem dinî bakımdan istikâmet (doğruluk) hem de dünyevî işlerde istikamet mânasında olmasıdır. Kisâî ise bunların aynı mânaya gelen iki değişik telaffuz olduğunu söylemektedir. "Sebîlü'r-rüşd" kavramı "hidâyet, hak dinin, tutanların başarıya ulaşacakları yol, akl-ı selim yolu ve ilim ile amelde doğruluk anlamına gelirken "Sebîlü'l-ğayy" da bunun tam zıddı, dalâlet, sapkınlık gibi anlamlara gelmektedir.[154]

Ebüssuûd Efendi ise Sebîlü'r-rüşd'ün Allah tarafından verilen hidâyet manasına geldiğini söylemektedir. Onlar hakka asla yönelmezler ve hak yolundan gitmezler; çünkü Şeytanlık onların ruhunu istîlâ etmiş, tabiatları sapıklık ve bâtıl mührünü yemiştir. Aynı zamanda onların bu kibirleri, hiçbir âyete iman etmeyip rüşd "hidâyet" yolundan yüz çevirmeleri, azgınlığa yönelmeleri, âyetleri yalan saymaları ve onlar üzerinde hiç tefekkür etmemelerindendir. Eğer bu yalanlamaları ve gafletleri olmasaydı o bâtıl işleri yapmazlardı.[155]

Bu âyet İsrâiloğulları kıssası ile ilgili indirilmiş olabileceği gibi, İsrâiloğulları kıssası arasında zikredilmiş bir ara cümle de olabilir. *"Doğru yolu görseler, onu yol edinmezler"* demek tabiatları sapıklık ve eğrilik üzere olduğu ve kendilerini tamamen Şeytanlık kapladığı için asla Hakk'a yönelmez ve onun yoluna sülûk etmezler. "Ama azgınlık yolunu görseler, onu yol edinirler." Yani onu, kendileri için sürekli takip edecekleri bir yol olarak tercih ederler ve kendi bâtıl arzularına uyup şehvetlerini tatmine imkân sağladığı için asla ondan vazgeçmezler.[156]

---

152 Mâturîdî, *Te'vîlât*, V/39.
153 Zemahşerî, *Keşşâf*, II/509.
154 Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, XXV/3-4; Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdilmelik el-Kuşeyrî, *Letâ'ifü'l-işârât*, nşr. Abdullatif Hasan Abdurrahman (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1428/2007), I/356-357; Âlûsî, *Rûhu'l-Meânî*, IX/61-62.
155 Ebüssuûd Efendi, *İrşâdu'l-'Akli's-Selîm*, III/272.
156 Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, III/240.

Muhammed Abduh da diğer müfessirler gibi âyetin tefsirinde geçen rüşd kavramına hidâyet ve doğru yol anlamını vermektedir. O, Allah'ın haksız yere büyüklenenleri âyetlerinden uzaklaştırması bağlamında bu tekebbürü yapan kişilerin aynı zamanda sapıklığa alışan, doğru yoldan sapmayı ve fesadı güzel bulan kimselerin de sıfatı olduğunu, bunların hidâyet ve doğru yoldan kaçtıklarını ifade eder. Bu zümreye sahip kimse, hak yolu apaçık ve net olarak görse bile kendi yolunun daha üstün olduğunu düşündüğü için onu kendisine yol olarak seçmez. Sapıklığın bu derecesine ise herkes çıkamaz. Zira bazı kimseler vardır ki dalâlet yoluna bilmeden girmişlerdir. Kendi yollarının yanlış olduğunu gördüklerinde o yolu bırakıp doğru yola girerler. Diğer kimse ise Allah'ın saptırdığı, kulağını ve kalbini mühürlediği ve gözünün üstüne perde çektiği kimsedir. Böyle bir kimse için artık hakkın ve doğru yolun sebepleri olarak girebileceği hiçbir yol kalmamıştır.[157]

Âyette bahsi geçen kimselerin rüşd yolunu görüp tutmamaları ve ğayy yolunu görünce ona girmeleri, fasıkların bütün hislerinin ve sağduyularının tersine dönecek olmasından kaynaklanmaktadır.[158] Çünkü eğer böyle olmasaydı zaten hidâyete götürecek olan ve kendi kurtuluş yolu olan yolu tutarlardı.

Doğruluk yolu diye anlam verilen "sebîle'r-rüşd", Kur'ân'da iman ve imanın sonucunda oluşan haller başta olmak üzere, bütün iyilik ve güzellikleri; "azgınlık yolu" (sebîle'l-ğayy) ise, başta inkârcılık, putperestlik ve münafıklık olmak üzere, bütün sapıklık, bozgunculuk ve kötülük çeşitlerini kapsamaktadır.[159] Fıtratları bozulmamış kişiler ve toplumlar, arada yanılsalar dahi iman ve uygulamada doğru yolun ne olduğu kendilerine gösterildiğinde, kibirlenmeden, karşı gelmeden, gösterilen deliller üzerinde akleder ve doğru olanı seçerek kabul ederler. Buna karşın hayvanî duyguları, arzuları ve menfaatleri basîretlerini, vicdanlarını örtmüş olanlar koyu bir kabullenememe ve yalanlama psikolojisiyle doğrulara ve iyilere karşı muhalefet ederler. Kendilerine açıkça gösterilen Allah'ın âyetlerini ve yapıp ettiklerinin karşılığını görecekleri âhiret haberlerini kabul etmezler, onları reddederler. Bir önceki âyette fâsıklardan haber verilirken, bu ara cümlede, Arap müşriklerinin doğru yolu reddedip dalâlet yolunu tercih eden kibirli ve inatçı davranışlarının kendilerine hatırlatılması amaçlanmıştır.

---

157 Abduh-Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, IX/197-198.
158 Elmalılı, *Hak Dini Kur'ân Dili*, IV/181-182.
159 Ateş, *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri,* IX/396.

Eğer kendileri de böyle yapmaya devam ederlerse onlar da tıpkı bu fâsıklar topluluğunun bir parçası olacak ve ilelebet hakka hasret yaşayacaklardır.[160]

Âyetten de anlaşıldığına göre sebîlü'r-rüşd büyüklenenlerin kendisinden uzaklaştırıldığı bir yoldur. Düşüncesizliğin, gafletin ve akılsızlığın neticesi; hidâyet, doğruluk yolu olan bu yoldan mahrum olmaktır.[161]

Rüşdün sebîl kavramı ile kullanıldığı diğer iki âyet Mü'min sûresinde bulunmaktadır. "Sebîlü'r-raşêd" kavramı Firavun ve mü'min bir kişi arasında geçen diyaloğu anlatan âyetlerde geçmektedir. Firavun'un kendisinin doğru yola çağırıyormuş gibi belirtmesi ve kavminin de ona tâbî olmasını istemesini yine aynı kıssada, bu âyetin devamındaki âyetler inkâr etmektedir. Çünkü asıl doğru yol Firavun'a karşı gelerek o kavmi hidâyete çağıran mü'min kişinin de içinde olduğu Allah'ın rızasına ulaştıracak hak yoldur.[162] Bu bölümde hem Firavun'un iddia ettiği Sebîlerreşâd hem de kimliği tam olarak bilinemeyen mü'min kişinin çağırdığı sebîle'r-reşâd -sebebi nüzûlün aynı olması ve konu bağlamında da art arda gelmesinden ötürü- anlam kopukluğuna sebep olmaması için birlikte incelenecektir. Karşımıza çıkan ilk âyet-i kerîme ise aşağıda verilmiştir:

يَا قَوْمِ لَكُمُ الْمُلْكُ الْيَوْمَ ظَاهِرِينَ فِي الْأَرْضِ فَمَنْ يَنْصُرُنَا مِنْ بَأْسِ اللهِ اِنْ جَاءَنَاۚ قَالَ فِرْعَوْنُ مَا اُرِيكُمْ اِلَّا مَا اَرٰى وَمَا اَهْدِيكُمْ اِلَّا سَبِيلَ الرَّشَادِ

> "Ey benim kavmim! Bugün ülkede hâkimiyeti elinde bulunduran bir toplum olarak hükümranlık sizindir. Ama eğer Allah'ın cezası başımıza gelirse O'na karşı bize kim yardım edebilir?" Firavun ise, "Ben sadece kendi bilip gördüğümü size gösteriyorum ve sizi yalnızca doğru yola (Sebîlerreşâd) yönlendiriyorum" dedi"[163]

Bu âyetlerden birkaç âyet sonrasında gelen ve "Sebîlü'r-raşêd" kavramının geçtiği bir diğer âyet ise şu şekildedir:

وَقَالَ الَّذِي اٰمَنَ يَا قَوْمِ اتَّبِعُونِ اَهْدِكُمْ سَبِيلَ الرَّشَادِ

---

160 Karaman vd., *Kur'ân Yolu*, II/589-590.

161 Mâzin Raşâd, *et-Tarîk ve Nezâiruhâ fi'l-Kur'ân*, (Gazze: Gazze İslâm Üniversitesi yüksek lisans öğrencileri için hazırlanmış ders kitabı, 1426/2005), 60-61.

162 Karaman vd., *Kur'ân Yolu*, IV/661-662.

163 Mü'min 40/29.

> "Mümin kişi sözlerine şöyle devam etti: "Ey kavmim! Bana uyun, sizi doğru yola (Sebîlü'r-raşâd) götüreceğim."[164]

Yukarıda geçen âyetlerde bahsedilen kişinin Firavun kavminden tıpkı Firavun gibi Kıpti olan ve Firavun'un Mûsâ'yı öldüreceğine dair sözünü işitinceye kadar imanını gizleyen mü'min bir adam olduğu aktarılır. O *"Siz 'Rabbim Allah 'tır' dedi diye Mûsâ'yı mı öldüreceksiniz? Hâlbuki o size Rabbinizden apaçık beyyineler ile gelmiştir. Eğer Mûsâ yalancı ise yalanı kendi aleyhinedir. Eğer sözlerinde doğru ise ve siz de onu yalanlıyorsanız onun size va'd ettiği gelir sizi bulur"*[165] demiştir. Mü'min kişi konuşmasına devam ederek *"Ey kavmim! Bugün bu yerde -Mısır topraklarında- üstünlük sağlayanlar olarak -burada yaşayanlar üzerinde-mülk sizindir. Eğer Allah'ın azabı bize gelirse, bize kim yardım eder"*[166] deyince Firavun kendini savunmak zorunda kalmıştır. O yüzden hem mümin kişiye hem de oradaki halka açıklama yapma gereği hissetmiştir. *"Ben size ancak kendim için öngördüğüm hidâyeti gösteriyorum; ben sizi doğru yoldan ve hidâyetten (Sebîlü'r-raşêd) başka yola da iletmiyorum."*[167] demiştir. Firavun'un onlara gösterdiği yol hidâyet yolu olmayıp aksine sapıklık ve dalâlet yolunun bizzat kendisi olduğunu açıklamıştır.[168] Mü'min kişi ise Firavun'un bu sözlerinin üzerine; asıl kendisinin çağırdığı ve Allah'ın rızasının olduğu yolun (Sebîlü'r-raşêd) doğru yol olduğunu söyleyip bu yola girmenin ilk adımının da Firavun'a uymamak olduğunu belirtmiştir.[169]

Firavun'un kendi yoluna "Sebîlü'r-raşâd" demesi kendisi için uygun ve doğru olduğuna inandığı görüşün kavmi için de uygun olduğunu düşünmesinden dolayı da olabilmektedir. Firavun Mûsâ'nın öldürülmesini emrederek kavmini doğru yola iletebileceğini düşünmektedir; çünkü ona göre eğer o Mûsâ'yı öldürmezse Mûsâ onların dinini değiştirecek ve bu da kendilerinin faydasına olmayacaktır. Firavun'un böyle cevap vermesi mümin kişiye karşı gelmekte zorlandığını gösterir.[170] Sebîlü'r-raşâd,

---

164 Mü'min 40/38.
165 Mü'min 40/28.
166 Mü'min 40/29.
167 Mü'min 40/29.
168 Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîr*, III/712.
169 Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîr-i Kebîr*, III/714.
170 İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, V/334-338.

"Allah'ın, Mûsâ ile göndermiş olduğu ve tutulduğunda kişiyi kurtuluşa erdiren dinin yolu" şeklinde de yapmaktadır.[171]

Firavun, bu mümin kişinin daha doğru yol üzere olduğunu anladığında kendisini savunmaya geçmiştir. Firavun'un "ben sizi ancak doğruya, hakka ve düzgün yola çağırıyorum" demesi de tamamen yalancılığından kaynaklanmaktadır. Zira o da Mûsâ'nın peygamberliğinin hak olduğundan kesinlikle emindi.[172] Ardından gelen âyetlerde mümin kişi kavmini ikna etmeye çalışmış ve "bana uyun sizi doğru yola ileteyim" demiştir. Firavun gibi yalan söylememiş hak olanı söylemiş, doğru yola davet etmiştir.[173] Başka âyetlerden anlaşıldığına göre kavmi buna rağmen mümin kişiyi dinlemeyip Firavun'a kanıp onun peşinden gitmiştir.[174]

Mâturîdî, Firavun'un "kavmini doğru yola yönlendiriyorum" demesinin tamamen yalan olduğunu onun istediğinin ancak insanları dalâlete, ğayy yoluna sürüklemek olduğunu ifade eder. Devamında gelen âyetlerde geçen "Sebîlü'r-raşâd" kavramı esasında doğru yolun ta kendisidir. Yoksa Firavun'un anladığı yol hiç değildir. Mümin kişinin doğru yolun hangisi olduğunu açıklaması; Peygamberleri inkâr ettikleri ve onlardan yüz çevirdikleri için önceki ümmetlerin başlarına gelen belalarla kavmini korkutması, onlara nasihat etmesi, kendilerine doğru yolu göstermesi ve o yola götürmesi için Mûsâ Aleyhisselâma tâbi olmaya davet etmesi şeklinde anlaşılabilir. Kisâî: "Raşâd, rüşd, raşed" **(رَشَد, رُشْد, رَشاد)** kelimelerinin aynı mânâya gelen üç sözcük olduğunu ancak burada raşâd kelimesi dışında diğerlerinin kullanılamayacağını ifade eder.[175]

Zemahşerî Firavun'un "*Kendi gördüğümden başkasını göstermiyorum*" demesini "size işaret ettiğim görüş, ancak onun öldürülmesine dair görüşümdür; onun öldürülmesinden başka bir görüşü tasvip etmiyorum. Ama siz bunun doğru olmadığını söylüyorsunuz" anlamına geldiğini öne sürer. O, Firavun'un "Sebîlürraşâd"a ilettiğini söylemesini de; "*ben bu görüşle "size yalnızca aklın yolunu," yani doğru ve uygun olan yolu (Sebîlürraşâd) "gösteriyorum*." Yahut "*yalnızca doğru olduğunu bildiğim şeyi size bildiriyorum; içimde bu konuyla ilgili herhangi bir şey gizlemiyorum; dışımdan size ne söylüyorsam içimden ona zıt hiçbir şey düşünmüyorum.*" demek istediğini ifade

171 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XX/314-331; Beğavî, *Me'âlimu't-Tenzîl*, VII/147.
172 İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, VII/142.
173 İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, VII/145.
174 Hûd 11/97; Taha 20/79.
175 Mâturîdî, *Te'vîlât*, IX/24-31.

etmektedir. Eğer Firavun sözünü ettiği hususta dilinin de kalbiyle mutabık olduğunu anlatmak istiyorsa da yalan söylemektedir; zira o, Hazret-i Mûsâ'dan şiddetli bir şekilde korkmaktadır. Böyle bir korku duymasaydı, kimseyle istişare etmez; bu mesele de fikir alışverişine kalmazdı. Âyette geçen **"raşâd (رَشاد)"** kelimesi, **"raşşâd (رشَّاد) (çok doğru)"** şeklinde de okunmuştur. Bu **"ra-şe-de-nin (ر-ش-د)"** fa''âl veznindeki okunuşudur. Yahut **"ra-şe-de-nin (ر-ش-د)"**, "'**abbâd**" gibi okunuşudur ki böyle olunca da anlam "doğruyu gösteren" şeklinde olmaktadır. Kelimenin fiil kökü dikkate alınmaksızın rüşd kavramına nispet edilmesi de mümkündür.[176]

Firavun'un konuşmasından sonra mümin kişi konuşmuş ve asıl doğru yolun kendisine tâbî olmaktan geçtiğini söylemiştir. İnanan zat önce; *"ben de sizi doğru yola götüreyim."* diyerek ifadeyi mücmel bırakmışsa da ardından bu sözünü açıklamış ve konuşmasına dünyayı yerip önemsiz göstererek devam etmiştir. Çünkü bütün kötülüklerin temeli ebedi kalacakmış gibi dünyaya bel bağlamaktır. O, sonucu kurtuluş olan Allah'ın dinine çağırmış ve Firavunların ateşle sonuçlanacak puta tapma çağrısına karşı gelmiştir. İşte burada Sebîlü'r-raşâd'ın gerçek anlamı ortaya çıkmaktadır. Raşâd kelimesi "azgınlık" anlamına gelen ğayyın tam zıddı olduğuna göre bu ifade de Firavun ve kavminin yolunun azgınlık yolu olduğuna dair, açık bir işarettir.[177]

Râzî, Firavun'un doğru yola iletme söylemini *"ben size, onun öldürülmesi gerektiği görüşünden daha doğru ve daha uygun bir yol olmadığını sizi ancak böyle İmandan uzak tutmanın mümkün olduğunu belirtiyorum"* şeklinde açıklanmasını uygun görmektedir.[178] Mümin kişinin kendisine girmeye davet ettiği Sebîlü'r-raşâd kavramı; mükâfatın, hayrın ve bunlara ileten her şeyin yolu demektir. Burada da Firavun ve kavminin izledikleri yolun sapıklık, dalâlet yolu olduğu ve rüşd yolu olmadığı ortadadır.[179]

Sebîlü'r-raşâd çoğu zaman "sebîlullah" anlamında kullanılmıştır. Fakat burada Firavun kavmini Allah'ın yoluna değil bilakis dalâlet, sapıklık, ğayy yoluna çağırmıştır.[180] Müminin çağırdığı Sebîlü'r-raşâd'a gelince asıl gerçek amaçlara ulaştıran, sebîlullah'a ileten ve hidâyete erdiren yol işte budur. Burada aynı zamanda Firavun ve kavminin de

---

176 Zemahşerî, *Keşşâf*, V/344-345.
177 Zemahşerî, *Keşşâf*, V/349.
178 Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, XXVII/62.
179 Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, XXVII/71.
180 Kuşeyrî, *Letâ'ifü'l-işârât*, III/134-136.

ğayy yolunu tuttuğu anlaşılmaktadır. Muâz b. Cebel burada geçen "raşâd"**(رَشاد)** kelimesini "şın" **(ش)** harfini şeddeleyerek "**raşşâd**" **(رشَّاد)** şeklinde okumuştur.[181]

Firavun'un Mûsâ ile mücadelesinden vazgeçmesi için mümin kişinin Firavun'a nasihatte bulunduğunu, yaptığı nasihatten sonra halkın mümin kişiyi haklı bulduğu aktarılmıştır. Bunun üzerine Firavun, fitneyi kökten kazımanın -Hz. Mûsâ'yı öldürmenin- hem kendisi hem de kavmi için en doğru yol olduğunu ifade etmiştir. Fakat söylediğinin yalan olduğunu kendisi de bilmektedir.[182] Mü'min kişinin doğru yola çağırışında kullandığı sebilü'r-raşad kavramı ise; bütün iyi amaçlara, doğru yola ve hidâyete ulaştıran, din ve dünya işleri için kişiyi başarıya ulaştıran hidâyeti de barındıran murada erdirecek doğru yoldur. Âyette mümin kişinin de Firavun gibi Sebîlü'r-raşâd kavramını kullanmış olması, üstü kapalı olarak Firavun ve kavminin tutmuş oldukları yolun zulüm ve sapıklık yolu olduğunu teyit içindir. Mümin kişi Mûsâ'nın çağrısına uydukları takdirde doğru yolu bulacaklarını söylemektedir. "Doğru yol (sebîlü'r-raşâd)" âhiret kurtuluşuna götüren yoldur. Bu kurtuluşa ise ilâhî gerçekleri inkâr ederek değil, inanarak ulaşılabilir.[183] Çünkü hidâyet ancak Allah'a iman edenlere, Peygamberlere tâbî olanlara ve bütün bunları tasdik edenlere verilir.[184]

Sebîl kelimesi "es-Sebîl" **(السبيل)** şeklinde belirlilik takısı alarak kullanıldığında Allah'ın yolu anlamına da gelmektedir. Bazen de Allah'ın yolu Sebîlü'r-raşâd şeklinde ifade edilmiştir ki Allah inancını temsil eden tevhîd ile bütünlük içerisindedir.[185] Rüşd yolu; doğruluk, istikamet demek olup Allah'ın dininin de özel niteliğidir. İnsanlar çok çeşitli şekilde yoldan çıkabildiği gibi çeşitli şekillerle de rüşd yoluna girebilmektedirler. Fakat rüşd yoluna girmek, Allah'ın istediği yolda olmak için; kafa yormak ve düşünmek gerekir. Allah'ın yolu her türlü eğrilikten, sapıklıktan, tuzaktan münezzehtir.[186] Bu yol iman ehlini ve küfür ehlini birbirinden ayıran yoldur. İman ehlinin amacı Allah'ın rızası iken, küfür ehlinin tek amacı kendi arzularının rızasıdır. İşte bu yüzden Kur'ân-ı Kerîm'de rüşdün ğayydan tamamen ayrıldığı farklı âyetlerde tekrar tekrar belirtilmiştir.[187]

---

181 Kuşeyrî, *Letâ'ifü'l-işârât*, III/134-136.
182 Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, VIII/179.
183 Karaman vd., *Kur'ân Yolu*, IV/661-662.
184 Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, VIII/185; Elmalılı, *Hak Dini Kur'ân Dili*, VI/527-530.
185 Kaya, *Kurân'da İstikâmet*, 39.
186 Ünal, *Kur'ân'da Temel Kavramlar*, 126.
187 Mâzin Raşâd, *et-Tarîk ve Nezâiruhâ,* 60-61.

Rüşd kavramının sebîl kelimesi ile kullanımının hidâyet anlamı taşıdığı daha önceki bölümde zaten belirtilmiştir. Fakat âyetlerde sebîl kavramı kullanılmamasına rağmen sadece rüşd kavramının da hidâyet ve doğru yol anlamında kullanıldığı gözlemlenmektedir. Rüşd kavramının hidâyet anlamına geldiğini bildiren aşağıdaki âyeti kerîmede şöyle buyrulmaktadır:

وَإِذَا سَأَلَكَ عِبَادِي عَنِّي فَإِنِّي قَرِيبٌ ۖ أُجِيبُ دَعْوَةَ الدَّاعِ إِذَا دَعَانِ ۖ فَلْيَسْتَجِيبُوا لِي وَلْيُؤْمِنُوا بِي لَعَلَّهُمْ يَرْشُدُونَ

"Kullarım sana beni sorduklarında bilsinler ki şüphesiz ben yakınım, bana dua ettiğinde dua edenin dileğine karşılık veririm. Şu halde benim davetime gelsinler ve bana iman etsinler ki doğru yolu bulabilsinler (yerşudûn)."[188]

Bu âyetin sebebi nüzûlü olarak, sahabenin ramazan orucu tutarken yaşadıkları zorluklar şeklinde aktarılır. Ashâb-ı kirâm yaşadıklarını Peygamber'e itiraf ederek bunlardan nasıl kurtulacaklarını ona sormuşlar ve bu sorularının üzerine âyet nazil olmuştur. Bu sebepledir ki âyet *"Kullarım sana beni sorduklarında"* şeklinde başlamaktadır. Âyette geçen "**yerşudûn (يَرْشُدُونَ)**" kelimesinin de "hidâyete erme" anlamına geldiği belirtilmiştir.[189]

Müfessirler bu âyetin sebebi nüzûlünde ihtilaf etmişlerdir. Hasan-i Basrî'ye göre bu âyetin nüzûl sebebi, ashabdan bazılarının *"Rabbimiz nerededir?"* şeklinde soru sormalarıdır. İbn Abbas'tan rivâyet edildiğine göre ise Medine Yahûdileri: "Ya Muhammed, Rabbimiz duamızı nasıl işitiyor, hâlbuki sen bizimle göğün arasında beş yüz yıllık mesafe olduğunu söylüyorsun?" demişlerdir. Bunun üzerine bu âyet nazil olmuştur.[190] Bazı müfessirlere göre ise bir bedevinin, *"Ey Rasûlüm, rabbimiz bize yakın mıdır? Ona gizlice yalvaralım. Yoksa uzak mıdır ona yüksek sesle dua edelim?"* diye sorması üzerine bu âyet nazil olmuştur. Atâ'ya göre ise ***"Rabbiniz dedi ki: "Bana dua edin duanızı kabul edeyim"*** âyeti[191] inince bir kısım insanlar: *"Rabbimize ne zaman dua edelim?"* demişler ve âyet-i kerime bunun üzerine inmiştir. Yani ***"Kulum bana ne zaman dua ederse etsin ben ona yakınımdır, duasını kabul ederim, her zaman davetine icabet ederim."*** demektir. Mücahide göre ise bu âyetin nüzûl sebebi: ***"Bana***

188 Bakara 2/186.
189 Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîr*, I/163-164.
190 Beğavî, *Me'âlimu't-Tenzîl*, I/205.
191 Mümin 40/60.

dua edin duanızı kabul edeyim" âyeti inince bir kısım insanlar "*nerede dua edelim?"* demişlerdir. Bunun üzerine: ***"Nereye yönelirseniz rabbinizin yüzü (rızası) oradadır"*** âyeti[192] inmiştir. Katade'ye göre bu âyet-i kerime'nin nüzûl sebebi, bir kısım insanların **"Bana dua edin duanızı kabul edeyim"** âyetinin inmesi üzerine: *"Ey Allah'ın Peygamberi, biz, rabbimize ne şekilde dua edelim?"* diye sormalarıdır.[193] Bazılarına göre Allah'ın bu âyeti oruç hükümlerinin arasına yerleştirmesi, kullarının ramazan ayının bitiminde, hatta her oruç açtıklarında kendisine gayret ve aşkla dua etmelerine teşvik etmek içindir.[194] Nitekim Allah Rasulünün "*oruçlunun iftar anında mutlaka kabul olunan bir duası vardır*" buyurduğu rivâyet edilmiştir.[195]

Bir kimse Allah'a iman edip O'nun buyruklarını yerine getirdiği takdirde hidâyete, doğru yola ulaşabilir. Hidâyete erip irşad olmanın ilk ve en önemli şartının Allah'a iman olduğu da bu kavilden anlaşılmaktadır. Kişinin Allaha itaat etmesi, emirlerine boyun eğmesi ve içtenlikle yapılan duası sonucunda Allahın bunu kabul edip o kulu irşad etmesi kurtuluşun ta kendisidir.[196]

Zemahşerî Allah'ın kullarına icabet ettiği gibi, kulun da dünyada iken imana ve itaate çağrıldığı zaman buna mukabil olarak en kutlu davete icâbet etmesi gerektiğini dile getirir. Aynı zamanda bazılarının "yerşudûn **(يَرْشُدُون)**" kelimesini "yerşedûne **(يَرْشَدُون)**" ve "yerşidûne **(يَرْشِدُون)**" "şın **(ش)**"ın fethası ve kesresiyle okunduğunu söylemektedir.[197] Razî ise buna benzer olarak "yerşudûn **(يَرْشُدُون)**" lafzını, Allah'ın davetine icâbet edilip kendisine iman edildiği zaman Allah'ın lütfu ile kişinin dînî ve dünyevî menfaatlerinde amaçlarına ulaşmak için her türlü iyi yolu bulması şeklinde açıklamaktadır. Reşîd kimse ise bunun farkına varıp doğru yolu bulan kişidir.[198]

Kişinin dua etmesinin temel amacı rüşde, hidâyete ermektir.[199] Rüşde ulaşmak, isabet kavramı ile de açıklanmıştır. Bu kavram din ve dünya işlerinde hidâyet ve maslahata nail olma anlamına gelmektedir. Buna göre reşîd, din işlerinde hidâyet dünya işlerinde

---

192 Bakara 2/115.
193 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, III/223-228; Beğavî, *Me'âlimu't-Tenzîl*, I/205; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, I/196-197.
194 İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, I/505-509.
195 Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyn b. Ali el-Beyhakî, *Şu'abü'l-îmân*, thk. Ebû Hâcer Muhammed Saîd b. Besyûnî Zağlûl (Beyrut, 1410/1990) "*Şuabu'l-İman*", 3907.
196 Mâtürîdî, *Te'vîlât*, II/48-49.
197 Zemahşerî, *Keşşâf*, V/349.
198 Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, V/106.
199 Kuşeyrî, *Letâ'ifü'l-işârât*, I/89-90.

ise maslahat üzere olan kimse demektir.[200] Hz. Peygamberin'de Hz. Ali'ye öğrettiği duada bu anlam vardır: *Allah'ım bana hidâyet ver. Beni doğruluk ve istikamet üzere bulundur.*[201]

Muhammed Abduh, "yerşudûn **(يَرْشُدُون)**" lafzını âyetin bağlamından hareketle "iman ile itaati birleştirip kalplerindeki inanç ile emir ve yasaklara riâyet ederek doğruya ulaşma" şeklinde açıklamaktadır. "Rüşd **(رُشْد)**" ve "raşâd **(رَشَاد)**"; azgınlık, taşkınlık, fesat ve ğayy kavramlarının zıddıdır. Burdan şu anlaşılır; ameller iman ruhu ile yapılmayınca onu yapanların raşîd ve mehdî olmaları umut edilemez. Aksine amaçsızlık, taşkınlık ve fesada yol açtığı için kişiyi dalâlete sürükler. Amellerin faydalı olması için o amelin bizzat imandan kaynaklanması gerekir ki örneğin orucun da sahih olma şartı tam olarak budur.[202]

Allah kullarını irşad etmek için onlara daima imkânlar sunmuştur. Bunların en başında da oruç ibadeti gelmektedir. Bundan dolayı orucun anlatıldığı bu konunun arasında böyle bir âyet bulunmuştur. Akıl ve hikmet üzere hareket etmek rüşd kavramının karşıladığı anlamlardan biri olduğu için Allah bu âyette "yerşudûn" **(يَرْشُدُون)** lafzını kullanmıştır. Bundan dolayıdır ki sadece, Allah'a ve O'nun hükümlerine iman ve itaat edenler doğru yolu bulabilirler. Bunlar da aklını ve rüşdünü ispat ettiklerinden dolayı irşad olunup doğru yola girebilirler.[203]

Başta yüce yaratıcımızla ardından da birlikte yaşadığımız insanlarla ilişkimizde doğru yolu bulmak (rüşd) ve doğru hareket edebilmek için bağlantılarımızı doğru şekilde kurmamız gereklidir. Bunun için Allah'ın bizden istediği emir ve yasaklara riâyet etmemiz gerekmektedir. Bu ibadetler Allah'ın rızasına yaklaşmak için bir vesiledir. İşte dua da tıpkı bu ibadetler gibi, Allah'ın yakınlığını bilmek, doğru düşünmek, doğru hareket etmek esasında doğru yaşamak için (insanın hem bu dünyada hem de ahirette doğru yola girip menfaatlerine ulaşması ki bu da rüşddür) en büyük fırsattır.[204] Bu yüzden Peygamber (s.a.v.) "Acele etmedikçe her birinizin duası kabul edilir." diye buyurmuştur.[205]

---

200 Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, I/296-297.
201 Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, I/297.
202 Abduh-Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, II/173.
203 Elmalılı, *Hak Dini Kur'ân Dili*, II/11-12.
204 Karaman vd., *Kur'ân Yolu*, I/283-285.
205 Ebû Abdillâh el-Asbahi el-Himyerî Mâlik b. Enes, *el-Muvatta*, trc. Abdullah Parlıyan (İstanbul: Konya Kitapçılık, 2008), "Kur'ân", 29.

Kur'ân-ı Kerîm âyetleri incelendiğinde, rüşd kavramının; hidâyet, doğru yola girme ve o yolda devamlılık anlamında kullanıldığı başka bir âyeti kerimede şöyle buyrulmaktadır:

وَاعْلَمُوا اَنَّ فِيكُمْ رَسُولَ اللهِۚ لَوْ يُطِيعُكُمْ فِي كَثِيرٍ مِنَ الْاَمْرِ لَعَنِتُّمْ وَلٰكِنَّ اللهَ حَبَّبَ اِلَيْكُمُ الْاِيمَانَ وَزَيَّنَهُ فِي قُلُوبِكُمْ وَكَرَّهَ اِلَيْكُمُ الْكُفْرَ وَالْفُسُوقَ وَالْعِصْيَانَۜ اُولٰٓئِكَ هُمُ الرَّاشِدُونَ

"Bilin ki Allah'ın elçisi aranızdadır. Birçok durumda o sizin dediklerinizi yapsaydı işiniz kötüye giderdi, fakat Allah size imanı sevdirdi ve onu gönlünüze sindirdi; inkârcılığı, yoldan çıkmayı ve emre aykırı davranmayı da size çirkin gösterdi. Allah tarafından bahşedilmiş bir lutuf, bir nimet olarak doğru yolu bulmuş olanlar işte onlardır (er-râşidûn). Allah her şeyi bilmekte, yerli yerince yapmaktadır."[206]

Âyetin Velîd bin Ukbe hakkında indirildiği söylenmiştir. Resûlullah onu Mustalik Oğullarından zekât alması için görevlendirmiştir. Velid, cahiliye döneminde bu kabile ve kendi kabilesi arasında düşmanlık bulunduğundan onların yerlerine yaklaştıkça korkmaya başladı ve onlara kendini göstermeden zekâtı da almadan geri döndü. Peygambere ise "onlar zekât vermek istemediler ve beni öldürmek istediler, Müslüman olduktan sonra kâfir oldular" diye yalan beyanda bulundu. Bunun üzerine Müslümanlar onlarla savaşmak istedilerse de Nebi (a.s) durumun iyice öğrenilmeden böyle bir şeyin olmasını istemedi. Velîd'in yanlarından dönüp gittiği haberini alan Mustalik Oğulları durumu peygambere bildirmek için Medine'ye gelip bizzat Peygamber'e haber vermişlerdir. Resulullah ve sahabenin hepsi de böylece durumu öğrenmiş oldular. Yüce Allah, Velid'in fasıklığını ve yalancılığı üzerine bu âyetleri indirmiştir.[207]

Âyetin tamamı çok önemli mesajlar içermesine rağmen bu araştırmanın konusu gereği özellikle âyetin sonunda geçen "râşidûn" kavramı ele alınacaktır. Âyette rüşd sahibi kişi anlamında râşid kavramı kullanılmıştır. Râşid âyetten anlaşıldığına göre Allah'ın imanı kendisine sevdirdiği, tasdiki kalplerinde va'dedip mükâfat ile süslediği; küfrü, fasıklığı, günahı, isyanı ve her türlü masiyeti çirkin gösterdiği kişidir. Allah'ın emrine uyup dine uygun amellerde bulunan kimse aynı zamanda hidâyeti de bulan râşid kişidir.[208] Râşid

206 Hucurât 49/7-8.
207 Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîr*, IV/93; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, V/461.
208 Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîr*, IV/93.

kavramı hidâyet anlamına geldiği gibi[209] aynı zamanda işin doğrusunu bilen kişi, doğru yol üzere karar veren gibi anlamlara da gelmektedir.[210]

Hak yolda olanlar; Allah'ın kendilerini hidâyete erdirdiği, iman ve itaatten ayrılmayan, kendilerine imanın sevdirilen, inkârın ve günahın kötü gösterildiği kimselerdir (râşidun). Râşid olan bu kimseler hak yolda yürüyen ve orda kalmakta ısrarcı olanlardır. Katâde âyette özellikleri zikredilen bu kişilerin sahabe olduğunu ifade etmektedir. Şâyet Resulullah onların görüşlerine göre hareket etseydi kendileri çokça sıkıntı ve zorluğa düşerlerdi. Rasulullah'ın yanında yetişmiş sahabelerin dahî uyarıldığı göz önüne alındığında ahir zamanda yaşayan sıradan insanların Allah'ın kitabına ve Rasulün sünnetine şiddetle sarılması elzemdir.[211] Bu niteliğe sahip kişiler Allah'ın kendilerine doğru yolda yürümeyi nasip ettiği, doğru yolda olan râşid kimselerdir.[212]

Mâtürîdî burada "râşidûn" kavramına, "Allah'ın kalplerini takvadan dolayı imtihan ettiği ve bu imtihandan da başarılı çıkan ebedi mutluluğa erişecek olan kimseler" anlamını vermektedir. Mu'tezile müfessirlerinin çoğunun ileri sürdüğü gibi bu olayın Allah'ın müminlere imanı sevdirmesi ve günahkârlara da küfrü sevdirmesi anlamına gelmediğini söylemektedir. Aksine Allah va'd ve vaidi gereği insanlara, kendisine iman etme, günahlardan uzak durma yolunu açıkça göstermiştir. Bunun haricinde irşad ve hidâyet kimseye vehbi olarak verilmeyip kişinin kendi hür iradesine bırakılmıştır. Çünkü râşid kişi kendi tercihi ile imana giren ve iman yolunda kalmaya ısrarcı olan kişidir. Yoksa kişinin tercihine bırakılmaksızın doğru yola habersiz sevk edilmesi söz konusu değildir.[213] Ehl-i Sünnet ise Mu'tezile'ye bu konuda karşı gelerek çeşitli argümanlar sunmuştur. Konuyu dağıtmamak ve daha derin bir inceleme için mezheplerin görüşleri üçüncü bölümde ele alınacaktır.

Bazı müminlerin Velîd'in sözüne inanıp Peygamber'i savaş yapmaya zorladığı aktarılmaktadır. Diğer bazı müminler ise bunu yapmamış, takvâlarından dolayı bundan geri durmuşlardır.[214] Böylece Allah'ın "imanı sevdirip onu gönülde nakşetmesi" sadece bu müminler için istisnâ edilmiştir. Peygamber'e hitapla söylenen "İşte, doğru

---

209 Beğavî, *Me'âlimu't-Tenzîl*, VII/339.
210 İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, V/461.
211 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XXI/355-356.
212 İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, VII/373.
213 Mâtürîdî, *Te'vîlât*, IX/328-329.
214 Hucurât 49/3.

yoldakiler de bunlardır" ifadesi istisnâ edilenlerin takva sahibi olan râşid kimseler olduğunu teyit etmektedir.[215]

Rüşdün, sert kaya anlamına gelen reşâde kelimesinden geldiği de söylenmiştir. Her sert kayaya reşâde denildiği aktarılmaktadır. Hak yolunda büyük bir dikkat ve gayretle istikamet üzere bulunanların da tıpkı sert bir kaya gibi sabit kalmaları bu kavramın kullanılmasının uygunluğunu göstermektedir.[216] Âyet öncesiyle bağlantılı olarak düşünüldüğünde Peygamberin ümmeti için doğru yolu gösteren gerçek bir mürşid olduğu görülecektir. Peygamber Müstalik oğullarıyla savaşmama konusunda da irşadını yapmasına rağmen sahabenin bu fikre sıcak bakmaması kendilerine bir uyarı mahiyetindedir. Çünkü Peygamber doğru yolu gösterdikten sonra mürşid olarak başka insanlara gerek kalmadığı aşikardır. Binâenaleyh, Peygamber müminlerin üzerine ziyadesiyle titremiş, onları doğru yola iletmek için büyük çaba sarf etmiştir. Nitekim âyette peygambere itaat edenlerin râşid olduğuna işaret edilmektedir. İrşad olunmanın Allah tarafından insanlara verilen bir nimet ve fazilet olduğu da âyetin devamından anlaşılmaktadır.[217]

Bu âyetin anlaşılması için verilen bilgilerden sonra râşid kimsenin kim olduğuna dair yorum yapılabilmektedir. Hak yolundan sarsılmadan dosdoğru giden,[218] iman yolunda sağlam, sabırlı ve isabetli bir şekilde dosdoğru devam eden kimseye raşid denilmektedir.[219] Şimdiki insanlar da rüşd yolunu tutup hidâyete ermek için mücadele ederse râşid olabilirler. Râşid olup hidâyete eren insan da hem dünya hem de ahiret hayatında bütün amaçlarına ulaşır.[220]

Her ne kadar irşad etme görevi başta peygamberler olmak üzere insanlara verilmişse de bu sadece dolaylı bir nispet olmaktadır. Zira hakiki ve mutlak anlamda tek irşad edici varlık Allâhu Teâlâ'dır. Allah'ın en yüce irşad edici olduğunu bildiren aşağıdaki bir âyeti kerimede şöyle buyrulmaktadır:

اِذْ اَوَى الْفِتْيَةُ اِلَى الْكَهْفِ *فَقَالُوا* رَبَّنَا اٰتِنَا مِنْ لَدُنْكَ رَحْمَةً وَهَيِّئْ لَنَا مِنْ اَمْرِنَا رَشَداً

---

215 Zemahşerî, *Keşşâf*, V/349.
216 Zemahşerî, *Keşşâf*, V/349.
217 Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, XXVIII/126-128.
218 Âlûsî, *Rûhu'l-Meânî*, XXVI/148.
219 Elmalılı, *Hak Dini Kur'ân Dili*, VII/178.
220 Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelüsî Ebû Hayyân, *Tefsîru'l-Bahru'l-Muhît* thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd – Ali Muhammed Muavvıd (Beyrut: Darü'l Kütübi'l İlmiyye, 1413/1913), II/54.

> "O gençler mağaraya sığınmışlar ve "Rabbimiz! Bize katından rahmet gönder ve bize içinde bulunduğumuz durumdan bir çıkış yolu (raşed) göster!" demişlerdi."[221]

Kehf sûresinde geçen bu iki âyet birbirinin devamında gelmektedir. Mekkeli müşrikler Yahûdi din adamlarına gidip Hz. Peygamber'in cevaplayamayacağını düşündüğü sorular arayarak onu zor duruma düşürmek istemişlerdir. Yahûdi din adamları da Hz. Peygamber'e Ashâb-ı Kehf hakkında sorular sorulmasını, bunları cevaplayamayacağını söylemişlerdir. Mekke'li müşriklerde Peygamber'e gelerek kendisine Kehf Ashâbı hakkında sorular sorunca onlara cevap mahiyetinde bu âyetler nâzil olmuştur. Allâhu Teâlâ, Hz. Peygamber'e Ashâb-ı Kehf'in durumu hakkında bilgiler vererek kâfirler güruhunun amaçlarını boşa çıkarmıştır.

Ashâb-ı Kehf'in kim olduğu ve onların durumları hakkında fazla sayıda çalışmalar yapılmış ve konu ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir.[222] Bu çalışmada ise araştırma konusunun önemine binaen Ashâb-ı Kehf'in anlatıldığı âyetlerde geçen rüşd kavramı incelenecektir.

Âyette Ashâb-ı Kehf'in duası olarak belirtilen *"Rabbimiz! bize içinde bulunduğumuz durumdan bir çıkış yolu (raşeden) göster"* cümlesindeki rüşdün kazandığı anlamlarda müfessirler ihtilaf etmişlerdir. İbn Abbâs bu âyetteki rüşd kavramına "sağ salim mağaradan çıkış yolu" anlamını vermektedir.[223] Bazı müfessirler de onun gibi düşünmüş ve rüşd kavramına "mahreç" yani bir çıkış yolu[224] anlamını vermiştir. Kimisi rüşde "işlerin arasında doğruyu seçebilme yeteneği" [225] derken kimisi işlerde kolaylık anlamına geldiğini ileri sürmüştür.[226]

Dinleri uğruna kavimlerinden uzaklaşıp mağaraya sığınan yiğit gençler olarak nitelendirilen Ashâb-ı Kehf'in, mağarada kaldıkları süre boyunca Allah'a dua edip O'ndan rahmet ve lütuf istedikleri âyetlerde belirtilmiştir. Onlar dua ederken "bize işlerimizde doğru yolu göster (rüşd)" şeklinde dua etmişlerdir. Buradaki rüşdün; "işimizi doğru değerlendir, akıbetimizi hayırla sonuçlandır ve hakkımızda verdiğin

---

221 Kehf 18/10.

222 Ashâb-ı Kehf hakkında bilgi için bkz. İsmet Ersöz, "Ashâb-ı Kehf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), III/465-467.

223 Beğavî, *Me'âlimu't-Tenzîl*, V/155.

224 Mâtürîdî, *Te'vîlât*, VII/141.

225 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XV/162.

226 Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîr*, II/576; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, IV/105-115.

kararın bizim için doğruluk olmasını sağla" anlamında kullanılması da âyetin bağlamına uygun düşmektedir.[227] Nitekim Hz. Peygamber'in şöyle dua ettiği de rivâyet edilmiştir:

وما قضيت لنا من قضاء ، فاجعل عاقبته رشدا

> "Allah'ım bütün işlerde akıbetimizi iyi kıl (rüşden); bizi dünyada rüsva olmaktan ve ahirette azabdan uzaklaştır."[228]

Ashâb-ı Kehf, dinleri için kavimlerinden ayrılmış ve onlardan uzak durmak için bir mağaraya sığınmışlardır. Sığınacakları mağarada ise hayatlarını devam ettirip ettiremeyeceklerini bilmemekteydiler. Bundan dolayı Allahu Teâlâ'dan yardım istemişler ve O'ndan işlerini doğruya ve hak yola iletmelerini talep etmişlerdir. *'Rabb'imiz! Bize katından rahmet gönder"* meâlindeki âyette yer alan "rahmet" kavramının "nimet ve genişlik" anlamına geldiği söylenmiştir. "İçinde bulunduğumuz durumdan bir çıkış yolu göster" meâlindeki **"min emrinâ raşeda (مِنْ اَمْرِنَا رَشَدًا)"** ibaresinin ise "dini durumumuzu doğruya ilet" anlamında kullanıldığı ifade edilmiştir. Buradan anlaşılıyor ki Ashâb-ı Kehf, kurtuluşu ve salaha ermeyi hakiki dinde görmüş ve onu Allah'tan istemişlerdir.[229] Durum böyle olunca âyeti kerime de mealen şöyle olur; *"Rabbimiz, kâfirlerden ayrıldığımız bu esnada bize bir çıkış yolu göster ki bu yol sayesinde hidâyete erelim."*[230] Nitekim Ashâb-ı Kehf uyandıkları zaman işlerinde muvaffak olduklarını, amaçlarına ulaştıklarını ve rahmet-i ilahiye kavuştuklarını da göreceklerdir.[231]

Baskı ve zulümden kaçan bu gençler Allah'ın yardımını ve bir kurtuluş yolu göstereceğini ümit ederek Allah'a dua etmiş, Allah da onların duasını kabul ederek onları mağarada uzun müddet derin bir uykuya daldırmıştır.[232]

Allah'ın mutlak irşad edici olduğunu vurgulayan ve kendisinin hidâyetten mahrum bıraktığı kimseye de hiçbir mürşidin faydasının dokunamayacağını bildiren başka bir âyet-i kerîmede şöyle buyrulmaktadır:

وَتَرَى الشَّمْسَ اِذَا طَلَعَتْ تَزَاوَرُ عَنْ كَهْفِهِمْ ذَاتَ الْيَمِينِ وَاِذَا غَرَبَتْ تَقْرِضُهُمْ ذَاتَ الشِّمَالِ وَهُمْ فِي فَجْوَةٍ مِنْهُ ۚ ذٰلِكَ مِنْ اٰيَاتِ اللّٰهِ ۗ مَنْ يَهْدِ اللّٰهُ فَهُوَ الْمُهْتَدِ ۖ وَمَنْ يُضْلِلْ فَلَنْ تَجِدَ لَهُ وَلِيًّا مُرْشِدًا

---

227 İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, V/139.
228 İbn Hıbbân, "Ed'ıye", 949.
229 Mâtürîdî, *Te'vîlât*, VII/148-149; Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, V/219-220.
230 Zemahşerî, *Keşşâf*, III, 567; Razî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, XXI/86.
231 Elmalılı, *Hak Dini Kur'ân Dili*, V/372.
232 Karaman vd., *Kur'ân Yolu*, III/538-542.

> "(Mağaraya sığındılar. Orada baksan) güneşin, doğduğu zaman mağaralarının sağına vurduğunu; batarken de onlara dokunmadan sol taraftan geçip gittiğini görürsün. Onlar ise mağaranın ortasındalar. İşte bu, Allah'ın âyetlerindendir. Allah kime hidâyet ederse işte o doğruyu bulmuştur; kimi de hidâyetten mahrum ederse artık onu doğruya yöneltecek bir rehber (mürşid) bulamazsın."[233]

Âyette geçen mürşid kavramının anlamı tespit edilmeye çalışılırken müfessirlerin farklı yaklaşımlarda bulunduğu gözlemlenmiştir. Mürşidin ifade ettiği anlamları belirlemek araştırma konusu olan rüşd kavramının incelenmesinde büyük önem taşımaktadır.

Allah mutlak manada mürşid olmasına rağmen irşad etme özelliğini kullarına da vermiştir. Fakat Allah'ın emirlerine karşı gelerek hidâyet karşılığında dalâleti satın alanlar için bir çıkış yolu veya kendilerini hidâyete erdirecek bir veli bulmaları mümkün değildir. Bir mürşid bir veli bulsalar dahi hidâyete eremeyeceklerdir çünkü kendilerine buldukları veli de muhtemelen kendileri gibi dalâlet çukurundadır.[234] Allah'a ve onun emirlerine uymayanlardan "mürşid" olmaları beklenemez. İman edenler de zaten kendilerini mürşid olarak gösterenlerden irşad beklemez ve onları kendilerine dost kabul etmezler.[235]

Bu âyetin Peygamber efendimize hitaben söylenmiş olması da mümkündür: "Ya Muhammed, onlar ne kendilerine bir dost bulabilirler ne de kendilerini hak yola iletecek bir kimseyi bulabilirler. Kâfirlerin arkasını dönüp gitmeleri ve hak dini yalanlamaları seni üzmesin. Eğer Allah dileseydi hepsini doğru yola (rüşde), hidâyete erdirirdi. Fakat onların dalâlette kalması kendi tercihleridir. Bundan sonra kendilerini hak yola koyacak bir irşad edici de bulamayacaklardır.[236] Bunun böyle olmasının sebebi ise başarının (tevfik) ve başarısızlığın (hızlân) sadece Allah'ın izniyle olmasındandır.[237]

---

233 Kehf 18/17.
234 Mukâtil, *Tefsîr*, II/578.
235 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XV/190.
236 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XV/190.
237 Tevfik ve hızlan hakkında bilgi için bkz. Nihat Demirkol - Mustafa Karatay, "Kur'an'da 'Hızlân' ile 'Tevfîk' Kelimelerinin Kullanımları", *Iğdır İlahiyat Dergisi* 11 (Nisan 2018), 167-179.

Âyette geçen "Allah kime hidâyet ederse" ibaresi hidâyet edenin Allah olduğunu belirtmek içindir.[238] "Allah kimi dalâlette bırakırsa" ibaresi de Allah'tan başka kimsenin kendisini irşad edemeyeceğini te'kid etmek için söylenmiştir.[239]

Mürşid kavramı rehber ve kılavuz anlamına da gelebilmektedir. Bunun Allah'a nispet edilmesi ise doğru yolu buldurup hidâyete sevk edenin O olmasından ötürüdür. Kavmi arasında bu gençleri hidâyete ulaştıran Allah'tır.[240] Ashâb-ı Kehf'in başarılı olmasının sebebi de onların doğru yola girmeye çabalamaları ve sonrasında Allah'tan yardım istemeleridir. [241]

Âyette geçen "Allah kimi doğru yola getirirse, doğru yola eren odur" ifadesi Ashâb-ı Kehf için dile getirilmiş bir övgüdür. Çünkü onlar Allah'a tam bir teslimiyetle teslim olup O'nun doğru yolu uğruna mücadele etmişlerdir. Allah'ta onlara lütufta bulunup onların taleplerine karşılık vermiştir. Bu yardım sayesindedir ki Ashâb-ı Kehf kimseye nasip olmayacak olağanüstü hallere bizzat mazhar olmuştur. Bu ifade de gösteriyor ki doğru yolu ve doğru yoldan gidenleri izleyenleri takip etmek insanı kurtuluşa ve ebedi saadete ulaştırır. Doğru yolu takip etmeden ğayy yoluna girenler ise dünyada kendi hallerine bırakılır. Allah'ın onları bu yüzüstü bırakışının ardından da onlara doğru yolu gösterecek ne bir mürşid ne bir veli ne de bir dost bulunur.[242] "Allah kimi şaşırtırsa onu irşad edecek bir veli bulamaz" ifadesi ise Ashâb-ı Kehf'in kendilerinden kaçtığı kavim hakkındadır. Nitekim Ashâb-ı Kehf onları irşad etmek için uğraşmışsa da onlar bu irşada cevap vermeyip dalâlette kalmışlardır.[243]

Allah'ın bir kavmi irşad etmesi iki şekilde olur. İlk olarak o kavmi delillere ve burhanlara iletir ki bu kavmin delillere ulaşması onların marifetleri elde edip hidâyete erme vesilesi olur. İkinci olarak ise bir kavmi yakini keşfe ulaştırır ki onlar gerçek hakikate ererek hidâyet olunurlar. Ashabı kehf te bizzat hakikati tadarak bu ikinci grup arasında yerini almıştır.[244] Allah'ın Ashâb-ı Kehf'i ve onların irşadını bu âyetlerde anlatması kendilerinden sonra gelecek olan toplumlara örnek ve ibret olmalarını istemesindendir. Bunu fark ederek âyetlerin sırrına ulaşanlar tıpkı Ashâb-ı Kehf gibi

238 İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, IV/115-118.
239 Beğavî, *Me'âlimu't-Tenzîl*, V/157.
240 İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, V/143.
241 Mâtürîdî, *Te'vîlât*, VII/148-149.
242 Zemahşerî, *Keşşâf*, III/570-571.
243 Elmalılı, *Hak Dini Kur'ân Dili*, V/381.
244 Kuşeyrî, *Letâ'ifü'l-işârât*, II/212.

bahtiyar olacaklardır. Fakat bu âyetlerin farkına varmayanlar hidâyetten mahrum kalacaklardır. İşte onların da kendilerini doğru yola iletip azaptan kurtaracak bir dost bulmaları mümkün değildir. Bu dostun, mürşidin bulunmaması böyle bir dostun varlığının imkânsız oluşundan kaynaklanmaktadır.[245]

Nitekim Allâh-u Teâlâ'nın esmâsından biri de "Reşîd"dir. Allâh'ın bu esmâsının insanlar için kullanılması da caiz görülmüştür. Reşîd "raşede" fiilinden türeyen mübalağalı ism-i fâildir. Kazandığı anlam ise fiillerinde bir yanlışlık, çelişki ve saçmalık bulunmayandır. Dilediği kişiyi doğru yola ileterek mutlu eden, dilediğini de yanlışta bırakarak mutsuz bırakandır. Rüşd Allâh'ın zâtî, selbî ve ve fiili sıfatı olabilmektedir. Reşîd isminin Hâkim ismi ile çok yakın bir bağ içinde olduğu söylenmiştir. Reşîdi, Hâkimden ayıran nokta ise başkasından önce işe başlama ve nefsin de o işte olmasına izin vermedir. Zira Hâkim ismi bu anlamları ihtiva etmez.[246]

Bazı âlimler, feîl kalıbının müf'il anlamına gelmesi gibi reşîd kelimesinin de mürşid anlamına geldiğini düşünmektedirler. Allâh'ın ismi olarak Reşîd ise "kulunun kalbini kendisini tanımaya iletmesi" şeklinde kullarına has kılınan büyük mirası barındırmaktadır.[247]

Kişinin kemâle ermesi için kemâle erdirecek üç sıfatı tek bünyede taşıması gerekmektedir ki bu üç vasıf ilim, irade ve emirdir. Bu durumda olan kişi de en üst derecede rüşd ve istikâmete sahip olmuş olur. İşte bundan hareketle Sadreddin Konevî Allâh'ın Reşîd ismini "bütün canlıların perçemlerinden tutarak onları sırât-ı müstakîme irşâd etmesi" şeklinde açıklar.[248]

Allah'ın en yüce mürşid olduğu belirtildikten sonra İslam dininin temel yapı taşlarından biri olan irşad kavramını açıklamakta da fayda vardır. Konunun anlaşılması için irşad ve mürşid kavramlarını incelemek ve bunların tahlilinin yapılması gerekmektedir. İrşad kavramı bu haliyle Kur'ân-ı Kerîm'de geçmemesine rağmen islam literatüründe geniş bir anlam kazanmıştır. İnsanlara doğru yolu göstermek, onlara hayrı anlatmak, Müslümanlara dini vecibelerini yerine getirmeye çağırmak ve dini konularda onlara

---

245 Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, V/225; Âlûsî, *Rûhu'l-Meânî*, XV/223.

246 İbn Kesîr vd., Esmâü'l-Hüsnâ (Allâh'ın Güzel İsimleri) (İstanbul: Karınca & Polen Yayınları, 2004), 156-159.

247 Abdülkerim Kuşeyrî, *Şerh-i Esmâillahi'l-Hüsnâ - O'nun Güzel İsimleri-* (İstanbul: İlk Harf Yayınevi, 2011), 203-204.

248 Sadreddin Konevî, *Esmâ-i Hüsnâ Şerhi*, çev. Ekrem Demirli (İstanbul: İz Yayıncılık, 2002), 242-243.

rehberlik yapmak anlamına gelmektedir.[249] İnsanların maddi ve manevi alandaki yanlışlarını gidererek doğru yolu bulmalarını sağlayarak onlara yol göstermek, onlara maslahatlarını anlatmaktır.[250] İrşadın amacı da insanı manen aydınlatmak ve gafletten uyandırmaktır.[251] İrşadın sadece Müslümanlara değil kafirlere de yapılması gerektiği söylenmiştir.[252] Fakat özellikle müminlere yapıldığı ve onlara Allah'ın emirlerini yerine getirmenin hatırlatıldığı bir faaliyettir.[253]

İrşadın, bir toplumun; iman, ahlak ve ibadet hayatını değiştirdiği ve o toplumu daha yaşanılabilir kıldığı açık olduğundan zaruri bir şey olduğuna hükmedilebilir. Herkesin aklını kullanarak toplumsal düzende yaşaması gerekirken bazen bazıları bunu yapmamakta ve toplumda ahlaksızlık, yozlaşma ve bozukluk ortaya çıkabilmektedir. Nitekim Allah'ın bir toplumu değiştirmesi de yine o toplumun durumuna bağlı olduğu bir âyet-i kerîmede geçmektedir.[254] İşte bunun için toplumun düzeninin bozulmaması ve yozlaşmaması gerekmektedir. İslam dininin de kötülüğü önleyici özelliğinin olduğu ve bunu da tebliğ, irşad, davet ve emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker ile yaptığı ortadadır. Bundan dolayıdır ki irşad faaliyetleri Müslümanlar arasında manevi dayanışma ve yardımlaşmayı sağlayan temel vasıtalardır. Bir Müslüman irşad göreviyle öncelikle kendine, sonra dindaşlarına en sonunda da diğer din mensuplarına karşı sorumluluk yüklenmelidir. Bunun en güzel örneğini de Peygamber Efendimizin yaşantısında görmekteyiz. Hayber kalesi kuşatılınca Hz. Ali *"Hayber yahûdileriyle bizim gibi müslüman oluncaya kadar savaşmalıyız"* deyince Hz. Peygamber ona cevaben *"Acele etme yâ Ali! Hayber toprağına sükûnetle gir, sonra onları İslâm'a davet et. Şunu bil ki tek bir kişinin senin irşadınla müslüman olması en değerli ganimet olan kızıl develerin sana verilmesinden hayırlıdır"*[255] demesi islamda irşadın ne kadar önemli olduğunu göstermektedir.[256]

---

249 Bekir Topaloğlu, "İrşad", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 22/454-455.

250 Süleyman Uludağ, *İslam'da İrşad* (İstanbul: Marifet Yayınları, 1997), 22-23.

251 Abdurrahman Çetin, *Hitabet ve İrşad (Din Hizmetlerinde İletişim ve Güzel Konuşma)* (Bursa: Emin Yayınları, 2011), 238.

252 Topaloğlu, "İrşad", 22/454-455.

253 Topaloğlu, "İrşad", 22/454-455.

254 Rad 13/11: *"Kişinin önünde ve arkasında Allah'ın emriyle onu kayıt ve koruma altına alan takipçiler vardır. Bir toplum kendisindekini değiştirmedikçe Allah onlarda bulunanı değiştirmez. Allah herhangi bir toplumun başına bir kötülük gelmesini diledi mi, artık onun geri çevrilmesi mümkün değildir. Onların Allah'tan başka yardımcıları da bulunmaz."*

255 Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmiu's-Sahîh,* thk. Muhibbuddîn el-Hatîb (Kâhire: el-Matbaatü's-Selefiyye, 1400/1980) "Cihâd", 102; Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b.

İrşadın nasıl yapıldığı meselesi de en az irşad faaliyeti kadar önemli bir konudur. Kur'ân-ı Kerîm irşadın nasıl yapılacağının dahi formülünü vermiş ve insanlardan en başta peygamberler olmak üzere herkesin de yapması gerektiği bildirilmiştir. Âyeti kerime'de irşad edilirken uyulması gerekenler şu şekilde belirtilmektedir: *"Rabbinin yoluna hikmetle ve güzel öğütle davet et; onlarla en güzel yöntemle tartış. Kuşkusuz senin rabbin, yolundan sapanların kim olduğunu en iyi bilendir; O, doğru yolda bulunanları da çok iyi bilir."*[257] İşte İslam dini her zaman olduğu gibi bu konuda da barış ve iyilik dini olduğunu göstermektedir. İrşad yapılırken karşılaşılan zorluklara karşı göğüs gerilmeli ve usanmadan bu faaliyeti yapmaya devam edilmelidir. Allahu Teâlâ bu görevin ehemmiyetini bildiren bir âyet-i kerîmede şöyle buyurmaktadır: *"Siz, insanlar için ortaya çıkarılmış en hayırlı ümmetsiniz. İyiliği emredersiniz, kötülükten alıkoyarsınız ve Allah'a inanırsınız. Ehl-i kitap da inanmış olsalardı elbette onlar için hayırlı olurdu; içlerinden inananlar da var, fakat çoğu yoldan çıkmıştır."*[258] "Hayırlı ümmet" olmak için de insanlara bu irşad vazifesiyle iyiliğin emredilmesi ve kötülükten alıkonulması gerekmektedir. Peygamber efendimiz de irşadın uhrevi önemine, bireye kazandırdıklarına ve toplumu düzenlemeye faydasına dair çokça uyarılar, öğütler yapmıştır. Nitekim o *"İnsanların en hayırlısı Kur'ân'ı en çok okuyan, en müttaki olan, iyiliği en çok emredip kötülükten en çok sakındıran ve akrabalarına en çok ilgi gösterendir."*[259] buyurmuştur. İnsanlara irşadın önemi ve onları hayra çağırmanın faziletine dair de şöyle buyurmaktadır: *"İnsanları doğru yola çağıran kimseye, kendisine uyanların sevabı gibi sevap verilir. Ona uyanların sevaplarından da hiçbir şey eksilmez. Başkalarını sapıklığa çağıran kimseye de, kendisine uyanların günahı gibi günah verilir. Ona uyanların günahlarından da hiçbir şey eksilmez."*[260]

Hem Kur'ân-ı Kerîm, hem de Peygamber Efendimiz tarafından emredilen irşad faaliyetinin; bireyin algılarını geliştirdiği-genişlettiği, sosyal hayata uyumu sağladığı,

---

Müslim el-Kuşeyrî, *el-Câmiu's-Sahîh bi Şerhi'n Nevevî,* (Kâhire: el-Matbaatü'l-Mısriyye, 1347/1929) "Fezâ'ilü's-sahâbe", 34.

256 Topaloğlu, "İrşad", 22/454-455.

257 Nahl 16/125.

258 Âl-i İmrân 3/110.

259 Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd İbn Mâce, *es-Sünen,* thk. Nâsıruddîn el-Elbânî (Riyad: Mektebetü'l-Meârif, t.y), "Ticâret", 1.

260 Müslim, "İlim", 16; İbni Mâce, "Mukaddime", 14.

toplumsal gelişmenin önünü açtığı ve dünyevî-uhrevî hayatta iyi şeyler olmasını sağlayarak zihinsel bir aydınlatma yaşattığı ortadadır.[261]

İrşadın önemine dair aktarılan bu bilgilerden sonra irşad etmekle görevli olan mürşidin kim olduğu ve özellikleri hakkında bilgiler aktarılmaya çalışılacaktır.

Mürşid kelimesi "**erşede (اَرْشَدَ)"** fiilinden türetilen ism-i fâil olup birine doğru yolu gösteren kişi, rehber, kılavuz, öğüt veren, eğitici ve önder anlamına gelmektedir. En büyük mürşidler de Allah'ın elçileridir. Esas görevleri tebliğ ve irşad olan Peygamberler insanları Allah'ın buyruklarına göre uyarmak ve onları doğru yola iletmekle mükelleftirler. Peygamberler arasında mürşidlerin en büyüğü de son peygamber olan Hz. Muhammed (s.a.v)'dir. Kendi ümmeti de onun üstlendiği tebliğ ve irşad görevini yapmakla sorumlu tutulmuşlardır.[262] Mürşid kavramı bütün insanlar için kullanılabiliyorken zamanla bu kelime anlam daralmasına uğrayarak tasavvuf ilminde özel bir anlam kazanmıştır.[263]

Tasavvufta kazandığı anlam ile mürşid "şeriat ve tarikata uygun olarak kamil bir şeyhin huzurunda süluk eden, irşad etmeye ehliyeli olduğuna dair icazet alan kişi"dir.[264] Mürşidin; sözü özüne uygun, şeriate hakim, tarikate bağlı, marifete ehil, hakikate mamur, sadece Allah yolunda işler yapan kişi olduğu söylenmektedir. Kemalata erip başkasını da kemale erdiremeyecek kişi mürşid olamaz.[265] Tasavvufta velâyet yoluna girip seyrü sülûkunu yapmak isteyen bir kimsenin kendi başına değil bir mürşide bağlanması gerekir. Çünkü sufilere göre kul ilk başta Allah'ın velileriyle Allah'a ulaşabilir. Allah'ın velilerinin, mürşidlerin yardımı ve desteği sonrasında da artık müridin kalbi sadece Allah ile meşgul olur.[266]

Doğru yol, hidâyet anlamına gelen rüşdün insanlara gösterilme faaliyeti olan irşad faaliyeti ve bunu yapan mürşid hakkında çeşitli bilgiler verilmeye çalışıldı. Konunun asıl araştırma alanını dağıtmamak için bu bölümde bu bilgilerle yetinilecektir. Ancak

---

261 Esra Hacımüftüoğlu, *Kur'ân-ı Kerîm'in İrşad Üslubu* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010), 8.

262 Çetin, *Hitabet ve İrşad*, 239.

263 Hacımüftüoğlu, *Kur'ân-ı Kerîm'in İrşad Üslubu,* 2.

264 Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü* (İstanbul: Ağaç Kitabevi Yayınları, 2009), 587.

265 Muhammet Coşkun, *Seyrü Sülûk Çerçevesinde Mürid ve Mürşid Kimliği* (Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 104.

266 Coşkun, *Mürid ve Mürşid Kimliği*, 108.

rüşd kavramının diğer islami ilimlerdeki yerinin araştırılacağı üçüncü bölümde tasavvuf bahsinin altında bu konuya ayrıntılı olarak değinilecektir.

Kur'ân-ı Kerîm'de doğru yola iletmek, doğru yolun bulunması ve hidâyet anlamına gelen rüşd kavramı sadece insanlar hakkında değil cinler hakkında da kullanılmıştır. Kuran'ın yetmiş ikinci sûresi olan cin sûresinde rüşd kavramı, cinlerin de hidâyete irşada tabii olduklarını göstermektedir. Fakat cinlerin hidâyete ve irşada nasıl tabi oldukları, rüşd kavramının onlar nezdindeki anlamı, doğru yolun kendilerine gösterilip gösterilmediği gibi konular ayrıntılı incelenip bunun sonucunda da ortaya bir sonuç koymayı gerektirmektedir. Cin sûresinde rüşd kavramı dört yerde geçmekte ve bu yerlerde de cinlerle bağlantılı olarak ele alınmaktadır. Bu sûrede rüşd kavramının geçtiği ilk âyeti kerimede mealen şöyle buyrulmaktadır:

قُلْ اُوْحِيَ اِلَيَّ اَنَّهُ اسْتَمَعَ نَفَرٌ مِنَ الْجِنِّ فَقَالُوا اِنَّا سَمِعْنَا قُرْاٰناً عَجَباً
يَهْدِي اِلَى الرُّشْدِ فَاٰمَنَّا بِهٖ ۜ وَلَنْ نُشْرِكَ بِرَبِّنَا اَحَداً ۙ

"Biz, doğru yolu (rüşd) gösteren harika bir okuma dinledik ve ona iman ettik. Artık kesinlikle rabbimize kimseyi ortak koşmayacağız."[267]

Âyetin sebebi nüzûlü olarak Şeytanlar ve cinler arasında geçen bir diyalogdan bahsedilir. Dahhâk'tan rivâyet edildiğine göre Hz. İsa'dan sonra gökyüzü korumasız kalmış ve Şeytanlar orada rahatça hareket etmişlerdir. Fakat Hz. Muhammed (s.a.v) Peygamber olarak yeryüzüne gönderildikten sonra gökyüzü korunmaya alınmış ve Şeytanlara alevli ateşler atılmaya başlanmıştır. Bunun üzerine Şeytanlar bir araya geldi ve onların başı İblis yeryüzünde yeni ve önemli bir olayın olduğunu ve bunun haberinin kendisine getirilmesini istedi. Şeytanlar grup halinde bu olayın ne olduğunu bulmak için yeryüzüne indiler. Yemen cinlerinden dokuz kişilik bir kafile (bazılarına göre bu cinler "Zevbea" adında bir gruptur) Tihame topraklarına geldiler ve Batn-ı Nahle'ye kadar ilerlediler. Orada Peygamber (s.a.v)'in ashabına sabah namazı kıldırdığını gördüler. Nebinin namazda okuduğu Kur'an'ı dinlediler ve bundan çok etkilendiler. Daha sonra kavimlerine dönüp bunu kavimlerine anlattılar.[268] İbn Abbas'ın naklettiğine göre Peygamber Efendimiz cinleri ne görmüş ne hissetmiş ne de onlara bilerek Kur'ân

[267] Cin 72/2.
[268] Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîr*, IV/285; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, IV/461.

okumuştur. Kendisine bu bilgiler vahiy yoluyla iletilmiş ve öylece haberi olmuştur.[269] Nitekim bir başka âyeti kerime'de şöyle buyrulmuştur:

> *"Bir zamanlar cin topluluğundan bir grubu, Kur'an'ı dinlemek üzere sana doğru yönlendirmiştik. Yanına geldiklerinde "Susup dinleyin!" dediler, okuma sona erince de uyarıcılar olarak kendi topluluklarına döndüler. "Ey halkımız! dediler, "Biz Mûsâ'dan sonra indirilmiş, kendinden öncekileri onaylayan, gerçeği ve dosdoğru yolu gösteren bir kitap dinledik. Ey halkımız! Allah'ın davetçisine uyun ve ona iman edin ki, Allah günahlarınızı bağışlasın ve sizi acılı azaptan korusun."*[270]

Ahkaf sûresinde geçen bu âyetler, Cin sûresinde geçen âyetlerin tamamlayıcısı olarak görülmüş ve sûre tefsir edilirken cinler hakkında detaylı bilgi aktarılmıştır. Çalışmanın kapsamından ayrılmamak ve amacından sapmamak için burada cinlerden detaylı olarak bahsedilmeyecektir.[271] Fakat sûrenin devamındaki âyetlerde geçen rüşd kavramı üzerinde, ayrıntılı olarak durulacaktır. Cinlerin kavimlerine anlattığı olay âyette şöyle geçmektedir: *Biz, doğru yolu gösteren harika bir okuma dinledik ve ona iman ettik*.[272] Bu âyette geçen rüşd kavramına müfessirler farklı anlamlar vermiş olsalar da temelde doğru yol, hidâyet manasının üzerinde durdukları görülmektedir.

Âyette geçen "rüşde hidâyet etme (يَهْدِي اِلَى الرُّشْدِ)" tabiri "hidâyete davet etme",[273] hakka davet etme, doğru yolu gösterme,[274] iman ve tevhidi içeren doğru yola iletme[275] şeklinde tefsir edilmektedir.

Mâtürîdî doğru yolu gösterme anlamını vermekte ve Ahkaf sûresinde geçen *"gerçeğe ve doğru yola kılavuzluk eden bir kitap dinledik"* âyet mealinin de bununla bağlantılı olduğunu ifade etmektedir. Anlaşılan buradaki rüşd de doğru yolu gösteren kılavuz yani hak olan gerçek, sıratı müstakimdir.[276] Zemahşeri ise âyetin tefsirini yaparken rüşd kavramına sevap ve doğruluk anlamını verse de aynı zamanda doğrudan kastedilenin de

---

269 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XXIII/310.
270 Ahkâf 46/29-31.
271 Cinler hakkında bilgi için bkz. Ahmet Saim Kılavuz, "Cin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), VIII/8-10.
272 Cin 72/2.
273 Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîr*, IV/461.
274 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XXIII/310.
275 Beğavî, *Me'âlimu't-Tenzîl*, VIII/237; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, VIII/376-377; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, VIII/238.
276 Mâtürîdî, *Te'vîlât*, X/242.

iman ve tevhit olabileceğini belirtmektedir.[277] Razî de âyette geçen rüşd kavramının doğruluk anlamına gelebileceği gibi Tevhid, Kur'an ve Kur'an'daki doğruluk anlamına gelebileceğini de ifade etmektedir.[278]

Rüşde; hakka, doğruya, din ve dünya işlerinde salâha iletme, hak, sevap, tevhid, iman ve doğruluk yolu gibi anlamlar verilmiştir.[279] Peygamber Efendimiz de *"bana rüşdümü ilham et"*[280] diye dua etmiştir. Buradan da anlaşılıyor ki rüşd, din ve dünya açısından maslahatların ve çıkarların gösterilmesi -ki buna iman ve tevhid kavramları da girmektedir- şeklinde tefsir edilmelidir. Rüşdün hakikati ise Allah'a vâsıl olmak O'na erişmektir.[281]

Sûrenin sebebi nüzûlünden de anlaşılacağı üzere cinlerden bir grup, Hz. Peygamber'den Kur'ân dinledikten sonra geri dönüp; irşad eden, doğru yolu gösteren, hakka davet eden ve üstün nitelikleri sebebiyle kendilerini hayran bırakan Kur'ân'a inandıklarını, artık Rablerine hiçbir şeyi ortak koşmayacaklarını kendi topluluklarına açıklayarak, onları da buna uymaya davet etmişler ve çetin bir azaba karşı onları uyarmaya çalışmışlardır. Hz. Peygamber Kur'ân dinleyen cinleri görmemiş, hissetmemiş ve o esnada onların varlığından haberi olmamıştır. Onların Kur'an dinledikleri ise kendisine vahiy ile bildirilmiştir. Ancak bu olaylardan sonra cinleri gördüğü ve onlara tebliğde bulunduğu âyetlerden ve rivâyetlerden anlaşılmaktadır.[282] Cinlerin Kur'ân'ı dinlediklerinin haber verilmesi Hz. Peygamber'den defaatle Kur'ân dinlemelerine rağmen iman etmemekte direnen müşriklerin cinlerden ibret almalarını sağlamak içindir.[283]

Sûrenin devamında gelen âyeti kerimede tekrar rüşd kavramı kullanılmıştır. Fakat bu rüşdün mahiyetinin ne olduğuna dair müfessirler ihtilaf etmişlerdir. Mevzu bahis rüşd kavramının geçtiği âyeti kerimede mealen şöyle buyrulmaktadır:

وَأَنَّا لَا نَدْرِي أَشَرٌّ أُرِيدَ بِمَنْ فِي الْأَرْضِ أَمْ أَرَادَ بِهِمْ رَبُّهُمْ رَشَداً

277 Zemahşerî, *Keşşâf*, VI/223.
278 Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, XXX/157.
279 Âlûsî, *Rûhu'l-Meânî*, XXIX/83; Elmalılı, *Hak Dini Kur'ân Dili*, VIII/288.
280 Tirmizî, "Deavât", 69.
281 Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, X/189.
282 Ahkaf 46/29.
283 Karaman vd., *Kur'ân Yolu*, V/472-474.

"Bilmiyoruz, yeryüzündekiler hakkında bir kötülük mü murat edildi yoksa Rableri onlar için bir iyilik (raşed) mi diledi?"[284]

Cinlerin konuşmalarında geçen raşed kavramı iyilik, fayda anlamında kullanılmışsa da bu iyilik ve faydanın ne olduğuna dair çeşitli görüşler zikredilmiştir. Bu iyilik; iman etme ve hidâyet bulma[285] olabileceği gibi Allah'ın; doğru yola ileten, irşad eden ve hataları düzelten bir peygamber göndermesi[286] de olabilir.

Mâtürîdî bu âyetin iki şekilde anlaşılabileceğini ifade eder. İlk olarak anlaşılabilecek ifade göğün haberlerinin yeryüzündekilerin bilmesinin önüne geçmek için alev toplarıyla engellenmesinin yeryüzündekiler için bir iyilik yani rahmet mi yoksa onlar için bir kötülük yani azap mı olduğunu bilememeleridir. İkinci olarak ise göğün haberlerinin kendilerine verilmeme sebebini, Peygamberin gönderilmesi olduğunu anlamış olmalarına rağmen bunun kendileri için iyilik mi ya da kötülük mü olduğunu bilememeleridir. Çünkü cinler, gönderilen Peygambere iman edip ondan hidâyet ve irşad isteyenlerin doğru yolda olduklarını, onu hafife alan ve alay edenlerin de dalâlet yolunda olduklarını biliyorlardı. Peygamberi yalanlamak mı yoksa tasdik etmek mi gerektiğini bilememişlerdir. Bu da onların fiilerinin kendi akıbetleri olduğunu ve hikmete göre hareket eden kimsenin de akıbetini düşünerek o fiili yaptığını gösterir. Mu'tezilenin Allah'ın kulları için sadece aslah olanı yaratması görüşüne karşı gelen Mâtürîdî bu âyet ile onlara delil getirmektedir. Zira Allah cinlerden kötülüğü isteyenlere kötülüğü murad ederken iyilik isteyenlere de iyilik murad etmektedir. Bu da Allah'ın kulları için hem hayrı hem de şerri dileyebileceğini gösterir.[287]

Zemahşerî de alev toplarıyla taşlamalar başlayıp gök haberlerinin dinlenmesi engellenince cinlerin olayın künhünü anlamada zorlandıklarını, bunun iyi mi kötü mü olduğunu anlamadıklarını ifade eder. Bu âyette geçen rüşd kavramına da hayır, rahmet ve hızlânın zıttı olan tevfîk anlamını vermektedir.[288]

Burada geçen rüşd kavramı nimetin ikmaline ve rahatın bolluğuna ileten doğru ve hak yolda istikamette olmak anlamı da verilmiştir.[289] Bursevî de şerrin değil de hayrın

---

284 Cin 72/10.
285 Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, IV/463.
286 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XXIII/329.
287 Mâtürîdî, *Te'vîlât*, X/250; Razî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, XXX/161; Âlûsî, *Rûhu'l-Meânî*, XXIX/88.
288 Zemahşerî, *Keşşâf*, VI/227.
289 Kuşeyrî, *Letâ'ifü'l-işârât*, III/357.

Allahu Teâlâ'ya nispet edilmesinin Kur'ân'a has çok değerli bir edepten ötürü olduğunu belirtmektedir. Ayrıca Bursevî cinlerin Rablerine karşı edebini şöyle açıklamaktadır: *Cinlerin inançlarına göre hidâyet ve dalâlet tümüyle Cenâb-ı Hakk'ın yaratmasıyladır. Onlar "yoksa Rableri onlara hayır mı diledi?" diyerek hayrı ve iyiliği Allah Teâlâ'ya nispet ederek, "yeryüzündekilere kötülük mü murâd edildi" şeklinde söyleyerek kötülüğün fâilini gizli tutarak büyük bir terbiye, edep örneği sergilediler. Böylece onlar kendi şahıslarında inançla edebi, terbiyeyi birleştirmiş oldular.*[290]

Hz. Peygamber (s.a.v) göklere, getirdiği âyet ve mûcizeler de alev toplarına benzetilmiştir, Kur'ân-ı Kerîm karşısında insan ve cin Şeytanlarının ödleri kopmuş, dilleri tutulmuş ve artık eskisi gibi gaybdan haber veremeyeceklerini anlamışlardır. Cinler öncesinde yaptıkları gibi yapmayıp gaybı bilmeye kalkışmadan acizliklerini itiraf etmişlerdir. Durum böyle olmasa cinler tekrardan gaybı bildiklerini iddia ederek yeryüzündekiler için ya hayırdır ya da şerdir gibi kesin ifadeler kullanırlardı. Burada anlam gökyüzünün korunması ve alev ateşiyle kuşatılmasının ardından insanlar ve cinler iman edip korunurlar mı yoksa korunmayıp yanarak zarar mı görürler diye kafalarında soru olmasındandır. Bunu da sadece Allah'ın bildiğini itiraf etmektedirler.[291]

Yapılan araştırmalar ve müfessirlerin görüşüne göre burada kötülük diye anlam verdiğimiz şerrin, gönderilen peygambere isyan edip ona karşı gelerek helaka uğramalarıyken, iyilik ve fayda diye anlam verdiğimiz rüşdün ise gönderilen Peygambere itaat edip doğru yolu bulmalarıdır. Buradan da anlaşılıyor ki Allah dışında kimse gaybı bilemez. Bazılarının iddia ettiği gibi cinler ve cinler sayesinde gayba ulaşacaklarını sanan kahinlerin ve büyücülerin de amaçlarının boşa çıktığına, Allah'ın dilemesi dışında gaybi bilgilere kimsenin ulaşamayacağına ve onlara ulaşmaya çalışan Şeytani güçlerin de alevli ateşle karşılaşacağına işaret edilmektedir.[292]

Sûrenin devamında cinler kendileri arasında da imani açıdan ayrışmaya gittiklerini, doğru yol (rüşd) ve eğri yol (ğayy) bulunduğunu, fakat iman edenlerin daha avantajlı olduğunu ifade etmektedirler. Bu durum âyeti kerimede şöyle geçmektedir:

وَاَنَّا مِنَّا الْمُسْلِمُونَ وَمِنَّا الْقَاسِطُونَۜ فَمَنْ اَسْلَمَ فَاُولٰٓئِكَ تَحَرَّوْا رَشَداً

290 Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, X/193-194.
291 Elmalılı, *Hak Dini Kur'ân Dili*, VIII/292.
292 Karaman vd., *Kur'ân Yolu*,V/475-476.

"Aramızda ilâhî emirlere boyun eğenler var, ama hak yoldan sapanlarımız da var. Boyun eğenler doğru yolu (raşed) hedeflemişlerdir."[293]

Bu âyette cinlerin kullandığı rüşd kavramı; doğruluğun getirdiği ihlas[294] dinde doğru yolun tutulması,[295] doğru ve hak yolda olmayı hedeflemek, onun için çabalamak,[296] doğru yolu araştırıp bulmak, onu izlemek,[297] kendileri için kurtuluş yolunu istemek,[298] gibi anlamlara gelmektedir.

Rüşd yani doğru yol, islâmla mümkün olmaktadır.[299] Bazı kimseler cinlerin Müslüman olanlarına bir şey va'dedilmemiş görüşünde olsa da bazı müfessirler bu görüşe karşı gelir ve cinlerden de doğru yolu arayanlarına sevap verileceğinin kanıtı olarak bu âyeti ileri sürerler. Zira rüşdü yani doğru yolu hedefleyenlere verilecek sevabın gerekçesi bu âyette zikredilmiştir.[300]

Cinler insanlar için hayır mı şer mi murad edildiğini bilemediklerini beyân etmişlerse de sûrenin devamında böyle bir âyetin gelmesi gösteriyor ki göğün korunması ve Resulün biseti ile onlar için hayır murad edilmiştir.[301] İnancını doğru tutup yaşayışını düzgün yapanların nimetlere ve mükafatlara ulaşacağı belli olmuş olur.[302]

Bu sûrede geçen son rüşd kavramı ise Hz. Peygamber hakkında kullanılmaktadır. Hz. Peygamberin (s.a.v) sadece bir insan olduğu ve olağanüstü özelliklerinin olmadığına dikkat çeken âyet-i kerîmede şöyle buyrulmaktadır:

قُلْ اِنِّي لَا اَمْلِكُ لَكُمْ ضَرًّا وَلَا رَشَدًا

"De ki: "Doğrusu ben size ne zarar verme ne de istikametinizi düzeltme gücüne (raşed) sahibim."[303]

Burada istikameti düzeltme gücü olarak çevrilen rüşd kavramı, hayrı murad etme,[304] hayra sevk etme, hidâyet ve fayda anlamında kullanılmıştır.[305]

---

293 Cin 72/14.
294 Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîr*, IV/464.
295 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XXIII/334.
296 Beğavî, *Me'âlimu't-Tenzîl*, VIII/241.
297 İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, VIII/381.
298 İbn Kesir, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, VIII/242; Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, XXX/163; Âlûsî, *Rûhu'l-Meânî*, XXIX/89.
299 Mâtürîdî, *Te'vîlât*, X/254.
300 Zemahşerî, *Keşşâf*, VI/230; Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, X/195-196.
301 Elmalılı, *Hak Dini Kur'ân Dili*, VIII/293.
302 Karaman vd., *Kur'ân Yolu*,V/477-479.
303 Cin 72/21.

Mâtürîdî âyette geçen darr kavramının dine, cana veya mala zarar verme anlamına geldiğini fakat âyetin devamında geçen raşed kavramı sayesinde özellikle dine zarar verme anlamına geldiğini ifade eder. Çünkü Mâtürîdî raşedin din konusunda ortaya konulan bir kavram olduğunu belirtir. Âyetin manasını ise şöyle vermektedir: *"Ben sizi ne saptırma gücüne ve ne de doğrunun ölçütünü zihninize yerleştirme (raşed) gücüne sahibim! Bütün bunlar Allah Teâlâ'ya aittir."* Mâtürîdî, Mutezile'nin; Allah'ın hiçbir kulu ne hidâyete erdirme ne de saptırma gücüne malik olmadığını ancak Resûlullah'ın (s.a.v) buna malik olduğunu savunduklarını iddia eder. Çünkü Mu'tezilenin Peygamberlerin davet ve irşad görevi gereği kişiyi hidâyete erdirme özelliği olduğunu düşünmektedirler. "hidâyet"ten maksat, davet ve beyan olsaydı Resûlullah onları hidâyete erdirirdi. Çünkü o hem davetçidir hem de beyan edicidir. Fakat bu âyette Resullerin kendilerinin kimseyi hidâyete erdiremeyeceğini beyan etmeleri ve sadece Allah'ın buna malik olduğunu söylemeleri Mu'tezile'nin bu görüşünü çürüttüğünün delili olarak gösterilir.[306]

Ubeyy b. Ka'b âyeti **"ğayyen ve lâ raşeden (غَيًّا وَلاَ رَشَدًا)"** şeklinde okumuştur. Bu da şu anlama gelir; sizi ne zorla azdırmaya ne de zorla doğru yola getirmeye gücüm yeter çünkü fayda ve zarar veren, doğru yola ileten (Mürşidin) ve doğru yoldan ayırıp saptıran (muğviyyin) Allah'tır, mahlukattan hiç kimsenin buna gücü yetemez. Buna güç yettirecek tek kişi Allah'tır.[307]

Âyetin tefsiri; "zarar veren, fayda veren, doğru yola ileten ve sapıklığa sevkeden sâdece Allah'tır" şeklinde yapılmaktadır. Bu âyet-i kerîmede "zarar- fayda, eğrilik yolu-doğru yol" kavramlarından ilk gruptan "zarar" ikinci gruptan ise "doğru yol" zikredilerek diğer ikisi yani fayda ve ğayy zikredilmemiştir bunun da sebebi, birisi zikredildiğinde kendi zıddını çağrıştırıyor olması ve mânâ bakımından herhangi bir kaybın bulunmaması şeklinde açıklanmaktadır. Böyle bir anlatım da belağatta "ihtibak" şeklinde isimlendirilmektedir. Yâni mukâbili kendisine delâlet eden lâfızlar hazfedilerek kendilerinin de idrak etmesine imkân veren sanat şeklinde tarif etmek mümkündür.[308]

---

304 Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîr*, IV/465.

305 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XXIII/348; Beğavî, *Me'âlimu't-Tenzîl*, VIII/243; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, VIII/384; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, VIII/245.

306 Mâtürîdî, *Te'vîlât*, X/261.

307 Zemahşerî, *Keşşâf*, VI/233; Razî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, XXX/167-168; Kuşeyrî, *Letâ'ifü'l-işârât*, III/357; Âlûsî, *Rûhu'l-Meânî*, XXIX/104.

308 Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, X/199; Elmalılı, *Hak Dini Kur'ân Dili*, VIII/297.

Mekkeli müşrikler, Hz. Peygamber'e, tebliğ ettiği tevhid dini yüzünden insanların düşmanlığını kazandığını, bu tebliğten vazgeçmesi karşılığında kendisini düşmanlarına karşı koruyacaklarını iddia etmişlerdir. Bu âyetler onlara cevap mahiyetinde inmiş ve Hz. Peygamber'in Allah'tan başkasına kulluk etmesinin mevzu bahis olamayacağı, onun tebliğ etme görevini yerine getirmekten başka amacının bulunmadığı teyit edilmiştir. Zira peygamber onlara ne bir darr ne de bir raşed, yani ne bir zarar, idlal, sapıtma verebilir ne de doğru yola iletme, fayda, irşad verebilir. Bunu yapacak tek kişi Allah'tır.[309]

Netice olarak rüşd kavramının Ku'ân-ı Kerimde doğru yol, doğru yolu göstermek, hidâyet ve istikamet anlamlarına geldiği görülmektedir. Hidâyet ve irşâd zaten anlam yönüyle birbirlerinin müteradifidir. Kur'ân-ı Kerîm'de, kâfirin küfrünün ısrarı bilindiği için onlar hakkında iğvâ ve idlâl; müminlerin de tevbe edip kötülükten vazgeçeceği de bilindiği için onlar hakkında irşad ve hidâyet kavramları kullanılmıştır. Fakat hidâyet ve irşâd arasında farklılıklar olduğu söylenmiştir. Hidâyetin küfürden İslama doğru gelişen bir süreç, irşadın da bu sürecin kemâl noktası olduğu belirtilmiştir.[310] Bu da daha çok müminin irşâda ihtiyaç duyduğunu göstermektedir. Nitekim yukarıda da hidâyetten mahrum olan kimsenin kendisini irşâd edecek bir dost bulamayacağı belirtilmiştir. Böylece Kur'ân semantiğinde rüşd kavramının hidâyet karşılığında kullanıldığı sabit olmuş olur.

3. Doğru ve Hakiki Bilgi

Allâhu Teâlâ kullarının doğru yola girip ahiret yurdunda saadet içinde yaşamaları için Kur'ân'ı Kerîm'de çeşitli âyetler zikretmektedir. Doğru yola girmelerini sağlayan yegâne güç ise akıllarını kullanmalarıdır. İnsanı diğer canlılardan ayıran ve onun bütün yaratılanların en üstünü olmasını sağlayan melekeye akıl denmiştir. Fakat her insan aynı dercede aklını kullanamayıp bazıları yanlış yola da girebilmektedir. Bu yüzdendir ki Allah kullarını kendi akıllarıyla bir başına bırakmamış ve doğruyu, hakikati bulmaları için onlara ihsanda bulunmuştur. Bu ihsan sayesindedir ki Peygamberleri, kullara tebliğde bulunup doğruya iletmek için vazifelendirmiştir. İnsanı hidâyete, irşada götürecek olan yol da hakiki bilgiden geçmektedir. Doğru bilgiye ulaştıktan sonra

309 Karaman vd., *Kur'ân Yolu*, V/480.
310 Ramazan Altıntaş, *Kur'ân'da Hidâyet ve Dalâlet* (İstanbul: Pınar Yayınları, 2003), 67.

hakîkat bilinir ve doğru yola girilebilir. Hakîkat ve doğru bilgi Kur'ân'ı Kerîm'de çeşitli kavramlarla ifade edilmiştir. Kur'ân'da bu kavramı karşılayan kelimelerden biri de rüşddür. Rüşdün doğru ve hakiki bilgi anlamında kullanıldığı âyetlerden biri mealen şu şekildedir:

وَلَا تَقُولَنَّ لِشَاْيْءٍ اِنِّي فَاعِلٌ ذٰلِكَ غَداً

اِلَّا اَنْ يَشَّاءَ اللهُ وَاذْكُرْ رَبَّكَ اِذَا نَسِيتَ وَقُلْ عَسٰى اَنْ يَهْدِيَنِ رَبِّي لِاَقْرَبَ مِنْ هٰذَا رَشَداً

> "Allah izin verirse" demeden hiçbir şey için, "Şu işi yarın yapacağım" deme! Unuttuğun takdirde rabbini an ve "Umarım rabbim bana, doğru bilgiye bundan daha yakın yolu gösterir" de."[311]

Ashâb-ı Kehf ve onlar hakkında âyetlerin nüzûlüne dair bilgiler bir önceki başlıkta zikredildiği için burada tekrar ele alınmayacaktır. Fakat bu âyetin sebebi nüzûlü başka bir olay olduğu için kısaca değinilecektir. Ehl-i kitaptan ya da müşriklerden bir grup insan (Mukâtil bunların Ebû Cehil ve yandaşları olduğunu belirtir)[312] Peygamber (s.a.v)'in yanına gelip onun bilemeyeceğini düşündükleri ve kendisini zor duruma koymak istedikleri birkaç mesele hakkında soru sormuşlardır. O sorulardan biri de Ashâb-ı Kehf hakkındadır. Resûlullah onlara bana sorduklarınıza yarın cevap vereceğim deyip onları göndermişse de yaklaşık on beş gün kendisine bu konularla ilgili vahiy gelmemiştir. Müşrikler de Resûlullah hakkında dedikodular çıkarmaya başlamışlardır. On beş gün sonra Allâhu Teâlâ bu konular hakkında bilgi veren âyetleri indirmiş ve Resûlullah'a da *"eğer Allah izin verirse ben bu işi yapacağım"* demesini emretmiştir.[313]

Hasan-ı Basrî âyete "Rabbim bana doğru ve isabetli bilgiyi gösterdi" şeklinde kesinlik bildiren bir anlam vermiştir.[314] Mukâtil'e göre Resûlullah size cevabı yarın vereceğim deyip ve vahiy ona nâzil olmayınca, Allah ona "Sen onlara, 'Umulur ki Rabbim beni, bu vakitten daha çabuk bir raşede irşad eder, de" buyurmuştur.[315] Müfessirler de âyetin tefsirini istisnanın yapılmasının istenmesi şeklinde olduğunu düşünmektedirler.[316] İnşallah kavramı ve Allah'ın Resûlüne uyarısı, başka kaynaklarda detaylıca

311 Kehf 18/23-24.
312 Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîr*, II/581.
313 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XV/223-228.
314 Mâtürîdî, *Te'vîlât*, VI/159.
315 Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîr*, II/581.
316 Beğavî, *Me'âlimu't-Tenzîl*, V/162-164.

anlatılmıştır. Nitekim bu hâdiselerden ziyade, âyette geçen rüşd kavramının kapsamı üzerinde durulmaya çalışılacaktır.

Âyetin tefsiri yapılırken genelde iki görüşün üzerinde durulmuştur. Bunlardan ilki Resûlün Allah'tan doğruyu gösterme konusunda Ashâb-ı Kehf kıssasından bile daha açık âyetler ve deliller istemesidir.[317]

Diğer görüş ise Resûlullah'ın sorulan sorulara tespit ettiği vakitten daha erken bir sürede Allah'tan kendisini doğru bilgiye ulaştırmasını istemesidir.[318] Bu âyetten çıkarılması gereken ise kişiye bilmediği bir şey sorulduğunda; o konuda doğru bilginin Allah'tan istenmesi, Allah'ın doğru bilgiye, gerçeğe ulaştırması için dua etmesi gerektiğidir.[319]

Müfessirler, âyette Peygamberin, kendi risâletine dair en açık ve en ikna edici beyanlar istediğini belirtmekte ve rüşd kavramının da kalpleri ikna eden en açık bilgi anlamına geldiğini ifade etmektedirler.[320] Âyet, "Hz. Peygamberin Allah'tan gerçek bir peygamber olduğuna delil olarak Ashâb-ı Kehf kıssasından daha güçlü, daha büyük, daha doğru, doğruya en yakın bilgi ve etkili kanıtlar bahşetmesini dilemesi," şeklinde de açıklanmaktadır. Burdan da anlaşılacağı üzere rüşd; faziletli, hayırlı, hakiki bilgi,[321] peygamberliğe delâlet eden âyet ve delillerden doğruya en yakın âşikâr bilgi,[322] hidâyete götüren bilgi,[323] daha yakın bir başarı[324] anlamına gelmiş olur.

Rüşdün doğru ve hakiki bilgi anlamında kullanıldığı bir başka âyeti kerime Hz. Mûsâ (a.s)'nın Hızır (a.s) ile olan yolculuğunun anlatıldığı kıssada geçmektedir. âyet-i kerîmede mealen şöyle buyrulmaktadır:

قَالَ لَهُ مُوسَى هَلْ اَتَّبِعُكَ عَلَى اَنْ تُعَلِّمَنِ مِمَّا عُلِّمْتَ رُشْداً

> "Mûsâ ona, "Senin öğrendiğin doğruya ulaştıran bilgiden (rüşd) bana da öğretmen için sana tâbi olayım mı?" dedi."[325]

---

317 İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr,* V/124-126.
318 İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr,* V/124-126.
319 İbn Kesir, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm,* V/150.
320 Mâtürîdî, *Te'vîlât,* VI, 159.
321 Zemahşerî, *Keşşâf,* III/579; Razî, *Mefâtîhu'l-Ğayb,* XXI/116.
322 Bursevî, *Rûhu'l-Beyân,* V/234-235.
323 Âlûsî, *Rûhu'l-Meânî,* XV/251.
324 Elmalılı, *Hak Dini Kur'ân Dili,* V/385.
325 Kehf 18/66.

Âyetin sebebi nüzûlü olarak Hz. Mûsâ ve Hızır (a.s.) arasında geçen yolculuk zikredilmektedir. Rivâyete göre Hz. Mûsâ, Hızır'ı görüp tanıyınca Hızır'da olan ilimden, hikmetten ve doğru bilgiden kendisine de öğretmesi için ona tâbiî olmak istemiştir.[326] Hz. Mûsâ ve Hızır hakkında fazla sayıda çalışmalar yapılmış ve kıssa detaylı bir şekilde işlenmiştir.[327] Bu çalışmada ise Hz. Mûsâ'nın Hızır'da olduğunu söylediği doğruya ulaştıran bilgi anlamında kullanılan rüşd kavramı ve âyette kazandığı manalar üzerinde durulacaktır.

Müfessirler bu âyette rüşdden kastedilenin doğru bilgi yani ilim olduğunu savunmaktadırlar.[328] Bu âyetin iki şekilde anlaşılabilmesi mümkündür. Kimisi buradaki rüşd kavramına "doğru yolu gösteren bilgi" anlamını verirken kimisi de "ilimde hayırlı olan kısım" anlamını vermektedir.[329] Rüşdün hem "raşed" **(رَشَد)** hem de "rüşd" **(رُشْد)** şeklinde okunduğu da rivâyet edilmiştir. Böylece rüşd; doğru bilgi, hakîkât, gerçek, doğru yola ileten ilim,[330] faydalı bilgi, doğru yolu ararken takip edilecek olan hakîkât,[331] doğru öğretilen ve faydalı ilim,[332] yol gösteren hakîki bilgi, dînî konularda hidâyete erdiren ilim,[333] doğruyu bulmaya yardım eden bilgi, hayra isabet etme gibi anlamlara gelmiş olur.[334] Âyetin anlamı da "sana öğretilen bilgiyi bana göster, sana öğretilen doğruya ulaştıran bilgiden ve doğrudan bana da öğret" şeklinde tefsir edilmiştir.[335]

Bu kıssanın aynı zamanda ilim öğrenmek için yolculuk etmenin önemi ve faziletli şeyler öğrenmek için astın üste tâbî olması gerektiğine dair mesajlar içerdiği söylenmektedir.[336] Hz.Mûsâ'nın talebine Hızır'ın ilk başta ilim olarak Tevrat yeter, iş olarak da Benî İsrâîl yeter dediği rivâyet edilmektedir.[337]

---

326 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XV/308-320.

327 Hz. Mûsâ ve Hızır (a.s.) hakkında çalışma örneği için bkz. Mehmet Necmeddin Bardakçı, Hakikatin Keşfi - Hz.Musa ve Hızır (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2016).

328 Mukâtil, *Tefsîr*, II/594.

329 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XV/333.

330 Beğavî, *Me'âlimu't-Tenzîl*, V/189; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, V/162-163; İbn Kesir, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, V/181.

331 İbn Kesir, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, V/181.

332 Razî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, XXI/155-157.

333 Zemahşerî, Keşşâf, III/598-599.

334 Bursevî, Rûhu'l-Beyân, V/274-275; Âlûsî, *Rûhu'l-Meânî*, XV/331; Elmalılı, *Hak Dini Kur'ân Dili*, V/401.

335 Mâtürîdî, *Te'vîlât*, VI/195.

336 İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, V/162-163; İbn Kesir, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, V/181.

337 Mukâtil, *Tefsîr*, II/594.

Hz. Mûsâ'nın kendi döneminde yaşayan başka birinden ilim alması bu kişinin Hz. Mûsâ değil de Mişa'nın oğlu Mûsâ olduğu sorularını akla getirmiştir.[338] İbn Abbâs'a Kâ'bu'l-Ahbâr'ın karısının oğlu Nevf, Hızır'ın Mûsâ (a.s) ile birlikte yolculuk yapmadığını, âyette geçen Mûsâ'nın, Mîşâ oğlu Mûsâ olduğu iddia ediyor denilince İbn Abbâs'ın "Allah'ın düşmanı yalan söylüyor" dediği rivâyet edilmiştir.[339] Bir Peygamberin kendi zamanında en bilgili ve önder kişi olması, dini konularda kendisine danışılan merci olması gerekmektedir. Bir Peygamberin kendisi gibi başka bir Peygamberden ilim öğrenmesinde bir sakınca bulunmadığı fakat kendisinden aşağı mertebede birinden ilim almasının uygun olmadığı belirtilmektedir. Dolayısıyla Hz. Mûsâ'nın da Hızır'dan hakiki bilgileri yani rüşdü öğrenmesi normal bir durumdur.[340]

Âyetin "sen bana, sana öğretilenden öğret ve beni irşad et" anlamına geldiği ve Hz. Mûsâ'nın "sana öğretilen ilimden" demesinin de bu ilmin Allah tarafından verildiğine dair bir işâret olduğu düşünülmekteedir. Hz. Mûsâ'nın "doğru ve faydalı ilim" sözü ondan doğruyu ve hidâyeti talep etmesi anlamına gelmiş olur. Doğrunun yerine getirilmediği zamanlarda doğrunun yerini ğayy, azgınlık ve sapıklığın aldığı da herkes tarafından bilinen bir gerçektir.[341]

Müfessirler, "Rüşden" **(رُشْدًا)** kavramına rüşde dayanan ilim anlamı da vermiştirler. Hz. Mûsâ'nın rüşdü öğrenmek istemesi ise irşad talebinde bulunması demektir. Çünkü eğer o ilim olmasaydı ğayya, dalâlate düşerdi. Bazı müfessirler bundan hareketle rüşdü şöyle tarif etmektedir: rüşd; Cebrâil, indirilmiş bir kitab ve Allah'la konuşma gibi vasıtalar olmadan Allah'tan irşad isteme anlamına gelmektedir. Çünkü bu vasıtalara zaten Mûsâ (a.s) ulaşmıştır. Bu mertebeler her ne kadar üstün mertebeler olsa da bununda üstünde mertebeler vardır. Zira Cebrâil'in gelişi vasıtayı, kitabın indirilmesi uzaklığı, karşılıklı konuşma ise ikilikten haber verir. Kul için hakiki ve gerçek rüşd Allah'ın onu vâsıtasız olarak nûrunun feyzini almaya elverişli kılmasıdır.[342] Bu da Mûsâ'nın Allah'ı görme isteğini belirttiği âyette şu şekilde geçmektedir: *"Mûsâ, tayin ettiğimiz vakitte (Tûr'a) gelip de rabbi onunla konuştuğunda o, "Rabbim! Bana görün; sana bakayım" dedi. Rabbi, "Sen beni asla göremezsin. Fakat şu dağa bak; eğer o yerinde durabilirse sen de*

338 Zemahşerî, *Keşşâf*, III/598-599.
339 Buhârî,"Ehâdîsü'l-enbiyâ", 37.
340 Zemahşerî, *Keşşâf*, III/598-599.
341 Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, XXI/155-157.
342 Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, V/274-275.

beni görebilirsin" buyurdu. Rabbi o dağa tecelli edince onu paramparça etti; Mûsâ da bayılıp düştü. Kendine gelince dedi ki: "Seni noksan sıfatlardan tenzih ederim, sana tövbe ettim; ben inananların ilkiyim."[343] İşte burada hiçbir vasıtanın olmadığı vahdet söz konusudur ki bu da rüşdün ta kendisidir.[344]

Müfessirlerin görüşlerinden hareketle rüşd kavramına çeşitli anlamlar verildiği yukarıda açık bir şekilde görülmektedir. Bütün bunlardan hareketle rüşdün; doğru bilgi, hakîkât, gerçek, doğru yola ileten ilim, faydalı bilgi, doğru yolu ararken takip edilecek olan hakîkât, doğru öğretilen ve faydalı ilim, yol gösteren hakîki bilgi, dînî konularda hidâyete erdiren ilim, doğruyu bulmaya yardım eden bilgi, hayra isabet etme gibi anlamlarda kullanıldığı tesbit edilmiştir.

4. İyilik ve Fayda

Allâhu Teâlâ yarattığı kullarına, onların menfaati doğrultusunda yol göstermiş, kulların faydalarına olacak şeylere ulaşması için de âyetlerini apaçık göstermiştir. İmtihana tâbî tutulan insanlar ve cinler bazen doğru yolu görüp, orada ilerlemek için faydalarına olanı yaparak ahiret yurdundaki mükâfat için çabalamışlardır. Bazen de kendi iyiliklerine, faydalarına olan amelleri boşa harcayıp eğrilik yolunu tutmuş ve ahiret yurdunda ebedi kalacakları azaba müstehak olmuşlardır. Kur'an'ı kerîm'in de pek çok âyetinde insanlar için, menfaatler, iyilikler ve faydalar çeşitli kavramlarla ifade edilmiştir. Birçok anlama sahip olan rüşd kavramı da âyetlerde iyilik, menfaat ve yarar anlamında kullanılmıştır. Kur'ân-ı Kerîm'de rüşdün, iyilik ve fayda anlamında kullanıldığı bir âyeti kerîme de mealen şöyle buyrulmaktadır:

وَاَنَّا لَا نَدْرِي اَشَرٌّ اُرِيدَ بِمَنْ فِي الْاَرْضِ اَمْ اَرَادَ بِهِمْ رَبُّهُمْ رَشَداً

Bilmiyoruz, yeryüzündekiler hakkında bir kötülük mü murat edildi yoksa Rableri onlar için bir iyilik (raşed) mi diledi?[345]

Cinlerin konuşmalarında geçen raşed kavramı iyilik, fayda anlamında kullanılmışsa da bu iyilik ve faydanın ne olduğuna dair net bir görüş zikredilmemiştir. Bu iyilik "iman etme ve hidâyet bulma" şeklinde tefsir edilmiş[346] bunun da Allah'ın; doğru yola ileten,

---

343 A'râf 7/143.
344 Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, V/274-275.
345 Cin 72/10.
346 Mukâtil, *Tefsîr*, IV/463.

irşad eden ve hataları düzelten bir peygamber göndermesi şeklinde olduğu belirtilmiştir.[347]

Mâtürîdî de âyette geçen rüşdün anlamının "iyilik, fayda, rahmet ve ihsan" olabileceğini düşünmektedir. Âyetin tefsiri ise "cinlerin, Peygamberi yalanlamak mı yoksa tasdik etmek mi gerektiğini bilememeleri" şeklinde yapılmış olur. Bu da onların fiilerinin kendi akıbetlerini belirlediği ve hikmete göre hareket eden kimsenin de akıbetini düşünerek o fiili yaptığını gösterir. Mu'tezilenin Allah'ın kulları için sadece "aslâh" olanı yaratması görüşüne karşı gelen Mâtürîdî, bu âyet ile onlara delil getirmektedir. Zira Allah, cinlerden kötülüğü isteyenlere kötülüğü murad ederken iyilik isteyenlere de iyilik murad etmektedir. Bu da Allah'ın kulları için hem hayrı hem de şerri dileyebileceğini gösterir.[348]

Müfessirlerden kimisi rüşd kavramına; hayr, rahmet ve hızlanın zıttı olan tevfik;[349] kimisi fayda, salah, iyilik ve hayır;[350] kimisi de kişinin faydasına olan nimetlerin ikmâli ve rahatın bolluğu anlamını vermiştir.[351]

Âyette şerrin değil de hayrın Allah Teâlâ'ya nispet edilmesi, Kur'ân'a has çok değerli bir edepten ötürü olduğu düşünülmektedir. Cinlerin inançlarına göre hidâyet ve dalâlet tümüyle Cenâb-ı Hakk'ın yaratmasıyladır. Onlar *"yoksa Rableri onlara hayır mı diledi?"* diyerek hayrı ve iyiliği Allah Teâlâ'ya nispet ederek, *"yeryüzündekilere kötülük mü murâd edildi"* şeklinde söyleyerek kötülüğün fâilini gizli tutarak büyük bir terbiye, edep örneği sergilemişlerdir.[352]

Elmalılı, Hz. Peygamberin risaletiyle göklerin, cin ve Şeytanlardan korunduğunu ifade etmektedir. Bu âyette cinlerin böyle söylemesinin nedeni de gökyüzünün korunması ve alev ateşiyle kuşatılmasının ardından insanlar ve cinler iman edip korunurlar mı yoksa korunmayıp yanarak zarar mı görürler şeklinde kafalarında soru işareti olmasındandır. Bunu da sadece Allah'ın bidiğini itiraf etmektedirler.[353]

---

347 Taberî, *Câmiu'l-Beyân,* XXIII/329.
348 Mâtürîdî, *Te'vîlât,* X/250.
349 Zemahşerî, *Keşşâf,* VI/227.
350 Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb,* XXX/161; Bursevî, *Rûhu'l-Beyân,* X/193-194; Âlûsî, *Rûhu'l-Meânî,* XXIX/88.
351 Kuşeyrî, *Letâ'ifü'l-işârât,* III/357.
352 Bursevî, *Rûhu'l-Beyân,* X/193-194.
353 Elmalılı, *Hak Dini Kur'ân Dili,* VIII/292.

Kur'ân-ı Kerîm'de rüşdün iyilik ve fayda anlamında kullanıldığı bir diğer âyeti kerime de ise mealen şöyle buyrulmaktadır:

قُلْ اِنِّي لَا اَمْلِكُ لَكُمْ ضَرًّا وَلَا رَشَدًا

"Doğrusu ben size ne zarar verme ne de fayda verme gücüne sahibim.[354]

Burada fayda verme olarak çevrilen rüşd kavramına müfessirler; hayrı murad etme[355] hayra sevk etme, hidâyet[356] hayra iletme anlamında iyilik[357] hayra davet, tebliğ[358] ve fayda -ki o fayda da doğru yola girmektir-[359] anlamlarını vermişlerdir.[360] Mâtürîdî âyette geçen **"darren (ضَرًّا)"** kavramının, dine, cana veya mala zarar verme anlamına geldiğini fakat âyetin devamında geçen **"raşeden (رَشَدًا)"** kavramı nedeniyle dine zarar verme anlamına geldiğini ifade eder. Çünkü Mâtürîdî **"raşed (رَشَدًا)"**in din konusunda ortaya çıkan fayda ile ilgili bir kavram olduğunu düşünmektedir.[361]

Râzî ise rüşdü, fayda ve menfaat olarak anlamış ve âyetin tefsirini de "Ben sizin için ne bir sapıklık ne de bir fayda getirmek kudretine mâlik değilim" şeklinde yapmıştır. Ubeyy b. Ka'b'ın da kıraatini yani **"ğayyen ve raşeden (غَيًّا -رَشَدًا)"** şeklinde okuyuşunu da buna delil getirir. Bu âyetten çıkarılacak mesaj da; "fayda ve zarar veren, doğru yola ileten **(mürşidin (مُرْشِدين))** ve doğru yoldan ayırıp saptıran **(muğviyyin (مُغْوِيّ))** Allah'tır, mahlukattan hiç kimsenin buna gücü yetemez." şeklinde olur.[362]

"Zarar veren, fayda veren, doğru yola ileten ve sapıklığa sevkeden sâdece O'dur." şeklinde mana verilmesi de mümkündür.[363] Âyet, Peygamber Efendimize verilmek istenen bir mesaj olarak da algılanmıştır. O zaman da Resûlullah'ın müşriklere hitaben şöyle seslenmiş olması muhtemel olmuş olur: *"ben size ne bir zarar verebilirim ne de bir fayda verebilirim. Üstelik sizi dalalete, iğvâya da sevk etmem mümkün değildir. Tek başıma irşad da edemem. Bu ancak Allah'ın izin vermesi ve inâyetiyle olabilecek bir*

354 Cin 72/21.
355 Mukâtil, *Tefsîr*, IV/465.
356 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XXIII/348; Beğavî, *Me'âlimu't-Tenzîl*, VIII/243; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, VIII/384; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, VIII/245.
357 Kuşeyrî, *Letâ'ifü'l-işârât*, III/357.
358 Âlûsî, *Rûhu'l-Meânî*, XXIX/104.
359 Zemahşerî, *Keşşâf*, VI/283.
360 Süleyman Ateş, *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri* (İstanbul: Yeni Ufuklar, 1988), I/256.
361 Mâtürîdî, *Te'vîlât*, X/261.
362 Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, XXX/357.
363 Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, X/199.

iştir. Eğer bunun için etrafımda toplanıyorsanız ben bunları yapmaya malik değilim. Allah'tan korkun ve ne umacaksanız ondan umun.''[364]

Yukarıda verilen bilgilerin ardından rüşdün; hayrı murad etme, hayra sevk etme, hidâyet, hayra iletme anlamında iyilik, hayra davet, tebliğ ve fayda gibi anlamlara geldiği belirlenmiştir.

5. Akıllılık, Aklı Kullanma Yeteneği, İsâbet ve Basîret

Allâhu Teâlâ insanı en güzel şekilde yaratmış ve onu yeryüzündeki halifesi tayin etmiştir. Bu yüzden insanın faydalanması için; dağları, denizleri, toprağı, suyu, nebâtâtı ve hayvanları onun emrine vermiştir. Allah'ın bu kadar ihsanına ve fazlına muhatap olan insan Rabbini en güzel şekilde tanımalı ve O'na karşı sorumluluklarını yerine getirmelidir. Bu sorumluluk sadece Rabbiyle olan ilişkisiyle de kalmamalı aynı zamanda diğer insanlarla, çevresiyle ve yaşadığı dünyayla da devam etmelidir. Bunu yapmanın yolu da Allah'ın kendisine vermiş olduğu akıl melekesini en güzel biçimde kullanmaktır. O aklını kullanarak fıtratına uygun davranışlar sergileyecek ve böylece hem dünya hem de ahiret saadetine erebilecektir. Fakat insan bazen bunun tam tersini yapmış fıtratının tersine giderek yanlış yollara sapmıştır. Tarihte bunun örneği çokça mevcuttur. Fıtratının zıddına giderek yanlış yola girip helak olan bir kavim de Lût kavmidir. Lût kavminin kıssasına Kur'ân-ı Kerîm'de yer verilmiş ve insanların onlardan ibret alınması istenmiştir.

İnsanın kendi maslahatlarına uygun davranışlar sergileyerek aklını kullanması, isabetli kararlar alıp bunu uygulaması anlamına gelen rüşd kavramı Lût kıssasında da yerini almıştır. Hz. Lût'un kavmine serzenişte bulunarak onlardan akıllarını kullanmasını istediği âyet-i kerîme de şöyle buyrulmaktadır:

وَجَاءَهُ قَوْمُهُ يُهْرَعُونَ اِلَيْهِ وَمِنْ قَبْلُ كَانُوا يَعْمَلُونَ السَّيِّئَاتِ ۚ قَالَ يَا قَوْمِ هٰٓؤُلَاءِ بَنَاتِي هُنَّ اَطْهَرُ لَكُمْ فَاتَّقُوا اللهَ وَلَا تُخْزُونِ فِي ضَيْفِي ۖ اَلَيْسَ مِنْكُمْ رَجُلٌ رَشِيدٌ

"Lût'un kavmi koşarak ona geldi. Daha önce de o çirkin işleri yapıyorlardı. Lût, "Ey kavmim! Şunlar kızlarım; sizin için en nezih olanı

[364] Elmalılı, *Hak Dini Kur'ân Dili*, VIII/297.

onlarla evlenmektir. Allah'tan korkun ve misafirlerimin önünde beni rezil etmeyin! İçinizde aklı başında bir adam yok mu!" dedi."[365]

Lût kavmi kadınları bırakıp erkeklere meyleden bir kavimdi. Çevrelerine gelen erkeklere de sarkıntılık yapmaktaydılar. Allah'ın elçileri olan melekler, erkek şekline bürünüp Hz. Lût'a misafir geldiklerinde Hz. Lût bundan hiç hoşlanmamış, kavminin misafirlerine sarkıntılık yapacakları endişesine kapılıp "gerçekten zor bir gün" demiştir. Kendine gelen misafirlerin kavminin helâkının haberini getiren melekler olduğunu bilmemektedir. Hz. Lût'un kavmi, gelen misafirleri öğrenince onlara sarkıntılık yapmak için Lût'un evine koştular. Hz. Lût onları bu işten alıkoymak için onları meşru yollarla kızlarla nikahlama teklifinde bulundu. Bu işin kendileri için daha temiz ve Allah'tan korkma adına daha uygun olduğunu belirtti. Hayasızlık yapıp misafirlerine karşı kendisini rezil etmemelerini onlardan istedi. İçlerinde onları durduracak doğruyu yanlıştan ayıran aklı başında olan, irşad olunmuş, râşid birilerini aradı. Kavmi ise bunu kabul etmeyip istedikleri şeyde diretince, Hz. Lût da kendilerine karşı güç yettirebilmeyi veya sığınabilecek bir yeri olmasını talep etmiştir. Bunun üzerine melekler kavmini azaba uğratmak için geldiklerini kendisine bildirmiş ve onları çetin bir azaba uğratarak üzerlerine kızgın taşları sağanak halinde yağdırmışlardır.[366]

Âyette geçen **"reşid (رَشِيدٌ)"** kavramına gelince, salih, sedid, isabetli, basiretli kişi anlamında kullanıldığı anlaşılmaktadır.[367] İkrime, burada geçen "reşîd kimseyi" Kelime-i Tevhidi söyleyen kişi olarak tanımlamaktadır. İbn Abbâs ve İbn İshâk ise iyiliği emredip kötülükten sakındıran kişi olarak tanımlamaktadır.[368] Reşîd kişi ile müminin kastedildiği de rivâyet edilmiştir. İbnü'l-Enbârî ise "reşîd" kavramının "mürşid" anlamına gelebileceğini söylemektedir. "Mürşid (مُرْشِد)" olarak kullanıldığında ise hem ismi fâil olarak yani *"içinizde size öğüt verecek ve yaptığınız şeyin çirkin olduğunu söyleyecek bir yol gösterici"* anlamında hem de ism-i mef'ûl olarak yani *"içinizde Allah'ın doğru yola iletip kendisine aklını kullanma yeteneği verdiği sizi bu utançtan çevirecek kimse yok mu"* anlamında olmasını muhtemel görmektedir.[369] "Reşîd"

---

365 Hûd 11/78.

366 Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîr*, II/292; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XII/499-507; Beğavî, *Me'âlimu't-Tenzîl*, IV/191-192; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, IV/139-140; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, VI/336-338.

367 Beğavî, *Me'âlimu't-Tenzîl*, IV/192.

368 Beğavî, *Me'âlimu't-Tenzîl*, IV/192; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, IV/139-140.

369 İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, IV/139-140.

kavramı *"kendisine emredileni kabul eden ve kendisine yasaklanılanı terk eden, kendisinde hayır bulunan bir adam yok mu aranızda"* şeklinde de açıklanmaktadır.[370]

Reşîd kimse ile kızlarından biriyle evlenip diğerlerinin de bu kötülüğü yapmaktan men etmesini sağlayacak bir kişinin kastedildiği de söylenmiştir. Hz. Lût'un "aranızda aklı başında bir adam yok mu" demesi ise soru cümlesi olabileceği gibi olumsuz cümle de olabilir. O zaman da cümle, *"içinizde aklı başında biri yok ki sizi bu işten alıkoysun"* anlamına gelir.[371]

Râzî buradaki "reşîd" kavramının iki şekilde anlaşılabileceğini savunmaktadır. İlk olarak "mürşid" kavramının da içerdiği "aklı başında kişi, hakkı söyleyip bu âdî kavmi misafirlerden uzaklaştıracak kimse" anlamına gelebileceğini söylemiştir. İkinci olarak ise "mürşed" formunda "Allah'ın salâha ve doğruluğa ilettiği, hakkı ve gerçeği söyleyip bu çirkin işe mâni olacak kimse" anlamına gelebileceğini ki bunun daha uygun olduğunu ifade etmektedir.[372]

Müfessirler, Hz. Lût'un o toplulukta aradığı "reşîd" kimse ile; "aklı başında, kendi aklıyla hareket edebilen, öğüt kabul edip yol gösterecek ve nasihat edecek,[373] aklı başında olup doğru yolu bulan ve kötü işlerden el çekip iyi davranacak,[374] aralarında korku ve utanma, edep elbisesini giyen, Allah'ın hakkını beşeri ilişklilerde yerine getiren, misafirin hakkını gözeten ve Allah'a isyandan uzak duran,[375] onları bu işten vazgeçirecek ve gerçeğe iletecek,[376] doğru ve apaçık olan hakka iletecek ve çirkin olan batıldan alıkoyacak"[377] bir kişinin kastedildiğini düşünmektedirler.

Hz. Lût, kavminin azgınlığını ve yola gelmeyeceklerini bildiği halde son bir ümit ile tebliğ vazifesini yerine getirerek onları bu işten alıkoymaya çalışmıştır. Misafirlerini korumak için çabalamış ve misafirlerinin önünde kendisini rezil etmemeleri için onlara dil dökmüştür. Allahtan korkup bu sapıklıklarına dur diyecek tek bir kişi bulmaya çalışmıştır. Nasihat dinleyip doğruca Allah'a yönelip azaptan kurtaracak bir kişi de mi yok? Çünkü aklı başında hak üzere olan bir kişi tek başına bir toplum ve bir mucize

370 İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, VI/337.
371 Mâtürîdî, *Te'vîlât*, VI/162.
372 Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, XXVIII/31-32.
373 Mâtürîdî, Te'vîlât, VI/162.
374 Zemahşerî, *Keşşâf*, III/220.
375 Kuşeyrî, *Letâ'ifü'l-işârât*, II/52.
376 Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, IV/167-168.
377 Âlûsî, *Rûhu'l-Meânî*, XII/107.

gibidir.[378] Fakat kavmi o kadar dalâlete sapmış ve şehvetlerine yenik düşmüştür ki kendi Peygamberlerini dahi hiçe saymışlardır.[379] Nitekim Allah'ın hak yolundan sapıp aklını fikrini kullanmayarak arzularına kölelik yapan bu kavim kaçınılmaz helâka marûz kalarak yeryüzünden böyle silinmiştir.[380]

Peygamberine karşı gelerek, Allah'ın hakkına riâyet etmeyip akılsızlık yapan başka bir kavim de Hz. Şuayb'ın kavmi olan Medyen halkıdır. Medyen kavmi ölçü tartıda adaletsizlik yapıp toplumda fesâda yol açmalarıyla bilinen bir kavimdi. Kendilerine Peygamber olarak gönderilen Hz. Şuayb, onları bu işten vazgeçirmek için büyük çabalar sarf etmiştir. O kavmine daima Allah'tan korkmaları gerektiğini, böyle devam ederlerse çetin bir azaba marûz kalacaklarını bildirmiştir. Kavmi ise Şuayb'ı ciddiye almayarak onunla dalga geçme yoluna başvurmuşlardır.[381] Onlar Hz. Şuayb'ın çok namaz kılıp Rabbine ibadet ettiğini bildikleri için bunu alaya alarak şöyle demişlerdir:

قَالُوا يَا شُعَيْبُ اَصَلٰوتُكَ تَأْمُرُكَ اَنْ نَّتْرُكَ مَا يَعْبُدُ اٰبَآؤُنَآ اَوْ اَنْ نَّفْعَلَ فِيْٓ اَمْوَالِنَا مَا نَشٰٓؤُا ۗ اِنَّكَ لَاَنْتَ الْحَلِيْمُ الرَّشِيْدُ

"Kavmi ise, "Ey Şuayb! Atalarımızın taptığı şeylerden yahut mallarımız hususunda dilediğimizi yapmaktan vazgeçmemizi sana namazın (dinin) mi emrediyor? Oysa sen uyumlu ve akıllı birisin!" dediler."[382]

İbn Abbâs ve Katâde Medyen kavminin âyette geçen "reşîd" kavramını Hz. Şuayb'a söylemeleriyle aslında onun "sefih" ve "ğayya dalmış" olduğunu kast ettiklerini söylerler. Çünkü Araplar bir kavramı o kavramın zıddıyla niteliyorlardı. Hz. Şuayb'ı da kötülemek ve onun tebliğini reddetmek için istihzâ yoluyla böyle söylemişlerdir. Aynı zamanda âyetin "ey Şuayb sana kavminin üzerinde bulunduğu dine veya örfe karşı gelmek yakışı kalmaz" anlamına gelmesi de muhtemeldir.[383] Arap dilbilimcileri Ferrâ ve Zeccâc başta olmak üzere çoğu müfessir de onların "reşîd" demesinin alay yollu olduğunu savunmaktadırlar. Kavmi kinâye yolu ile "sen beyinsiz ve cahilsin" demek

---

378 Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, IV/167-168.
379 A'râf 7/82.
380 Karaman vd., *Kur'ân Yolu*, III/187-188.
381 Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîr*, II/292; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XII/544-548; Beğavî, *Me'âlimu't-Tenzîl*, IV/195; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, IV/139-140; İbn Kesîr, *Tefsîru'l Kur'âni'l-Azîm*, VI/343-344.
382 Hûd 11/87.
383 Beğavî, *Me'âlimu't-Tenzîl*, IV/195.

istemiştir.[384] Yani Şuayb'a "sen babalarının taptığı putlara tapmamakla ve onları inkâr etmekle akılsızlık yapıp sapıtmışsın" demek istemişlerdir.[385] Kimi müfessir ise kavminin ona "akılsız ve sapık" diyerek küfrettiğini, Allah'ın ise "hayır ey Şuayb sen halîm ve aklı başında birisin onların sana dediği gibi değilsin" buyurarak onların iddialarını boşa çıkardığını düşünmektedirler. Kimi müfessirin görüşüne göre ise kavmi onun gerçekten akıllı ve yumuşak huylu olduğunu bildikleri için ona "halîm" ve "reşîd" demişlerdir.[386]

Âyetin olumsuzluk anlamında "sen halîm (uyumlu) ve reşîd (akıllı) biri değilsin" şeklinde anlaşılması da mümkünse de bazı müfessirler bu fikre karşı gelmekte ve kavminin Hz. Şuayb'ın "halîm ve reşîd" biri olduğunu hakiki anlamda söylemiş olmasını kastettiklerini düşünmektedirler. Çünkü kavmi Hz. Şuayb'ın ne yalan söylediğine ne aksiliğine ne de akılsızlığına hiç şahit olmamıştır. Onlar bunu söylerken tıpkı Hz. Salih'in kavminin kendisine dediği *"Ey Sâlih! Sen bundan önce aramızda kendinden iyi şeyler beklenen biriydin. Şimdi babalarımızın taptığı şeylere tapmaktan bizi engellemeye mi kalkışıyorsun? Doğrusu bizi çağırdığın din konusunda şüphelerimiz var!"*[387] âyetinde de olduğu gibi "ne oldu da sen bu hale geldin" demiş olmaları daha muhtemeldir.[388]

Hz. Şuayb'ın, kavmini putlara tapmaktan vazgeçirmeye çalışması kavmini sinirlendirmiş ve onlar da kendisine "senin bu yaptığın ne doğru bir yol ne akıl ürünü ne de zekâ işidir, aksine bu batılın, vesvesenin ve Şeytanın işidir" demek istemişlerdir. Hz. Şuayb çok namaz kıldığı için namazını öne atarak kendisiyle dalga geçmişler ve "bunu sana namazın mı emrediyor" demişlerdir. Çünkü onlara göre namaz cinlenmiş ve meftun kimselerin yaptığı bir işti. Hz. Şuayb'a "sen halîm ve reşîd birisin" derken "halk arasında böyle görünsen de bunlar ne ma'rûf ne de meşhur gerçekliğe uymaktadır, sen sapıtmış, ğayya düşmüş ve akılsızlık yapmaktasın" demelerinin anlaşılması da mümkündür.[389]

---

384 Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîr*, II/294; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XII/548.
385 Mâtürîdî, *Te'vîlât*, VI/170-171.
386 İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, IV/148-149.
387 Hûd 11/62.
388 Mâtürîdî, *Te'vîlât*, VI/170-171.
389 Zemahşerî, *Keşşâf*, III/226.

Razî bütün bu görüşleri değerlendirerek âyetin tefsirinin üç şekilde yapılmasının mümkün olabileceğini söyler. Birincisi, Hz. Şuayb onlara bu işin bir akılsızlık ve bir sapma olduğunu söyleyince onlar da "asıl cahil ve akılsız sensin" anlamında ona kinaye yapmışlardır. İkincisi Hz. Şuayb'a "sen taraftarlarınca halîm ve reşîd kabul edilmekte ve öyle nitelenmektesin" diyerek mevcut durumu ortaya koymuşlardır. Üçüncüsü ise "sen gerçekten halîm ve reşîd bir insansın sana ne oluyor da şimdi bizim üzerinde olduğumuz şeyi inkâr ediyorsun?" anlamında kullanılmasıdır. Razî üçüncü seçeneğin akla ve mantığa en uygun olan seçenek olduğunu düşünmektedir.[390]

İşârî tefsir ekolünün ve özellikle de Kuşeyrî'nin görüşüne göre, kavminin Hz. Şuayb'a "halîm ve reşîd" kinayesi yapmaları, o kavmin cehalet merkebine boyun eğmelerinden, taklid içeceğini içmelerinden, kalplerinin düşünmekten ve akıllarının kapalılığından kaynaklıdır. Bu yüzden onlar peygamberin tebliğine uymamış ve böylece rüşd yoluna girme basiretleri de kapalı kimseler durumuna düşmüşlerdir.[391]

Hz. Şuayb'ın kavmi hem Allah'a ibadet konusunda hem de ticaret ahlakı konusunda bozuk bir toplum idi. Hz. Şuayb onlara tebliğde bulunmuş ve onları bu bozuk davranışlarından vazgeçirmeye çalışmıştır. Onun kavmine uyarısı hem insan fıtratına ugun hem de hürriyeti geliştiren türdendi. Fakat insanları kandırarak haksız iktisabı savunan, yolsuzlukla düzeni bozan, insanları sömürmeye çalışan bu bozuk kavim, bunun kendi özgürlüklerinin önünde bir engel olduğunu düşünmüşlerdir. Hz. Şuayb'ın da bu uyarılarını açıkça reddederek yolsuzluk yapma hürriyeti istemişlerdir. Bu yüzden ilk olarak Hz. Şuayb'ın ibadeti ile dalga geçmişler ve onun tebliğini etkisiz hale getirmeye çalışmışlardır. Çünkü namazın ulviyetini anlamayanlar için bu ibadet beyhûde ve faydasız gelmektedir. Onun tebliğini inkar etmek için namazını öne sürmüşler ve onun aklına rüşdüne taarruz ederek peygamberliğiyle dalga geçmeye çalışmışlardır.[392] Bunu yaparken de kendilerinin özgürlük hakkını kullandıklarını düşünmüşlerdir. Onlara göre toplumun benimsediği ve kabul gördüğü değerlere -ki bu değerler tamamen dine, akla, fıtrata ve ahlaka aykırı da olsa- karşı gelmek uyumlu ve akıllı birinin yapabileceği bir şey değildir. O yüzden onlar Hz. Şuayb'ı garip bulmuşlar ve onun aklından şüphe etmişlerdir. Hâlbuki gerçek anlamda akıllı, basiretli ve ferasetli

390 Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, XXVIII/40-41.
391 Kuşeyrî, *Letâ'ifü'l-işârât*, II/54; Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, IV/174; Âlûsî, *Rûhu'l-Meânî*, XII/114-117.
392 Elmalılı, *Hak Dini Kur'ân Dili*, V/35.

bir kimse yanlışa her zaman her yerde ve her durumda karşı gelmelidir. Toplum ne kadar bu yanlışa gözünü kapatsa da o kişinin ısrarla onları bu yanlıştan döndürmesi gerekmektedir. Nitekim yüce Allah'ın vazifelendirdiği ahlak timsali peygamber de böyle yapmıştır. Bu tebliğe cevap vermeyen fesâd kavim de helaka uğrayarak yeryüzünden silinmiştir.[393]

Hz. Şuayb gibi diğer peygamberler de gönderildikleri kavimlerin zihinlerine Allah inancını yerleştirmeye ve sosyal adaleti yerine getirmeye çalışmışlardır. Onlar her zaman dönemlerinin en seçkinleri ve en akıllıları olmuşlardır. Kendilerine tabi olanlara hidâyet yolunu göstermişler ve onların ebedi mutluluğa ulaşmalarını sağlamışlardır. Fakat bu hidâyetten ve irşaddan herkes nasiplenememiş bazıları bile isteye yanlış yola girmeye çalışmışlardır. İşte yanlış yola girip helaka uğramak isteyen kavimlerden biri de Hz. Mûsâ'nın gönderildiği kavimdir. Onlar Hz. Mûsâ'nın risaletinin apaçık delillerini görmelerine rağmen Hz. Mûsâ'ya değil bizzat akılsızlığın, basiretsizliğin, cahilliğin ve sapıklığın timsali olan Firavun'a tabi olmuşlardır. Akıllarını kullanmayan böylelikle de amaçlarına ulaşamayacak olan bu kavmin durumu âyeti kerime de söyle anlatılmaktadır:

وَلَقَدْ اَرْسَلْنَا مُوسٰى بِاٰيَاتِنَا وَسُلْطَانٍ مُبِينٍ
اِلٰى فِرْعَوْنَ وَمَلَاْئِهٖ فَاتَّبَعُوا اَمْرَ فِرْعَوْنَ ۚ وَمَا اَمْرُ فِرْعَوْنَ بِرَشِيدٍ

> *"Gerçekten Mûsâ'yı da mûcizelerimizle ve apaçık bir delille Firavun'a ve onun adamlarına gönderdik; fakat onlar (Mûsâ'ya değil) Firavun'un emrine uydular; oysa Firavun'un emri isabetli (raşîd) değildi."*[394]

Hz. Mûsâ'ya; asa, denizin yarılması, taştan su fışkırması, gökten yemek indirilmesi gibi çeşitli mucizeler verilmiştir. O apaçık âyetler ve sarsılmaz bir güçle Firavuna ve onun kavmine gönderilmiştir. Fakat kavmi; apaçık âyetlere, mucizelere ve delillere rağmen Hz. Mûsâyı yalanlayıp Firavun'a tabi olmuşlardır. Halbuki ne Firavun'da ne de onun yaptığı işlerde bir rüşd bir isabet vardı. Ne haktan bir pay ne de kendilerine uyanları doğru yola iletecek bir işaret vardı. Tam aksine, yanlışlığın, akılsızlığın, helakın ve cehennem azabının bizzat kendisi vardı.[395]

Bu âyetin Firavun'un doğru yolda olmadığının kasdedildiği *"Ey benim kavmim! Bugün ülkede hâkimiyeti elinde bulunduran bir toplum olarak hükümranlık sizindir. Ama eğer*

---

393 Karaman vd., *Kur'ân Yolu*, III/193-194.
394 Hûd 11/96-97.
395 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XII/561.

Allah'ın cezası başımıza gelirse O'na karşı bize kim yardım edebilir?" Firavun ise, "Ben sadece kendi bilip gördüğümü size gösteriyorum ve sizi yalnızca doğru yola yönlendiriyorum" dedi." âyet ile bağlantılı olması da mümkündür. Çünkü bu âyette Firavun'un ben sizi doğru yola iletiyorum yalanı açıkça ortaya konulmuş ve Firavun'un akıllılıkla, doğrulukla bir işinin olmadığı belirtilmiştir.[396] Firavunun kavmine emrettiği şey de "kendisine tapılmasını ve ilâh kabul edilmesi" şeklinde tespit edilmiştir. Böyle bir emirde de, ne hayrı gösteren herhangi bir işaret ne de hidâyete isabet ettirecek bir gösterge vardır.[397] Firavun'un kavmi ise Firavun'un işinde irşad edici ve hidâyete ulaştırıcı bir şey görmemelerine rağmen akıllarını kullanmadan ona tâbiî olmuşlardır. Firavun'un yolu azgınlık ve sapıklık olmasına rağmen onu önder kabul etmişlerdir.[398] Kıyamet gününde de hepsi azaba maruz kalacak ve önderleri de tıpkı dünyada olduğu gibi Firavun olacaktır.[399]

Mâtürîdî, normalde o kavmin Hz. Mûsâ'ya tabi olacaklarını fakat Firavun'un onlara "ben size sadece doğruyu gösteriyorum" demesi üzerine kavminin aklını çeldiğini ve onların da onun emirlerine tabi olduklarını düşünmektedir. Yoksa Firavun'un yaptığı işler, ne bir basiret ne bir isabet ne de bir akıl kârı idi. Onun emri sapıklıklığın, ğayyın bizzat kendisiydi. O böyle yaparak doğru yoldan ayrılmış ve kavminin de doğru yola girmesine engel olmuştur.[400]

Müfessirler Firavun'un kavmine karşı alenen şiddet, zulüm ve kötülük yaptığını aktarmaktadırlar. Firavun zat ve sıfat bakımından tanrı olmaktan çok uzak olmasına rağmen tanrılık iddiasında bulunmuştur. Onun yaptığında akılsızlık olmasına rağmen kavminin ona tabi olması kavminin daha büyük bir cehalet içinde olduğunu göstermektedir. Zira aklı başında olan herhangi kimse kendisi gibi birini tanrı kabul ederek onun emirlerine itaat etmez. Firavun'un emrinde de rüşd olmadığına göre rüşdün tam zıddı olan azgınlık ve sapıklık (ğayy) bulunuyordur. Akıllı insan kendisini doğru yola iletecek ve hidâyete erdirecek birine tabi olur, kendisini sapıtan iğvâ eden ve azdıran kimsenin yoluna da girmez. Anlaşılan Mısırlılar Hz. Mûsâ'nın apaçık mucizelerini ve kanıtlarını görmesine rağmen onun yerine kendilerini tamamen

396 Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîr*, II/297.
397 İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, III/149.
398 el-Mahallî - es-Süyûtî, *Tefsîru'l-Celâleyn*, 323.
399 Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîr*, II/297; Beğavî, *Me'âlimu't-Tenzîl*, IV/198; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, VI/348.
400 Mâtürîdî, *Te'vîlât*, VI/178.

saptıracak Firavun'a uymuşlardır. Âyette geçen "Firavunun emri reşîd değildi" demek "onun akıbeti iyi değildi" anlamına da gelebilir. Çünkü âyetin devamında kıyamette firavunun kavmine öncülük edeceği bildirilmektedir. Akıbeti böyle olan firavunun işinin akla uygun, isabetli ve doğru olması da beklenemez. Ğayy kavramı kınanılan ve kızılan şeylerde kullanıldığı gibi rüşd de beğenilen, övülen ve razı olan şeyler hakkında kullanılır. O zaman da âyetin manası "firavunun akıbeti ne övünülecek ne de razı olunacak bir akıbettir" şeklinde olmuş olur.[401] Aklını kullanmayıp Allah'ı inkâr eden herkes rüşdden uzaklaşır ve ğayya düçar olur.[402] Firavun'un emrinin reşîd olmamasına rağmen kavminin ona tâbiî olması, onların hem bu dünyada hem de ahirette işlerinin salahta olmamasına (reşîd olmamasına) neden olmuş, hem kendisinin hem de kavminin sonunu getirmiştir.[403]

Firavun ve kavminin durumu da tıpkı kendinden öncekilerin durumuna benzemektedir. Onlar da Allah'a iman etmemiş, Peygamber'in emrine karşı gelmiş ve inkarda diretmişlerdir. Hz. Mûsâ, Firavun ve kavmini doğru yola koymak için onların akıllarını başlarına getirtecek apaçık deliller, mucizeler ve âyetler getirmiştir. Her şey ayan beyan ortadayken Firavun buna rağmen en büyük tanrı olduğunu iddia etmiştir.[404] Hz. Mûsâ ise her insanın eşit olduğunu Allah'ın kimseye bir ayrıcalık yapmadığını ve Firavun'un yalanlarını ortaya koymuştur. Firavunun emri, sevaba ve hakka muvafık olmayıp kendi şahsi arzularına ve tevehhümüne bağlıydı. O kendi heva ve hevesine uyarak hem kendini hem de kendisine tâbiî olanları yakmıştır.[405] Âyetin devamından da anlaşıldığına göre hepsi cehennem azabına maruz kalacaklardır. Halbuki Allah kendisine isyan konusunda anne ve babalar dahil kimseye itaat edilmemesi gerektiğini ilk asırlardan itibaren vahiy yoluyla bildirmiştir. Toplumlar ve insanlar kendileri için illa bir önder seçeceklerse, akıllarını, basiretlerini kullanarak dikkatli ve bilinçli bir şekilde seçmeleri gerekmektedir. Hâl böyle olunca insanın kendi aklını kullanmadan, işin doğruluğunu araştırmadan bir kimseye, bir düşünceye, bir ideolojiye ve bir duruma körü körüne bağlanması, basiretini örtmesi dinen yasaklanan bir durumdur.[406]

---

401 Zemahşerî, *Keşşâf*, III/233.
402 Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, XXVIII/48-49.
403 Kuşeyrî, *Letâ'ifü'l-işârât*, II/57; Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, IV/183; Âlûsî, *Rûhu'l-Meânî*, XII/133.
404 Nâziât 79/24.
405 Elmalılı, *Hak Dini Kur'ân Dili*, V/41.
406 Karaman vd., *Kur'ân Yolu*, III/197.

6. Bulûğ, Olgunluk, Yetkinlik, Yetişkinlik, Temyiz Gücü

İslâm kişinin maslahatlarına göre yaşaması için çeşitli müeyyideler getirmiş ve bu dünyada imtihâna tâbi tutulan insanlara çeşitli mükellefiyetler yüklemiştir. İmtihâna tâbi olmanın şartı ise mükellefin akıllı ve yetişkin olmasıdır. Sorumlulukların yerine getirilmesi için kişide gözlemlenme şartı bulunan akla ve olgunluğa da "rüşd" denilmiştir. Ticâri ilişkilerde ve diğer durumlarda kişinin rüşdünün olması gerektiğini bildiren âyeti kerimede meâlen şöyle buyrulmaktadır:

وَابْتَلُوا الْيَتَامٰى حَتّٰٓى اِذَا بَلَغُوا النِّكَاحَ فَاِنْ اٰنَسْتُمْ مِنْهُمْ رُشْداً فَادْفَعُوا اِلَيْهِمْ اَمْوَالَهُمْ وَلَا تَأْكُلُوهَا اِسْرَافاً وَبِدَاراً اَنْ يَكْبَرُواۜ وَمَنْ كَانَ غَنِيّاً فَلْيَسْتَعْفِفْ وَمَنْ كَانَ فَقِيراً فَلْيَأْكُلْ بِالْمَعْرُوفِۜ فَاِذَا دَفَعْتُمْ اِلَيْهِمْ اَمْوَالَهُمْ فَاَشْهِدُوا عَلَيْهِمْۜ وَكَفٰى بِاللّٰهِ حَسِيباً

> *"Evlilik çağına gelinceye kadar yetimleri deneyin; eğer onların yeterli fikrî olgunluk düzeyine (rüşd) eriştiklerini tespit ederseniz hemen mallarını kendilerine verin, büyüyecekler de mallarını alacaklar diye o malları israf ile ve tez elden yiyip tüketmeyin. Zengin olan (veli) yetim malına tenezzül etmesin, yoksul olan da kararınca yesin. Mallarını kendilerine verdiğiniz zaman yanlarında şahit bulundurun; hesap sorucu olarak da Allah yeter."*[407]

Âyetin sebebi nüzûlünün Rifâ'a adında bir kişinin durumu hakkında olduğu söylenmektedir. Rifâ'a öldükten sonra geriye Sâbit adında bir oğlu kalmış ve onun vâsîliği de amcasına kalmıştır. Amcası yeğenine bakmakla mükellef olunca nasıl yapacağını bilmediğinden kafasında çeşitli sorular oluşmuştur. O da Peygamber Efendimize gitmiş ve yeğeninin malından kendisine neyin helal olduğunu ve mallarını kendisine ne zaman vereceğini sormuştur. Bunun üzerine onun sorularını cevaplayan bu âyet inmiştir.[408]

Âyette yetimlerin evlilik çağına gelinceye kadar denenip bunun sonucunda kendilerinde yeterli fikrî olgunluk düzeyinin olup olmaması "rüşd kavramı" ile ifade edilmektedir. Rüşd kavramının bu âyette ne anlama geldiğine dair farklı görüşler zikredilmiştir. Rüşdün duruma göre, her konuda kullanılabilen bir kavram olması İslam hukukçularının

---

407 Nisâ 4/6.

408 Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîr*, I/358; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, VI/405-407; Beğavî, *Me'âlimu't-Tenzîl*, II/165; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, I/14-17; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, II/215; Ebû Hayyân, *Tefsîru'l-Bahri'l-Muhît;* III/179.

ihtilafının sebebinin de kaynağını oluşturmaktadır.[409] Katâde ve Süddî'ye göre rüşd "aklın idrak etmesi ve kişinin dinde salâh kabiliyetinin olması"dır. Abdullah b. Abbâs ve Hasan-ı Basrî'ye göre rüşd "kişinin dininde sâlih olması ve malını güzelce idare ve sevk edebilme, malını muhafaza etme kâbiliyetinde olması"dır. Nehaî, Mücâhid ve Şa'bî'ye göre ise "kişinin aklının idrak edebiliyor olması"dır. İbn Zeyd'e göre de "kişinin sâlih bir kimse olması ve kendisine neyin faydalı olup neyin faydasız olduğunu bilmesi"dir.[410] Kişinin rüşde sahip olup olmadığı; onun aklî yeteneklerinin, mallarının sevk ve idaresinin, dini sorumlulukları yerine getirmesinin sınanmasıyla anlaşılabilecek bir durumdur.[411] Allâhu Teâlâ bir yetimden kısıtlılığın kaldırılmasını iki şarta bağlamıştır ki bu iki şart büluğ ve rüşddür. Kişinin büluğa erip ermediği çeşitli fiziki özelliklerle anlaşılabilmektedir. Erkek için; ihtilam olma, belirli bir yaşa gelme (yaşın kaç olduğu konusunda ihtilaf bulunmaktadır) ve kıllarının olmasıdır. Kızlar için ise hayız ve gebelik gibi fiziksel şartların oluşmasıdır. Evliliğe elverişli olma ve çocuk sahibi olup neslin devamını talep etme de bulûğ ile mümkün olabilmektedir.[412] Fakat rüşd için fiziksel özelliklerden ziyade akli melekelerin gelişme şartı söz konusudur. Bu da ancak onların hal ve hareketlerinin, akıllarının imtihana tabi tutulmasıyla anlaşılabilecek bir durumdur.[413] Buradan da anlaşıldığına göre yetimin malının kendisine verilmesi için ergenlik tek başına yeterli olmayıp rüşde, yani olgunluğa ermesi de şarttır.[414] Reşîd kişinin de aklının yerinde olduğuna ve görüşünün sağlıklı olduğuna dair genel bir görüş mevcuttur.[415]

Rüşd; akıllı olmak, malını korumak, malını iyi kullanmak ve malları hakkında güzel bir yönetim sahibi olmak, ondan faydalı olanı bilme anlamına gelmekle birlikte içerisinde ilim, akıl ve vakarı da barındırır.[416] Said bin Cübeyr, Mücahid ve Şabi; kişide rüşd hissedilmediği sürece -ihtiyar olsa dahi- malının kendisine teslim edilmemesi görüşünü savunmaktadırlar. Kişinin dininde salih olması ise malını harcamasında hesaplı olmasıdır. Dinde salihlik, kişiden adaletli olma vasfını zedeleyen günahlardan

409 Muhammed Abduh, *Tefsîru'l-Menâr*, IV/386-387.
410 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, VI/405-407; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, I/14-17; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, II/216.
411 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, VI/405-407.
412 Zemahşerî, *Keşşâf*, II/22.
413 İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, I/14-17; el-Mahallî - es-Süyûtî, *Tefsîru'l-Celâleyn,* 122.
414 İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, II/216.
415 Muhammed Abduh, *Tefsîru'l-Menâr*, IV/386-387.
416 Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Ziyâd b. Abdullah ed-Deylemi el-Ferrâ, *Meâni'l Kur'ân,* (Beyrût: Âlemü'l-Kütüb, 1403/1983), I/257; Mâtürîdî, *Te'vîlât*, III/22-23.

sakınmasıdır. Malı harcamadaki hesaplılık ise israf etmemektir. Böylece bir çocuk ergenliğe ulaştığında, dininde ve malı harcamasında salih değilse, kısıtlılığı devam eder. Kendisine mal verilmediği gibi yaptığı alışverişler de geçersiz sayılır. Fasık kişinin, olgun (reşîd) olmadığı görüşünü savunanlar da bulunmaktadır. Yirmi beş yaşına ulaştığı halde malını iyi harcamasını bilmeyen kimse, ittifakla olgun değildir. Buna göre, bu yaşa ulaşmadan önce kişiye malının teslim edilmemesi gerektiği gibi, bu yaşa ulaşmış olsa da henüz olgunlaşmamış (reşîd olmayan) kimseye de malın teslim edilmemesi gerekmektedir.[417]

İmam Mâlik ve İmam Şafiî rüşdü "dînî açıdan sâlih olmak" şeklinde tanımladıkları için fasık olan birinin reşîd olmadığını ve bu yüzden malının da kendisine verilmemesi gerektiğini düşünmektedirler. Fakat Ebû Hanîfe eğer büluğ çağına kadar kişide rüşd gözlemlenmezse 25 yaşına gelmesi beklenir. Bu kişi 25 yaşına geldiğinde kendisinde ister rüşd görülmüş olsun ister görülmemiş olsun malının kendisine teslim edilmesi gerekir. Fakat Ebû Hanîfe'nin öğrencileri ve İmam Şafiî bu konuda kendisinden farklı düşünmekte ve "kişide rüşd yoksa kendisine malı teslim edilmez" görüşünü savunmaktadırlar.[418]

Âyette geçen rüşd kavramının **"rüşden (رُشْدًا)"** (herhangi bir rüşd)" şeklinde belirsizlik kazanması rüşdün iki anlama gelmesini muhtemel kılmaktadır. Rüşde sahip olmanın ilk anlamı "malı idare etme ve ticaret kabiliyetine sahip olma" şeklindedir. İkinci anlamı ise "tam kemale erme ve malı dört dörtlük tasarruf ehliyetine sahip olmaksızın rüşdden herhangi bir işaret, bir parça görüldüğü anda malın kendisine verilmesi" şeklindedir.[419]

Râzî, rüşdün sadece malın ıslahı anlamına gelmediğini "kişinin malının kıymetini bilmesi, israf etmemesi ve başkasının kendisini aldatmayacağını bilmesi" şeklinde açıklanması gerektiğini düşünmektedir. Râzî de tıpkı İmam Şafiî gibi düşünmekte ve rüşdün hem dünya hem de ahiretle ilgili bir kavram olduğunu belirtmektedir. O, düşüncesine delil olarak üç gerekçe sunmaktadır. İlk delil dil bilimcilerin rüşd kavramına "hayrı elde etme" anlamını vermesidir. Mâdem ki rüşd hayrı bulma anlamına gelmektedir o halde dinde müfsid olan biri hayrı nasıl elde edebilir. Müfsid hayrı elde edemeyeceğine göre reşîd de olamaz. İkinci delil rüşd kavramının ğayy kavramının

417 Beğavî, *Me'âlimu't-Tenzîl*, II/165.
418 Zemahşerî, *Keşşâf*, II/23.
419 Zemahşerî, *Keşşâf*, II/22-23.

zıddı olmasıdır. Ğayy ise dalâlet, sapıklık ve fesat anlamına gelmektedir. Bir âyette ğayy kavramı *"Âdem, Rabbine karşı geldi ve şaşıp kaldı (saptı)"*[420] şeklinde geçmektedir. Bu âyet rüşdün acak dinde salih olmakla gerçekleşeceğine delalet eder. Üçüncü delil ise *"Firavun'un işi reşîd değildi"*[421] âyeti kerimesidir. Firavun'un işinin reşîd olmaması da sadece dünya ile ilgili değil bilakis din ile ilgilidir. Durum böyle olunca rüşdün hem din hem de dünya işlerinde salâhı kapsadığı anlaşılmış olur.[422]

Tasavvûfî tefsirlerde de bu âyette geçen rüşd; dine karşı duyarlı olmak, iffetli davranmak, cömert olmak, malı muhafaza etmek, hayrı elde etmek için hırslı olmak ve dinin emrettiklerini yerine getirmek üzere ibadetlerini yapmak, dînî bütünlük ve malını acze düşmeden, saçıp savurmadan tasarrufta bulunma kabiliyeti şeklinde tarif edilmektedir. Reşîd kişi de, bir ihtiyacı olunca başkasından bunu gidermesini beklemeyerek kendi kuvveti ve iradesiyle ihtiyacını gideren kişidir.[423]

Elmalılı da rüşdü "aklın ve dini terbiyenin tam olması ve kişinin kendi kendini güzel bir şekilde idare edebilmesi" şeklinde tanımlar. Rüşdün tam karşısına da "sefih" kavramını koymaktadır. Sefih kelimesini ise "aklın veya dinin noksan olması, akla veya dine aykırı hareketlerde bulunmak, ahmak veya günahkâr" şeklinde açıklamaktadır. Bütün bu anlamların birbirinden ayrı şeyler olmadığını; günahkara malın verilmesinin ahmaklık olduğu gibi ancak ahmak olanın Allah'a karşı gelerek günahkâr olduğunu düşünmektedir. Elmalılı bu âyette, büluğ çağına ermiş olsa bile kişinin rüşdü yoksa kendisine kısıtlanma getirilmesine dair bir işaret olduğunu belirtmektedir.[424] O rüşd kavramını yetim kelimesiyle bağdaştırarak yetimin zayıflıkla özellikle akıl zayıflığı ve fikir noksanlığıyla bağlantılı olduğunu ifade eder. Bundan ötürüdür ki buluğdan sonra bile rüşdünü bulamayanlar için kalıcı bir şekilde -hem lügatlerde hem de örfte- yetim kelimesi kullanılmaktadır.[425]

Rüşd kavramı ile yakın ilişkisi bulunan bir kavram da "**eşüddeh (أَشُدَّهُ)**" kavramıdır. Bu kavram âyette şöyle geçmektedir:

---

420 Tâhâ 20/121.
421 Hûd 11/97.
422 Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, IX/181.
423 Kuşeyrî, *Letâ'ifü'l-işârât*, I/196; Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, II/166.
424 Elmalılı, *Hak Dini Kur'ân Dili*, II/501-502.
425 Elmalılı, *Hak Dini Kur'ân Dili*, II/492.

وَلَا تَقْرَبُوا مَالَ الْيَتِيمِ اِلَّا بِالَّتِي هِيَ اَحْسَنُ حَتّٰى يَبْلُغَ اَشُدَّهٗ وَاَوْفُوا الْكَيْلَ وَالْمِيزَانَ بِالْقِسْطِ لَا نُكَلِّفُ نَفْساً اِلَّا وُسْعَهَا وَاِذَا قُلْتُمْ فَاعْدِلُوا وَلَوْ كَانَ ذَا قُرْبٰى وَبِعَهْدِ اللهِ اَوْفُواْ ذٰلِكُمْ وَصّٰيكُمْ بِهٖ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ

"Rüşdüne (eşüddeh) erişinceye kadar yetimin malına, onun iyiliğine olmadıkça el sürmeyin. Ölçü ve tartıyı adaletle yapın. Biz herkese ancak gücünün yettiği kadarını yükleriz. Söz söylediğiniz zaman, yakınlarınız hakkında bile olsa, adaletli olun. Allah'a verdiğiniz sözü eksiksiz yerine getirin. İşte düşünüp öğüt alasınız diye Allah size bunları emretti."[426]

Müfessirler burada geçen eşüddeh kavramına da; rüşd, yetişkinlik, erginlik, olgunluk ve akıllılık anlamı vermişlerdir. Hatta bu kavramı rüşd kavramı ile açıklamakta aynı anlama geldiğini savunmaktadırlar.[427]

İslam dini, canın ve aklın korunmasına önem verdiği gibi malın da korunmasına önem vermiştir. Hem toplumsal düzen hem de dünya-ahiret dengesi için kaideler koymuştur. Mal sahibine malının teslimini de o kişinin malı akıllıca kullanma yeteneğine bağlı kılmıştır. Rüşd çağı gelince yani artık hem dünya hem de ahiret salahını kavrayacak zamana gelince mal teslimini yapmak o toplumda yaşayan herkesin maslahatına uygun olan bir davranıştır. Fakat islam hukukçuları yaş konusu başta olmak üzere rüşdün işleyişi hakkında ihtilaf etmişlerdir. Bu çalışmanın bu bölümünde konu uzatılmayacak fakat rüşdün diğer islami ilimlerinde kullanımının ele alınacağı üçüncü bölümde detaylı bir şekilde ele alınacaktır.[428]

7. Vahiy İle Hâsıl Olan Kâmil İhtidâ, Hakkı Bulma Kâbiliyeti, Peygamberlik

Rüşd kavramının kazandığı kavramlara bakıldığında müfessirlerin genel olarak ihtilafa düştüğü görülecektir. Özellikle bazı âyetlerde müfessirler, o âyette geçen rüşde farklı anlamlar vermişlerdir. Bu âyetlerden biri de Enbiyâ sûresinde geçen şu âyet-i kerîmedir:

وَلَقَدْ اٰتَيْنَٓا اِبْرٰهِيمَ رُشْدَهٗ مِنْ قَبْلُ وَكُنَّا بِهٖ عَالِمِينَ

"Biz daha önce İbrâhim'e doğru düşünme yeteneği (rüşd) vermiştik. Biz onu biliyorduk."[429]

---

426 En'âm 6/152.
427 Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîr-i Kebîr*, I/597.
428 Karaman vd., *Kur'ân Yolu*, II/19.
429 Enbiya 21/51.

Âyette geçen ve doğru düşünme yeteneği olarak mânâ verilen Hz. İbrahim'e daha öncesinden verildiği belirtilen rüşdün ne anlama geldiği müfessirlerin görüşleri çerçevesinde belirlenmeye çalışılacaktır. Hasan-ı Basrî Hz. İbrahim'e rüşdün verilmesini, din ve hidâyet verilmesi olarak yorumlamaktadır. Mücâhid, Katâde ve İbn Cüreyc âyette geçen rüşdün hidâyet olduğunu, bunun da kendisine çocukluğunda verildiğini aktarmaktadırlar. Bazı müfessirler ise bunun nübüvvet olduğunu ifade etmektedirler.[430] Rüşd kavramına hidâyet, âyetin *"önceden verdik"* kısmına ise "Mûsâ ve Harun'dan önce" ya da "daha küçükken" anlamı verilmiştir. "Biz onu biliyorduk" ibaresi de "onun itaat eden ve itaat edecek biri olduğunu biliyorduk" demek olur.[431]

Taberî rüşdün "hakkı bulma kabiliyeti" ve "Hz. İbrahim'in kavminin arasında putlara tapmaktan alıkonulması" anlamına geldiğini ifade eder. Ayrıca Taberî Hz. İbrahim'e rüşd verildiği gibi Hz. Muhammed'e de verildiğini düşünmektedir.[432]

Beğavî ise rüşdün salah anlamına geldiğini düşünmekle beraber diğer müfessirlerin hidâyet anlamını da verdiğini belirtir. Fakat o esasında rüşdün nübüvvet anlamına geleceğini de belirtmektedir. Rüşdün Hz. İbrahim'e buluğdan önce henüz çocukken verildiğini söylemektedir. Rüşdün Hz. İbrahim'e tıpkı Hz. Yahya'ya verildiği gibi çocukken verildiğini bildiren bu âyeti buna delil getirmektedir[433]: *"Ey Yahyâ! Kitaba var gücünle sarıl!" dedik ve ona henüz çocukken hikmeti verdik."*.[434] Hz. Yahya'ya verilen hikmetin de tıpkı Hz. İbrahim'e verilen rüşd gibi ilim, akıl ve peygamberlik anlamlarına geldiği de söylenmiştir.[435]

İbn Kesîr Allah'ın Hz. İbrahim'e verdiği rüşdün "küçüklüğünden beri doğru yolu bulma kabiletine sahip olma, gerçeği bilme ve kavmine karşı delil getirme maharetinin vahyedilmesi" olduğunu düşünmektedir. Bunun zaten başka bir âyette geçtiğini ifade eder[436]: *"İşte bunlar, kavmine karşı İbrâhim'e verdiğimiz delillerimizdir. Biz dilediğimiz kimselerin derecelerini yükseltiriz. Şüphesiz ki senin rabbin hikmet sahibidir, her şeyi bilmektedir."*[437] Âyette geçen hüccetin de Hz. İbrâhim'in gözlemleri ve aklî

---

430 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XVI/290-291.
431 Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîr-i Kebîr*, III/83; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, II/215.
432 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XVI/290.
433 Beğavî, *Me'âlimu't-Tenzîl*, V/322.
434 Meryem 19/12.
435 Karaman vd., *Kur'ân Yolu*, III/591-592.
436 İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, V/347-348.
437 En'âm 6/83.

istidlâlleriyle ulaştığı kesin sonuçlarla ortaya koyduğu deliller olduğunu, bunlara da ilahi bir lütufla eriştiğini düşünmektedir.[438] Hz. İbrahim'in *"babasına ve kavmine, "Şu kendilerine tapmakta olduğunuz heykeller de ne oluyor? Doğrusu siz de atalarınız da açık bir sapkınlık içindesiniz"*[439] demesi yani küçüklüğünden beri Allah'tan başka herhangi bir varlığı ilah kabul etmeyip kavmini de bundan alıkoymak istemesi ona verilen rüşd sayesindedir.[440]

Mâtürîdî de Hz. İbrahim'e verilen rüşdün yani delil getirme yeteneğinin ve burhanın, kimseden değil bizzat Allah'tan olduğuna dair bu âyette bir işaret olduğuna dikkat çekmektedir. Eğer rüşd ve hidâyet beyandan sanılırsa yanlış olur. Böyle yapılırsa firavun, kafirler ve Hz. İbrahim aynı konumdaymış gibi algılanır. Zira onlar da kendi haklılıklarını isbat etmek için delil getirmelerine rağmen onların yaptıkları bu davranış doğru bir şey olarak değerlendirilmemiştir. Burada geçen rüşdün, sadece hidâyet değil hidâyete erenlere fazladan verilen bir lütuf olduğu aşikardır. Bu lütufun mahiyeti tam belli olmasa da ismet ve tevfikle ilgili olması mümkündür. Rüşdün peygamberlik olması da bu yüzden olağan olmaktadır. Bütün din mensupları kendilerini Hz. İbrahim'e dayandırmış olsa da o, sadece tevhid üzeredir ve hak dinin temsiliyetini yapmaktadır.[441]

Rüşd "her türlü salah ve ve ehliyete yol bulmak" anlamına gelmektedir. Kur'ân-ı Kerîm'de geçen diğer rüşd kelimeleri dikkate alındığında Hz. İbrahim'e rüşd izafesinin yapılması sadece bir akıllılık, olgunluk değil bilakis herkesinkinden daha çok olgun ve kâmil bir rüşd olduğuna işaret edilmesi içindir. Âyetlerin devamında da Hz. İbrahim'e verilen rüşdün örneklerini bulmak mümkündür.[442]

Razî âyette geçen rüşdün üç anlama hamledilebileceğini söylemektedir. Bunlardan birincisi nübüvvettir ki bunun delili de devamında gelen "biz onu biliyorduk" cümlesidir. Çünkü Allahu Teâlâ peygamberliği, ancak onun hakkını verecek, tebliğin gerektirdiğini yapabilecek ve tebliğde kavmini nefret ettirecek şeylerden uzak tutacak olanlara ihsan eder. İkinci anlamın da gerek dini gerekse de dünyevi kurtuluş yollarına ulaşıp onları elde etmek olduğunu ifade eder. Üçüncü anlam ise başta hidâyet olmakla birlikte nübüvveti de kapsayan görüştür. Çünkü bir peygamber önce kendini hidâyete

438 Karaman vd., *Kur'ân Yolu*, II/434.
439 Enbiya 21/52-54.
440 İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, V/347-348.
441 Mâtürîdî, *Te'vîlât*, VII/352.
442 Zemahşerî, *Keşşâf*, IV/150.

erdirir ardından da tebliğin gereği olarak kavmini doğru yola iletmeye çalışır. Bu yüzden Hz. İbrahim önce kendisi hidâyete ermiş peygamber olmuştur ardından da peygamberlik vazifesi gereğince kavmini hidâyete iletmeye çalışmıştır.[443]

Bazı müfessirlere göre buradaki rüşdden kasıt Hz. İbrahim'in öğrenmeye çalıştığı hidâyet yoludur. Bundan sebeptir ki Hz. İbrahim batan ve yok olan şeyleri kendisine ilah kabul etmemiştir. Eğer Allah Hz. İbrahim'e en başından beri bu marifet özelliğini vermeseydi onun kendi başına bu sonuca varması mümkün olmazdı. Bu da gösteriyor ki Allah Teâlâ Hz. İbrahim'e "tevhid nuru" vermiştir. O, yaratılanlara bakarak, Allah ve mahlukatını birbirinden ayıran fikir yürütmeye tevhid nuru sayesinde ulaşmıştır. Rüşd kavramı "Allah'ın Hz. İbrahim'in ruhunu yoktan var etmeden önce ona hakikatin tecellisiyle keşif yaptırması" şeklinde de anlaşılmıştır.[444]

Bursevî rüşdün ğayyın zıt anlamlısı olduğunu aktarmaktadır. Rüşd kavramının da "din ve dünyanın maslahatlarından doğru olanlara ulaşmak" anlamına geldiğini ileri sürer. Rüşdün kemal noktasına ise nübüvvet ile ulaşılmaktadır. Peygamberlere, özellikle de Hz. İbrahim'e layık oldukları bu rüşd verilmiştir. "*Biz onu biliyorduk*" cümlesi de "onun rüşde ve risalete layık olacağını biliyorduk" anlamına gelmektedir.[445] Âlûsî ise rüşdü büyük peygamberlere verilen kâmil bir ihtidâ olarak tanımlamaktadır. Bu irşâd ve ihtidâ ile dînî ve dünyevî işlerde salaha çıkmışlar ve daima doğruya isabet etmişlerdir. Hz. İbrahim'e verilen rüşd küçüklüğünden beri başarılı olması anlamına geldiği gibi kendisine sahife ya da hikmet verilmesi anlamına da gelebilmektedir.[446]

Bütün bu bilgiler değerlendirildiğinde Hz. İbrahim'e verilen rüşdün "doğru düşünme, doğru davranma, peygamberlik, peygamber olmadan önce de sahip olduğu fikrî olgunluk, sağduyu, akıl, zihni kapasite ve fıtri başarı" olması mümkündür. Nitekim bütün semâvî dinler kendilerini bir şekilde Hz. İbrahim'e bağlamış ve bütün dinler ona derin bir saygı duymuştur.

443 Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, XXII/187-188.
444 Kuşeyrî, *Letâ'ifü'l-işârât*, II/295.
445 Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, V, 490.
446 Âlûsî, *Rûhu'l-Meânî*, XVII, 58.

III. KUR'ÂN'DA RÜŞD İLE ANLAM YAKINLIĞI OLAN KAVRAMLAR

A. HİDÂYET (هِدايةً)

"Doğru yola girmek, doğru yolu göstermek"[447] anlamına gelen ve "hedâ **(هدَى)**" fiilinden türeyen hidâyet (hedâ, yehdi, hidâyet **(هدَى- يَهدي-هِدايةً)** kavramı; "doğru yol, kılavuzluk, lütuf, rehberlik, amaca ulaştıracak yolun gösterilmesi, bir şeye ulaşabilme imkânı" gibi anlamlara gelmektedir.[448] Kur'ân-ı Kerîmde "hedâ" fiili, çekimleriyle birlikte yaklaşık üç yüz elli yerde geçmektedir.[449] Hidâyet kavramı, dalâlet kavramının zıddı olup "doğru yolu bulma ve açıklama" anlamına gelmektedir.[450] Kur'â-ı Kerîm'de ise temelde, "istenilen şeye vardıracak yola rehberlik etmek" veya "istenilen şeye iletecek yolu göstermek" anlamına gelmektedir.[451]

Kur'ân-ı kerîm'de hidâyet kavramı kendi anlamında kullanıldığı gibi bazen farklı anlamlarda da kullanılmıştır. Mukâtil, hidâyet kavramının içerdiği anlamların geniş olduğunu belirtmiş ve temelde şu anlamlara geldiğini aktarmıştır: "beyân, islam dini, iman, davetçi, mârifet, kitaplar, resuller, doğruluk, doğru yolu bulmak, Kur'an, Tevrat, hüccet, tevhid, sünnet, ıslah ve tevbe etmek."[452] Hidâyetin Kur'andaki temel anlamları özetle şu şekilde olmuş olur: "Beyân, İslam dini, iman, davetçi, yol işaretleri, ilahi kitaplar ve resuller, imamet ve irşâd."[453]

Allâh Teâlâ kâinatın hepsini yarattıktan sonra, kullarının -kendisine itaat etme ve yalnız kendisine kulluk etme talebiyle- doğru yola girip amaçlarına varmaları için onlara hidâyeti beyan ederek bu yola nasıl gireceklerini göstermiştir. Beyân ve hidâyet kavramının yakınlığı aşağıdaki âyet-i kerîme'de açık bir şekilde görülmektedir:

أُوْلَٰئِكَ عَلَىٰ هُدًى مِنْ رَبِّهِمْ وَأُوْلَٰئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ

---

447 İsfahânî, *el-Müfredât*, 835-839.

448 Ebû Hilâl el-Askerî, *el-Furûku'l-Luğaviyye* (Kâhire: Dâru'l-İlm ve's-Sekâfe, y.y.), 209.

449 Abdülbâkî, "hdy", 731-736.

450 İsfahânî, *el-Müfredât*, 835-839

451 Altıntaş, *Kur'ân'da Hidâyet ve Dalâlet*, 71.

452 Mukâtil b. Süleymân, Ebü'l-Hasan Mukâtil b. Süleymân b. Beşîr, *el-Vücûh ve'n-Nezâir fi'l-Kur'âni'l Azîm*, thk. Hâtim Sâlih ed-Dâmin (Irak: Merkezu Cuma'el-Macid li's-Sekafetu ve't-Turâs, 1427/2006), 20-25.

453 Yusuf Şevki Yavuz, "Hidâyet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/473-477.

"Rableri tarafından gösterilen doğru yol üzerinde olanlar (hûden) ancak onlardır ve kurtuluşa erenler de yalnızca onlardır."[454]

Bu âyette, "onlar hidâyet üzereler" kavlinin, "apaçık bir beyân üzereler" şeklinde olduğu aktarılmıştır.[455] Bazen de hidâyet, Ku'an'da "hakkın açıklanması" anlamına gelecek şekilde kullanılmıştır. Nitekim aşağıdaki âyetlerde Hz. Muhammed'e hitâben söylenmiş cümleler ve onun hakkın açıklayıcısı olduğunu bildiren beyânda da hidâyet kavramı kullanılmıştır:

وَكَذٰلِكَ اَوْحَيْنَا اِلَيْكَ رُوحاً مِنْ اَمْرِنَاۜ مَا كُنْتَ تَدْرِي مَا الْكِتَابُ وَلَا الْاِيمَانُ وَلٰكِنْ جَعَلْنَاهُ نُوراً

نَهْدِي بِهٖ مَنْ نَشَّاءُ مِنْ عِبَادِنَاۜ وَاِنَّكَ لَتَهْدِي اِلٰى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ

صِرَاطِ اللّٰهِ الَّذِي لَهُ مَا فِي السَّمٰوَاتِ وَمَا فِي الْاَرْضِۜ اَلَا اِلَى اللّٰهِ تَصِيرُ الْاُمُورُ

"İşte böylece sana da kendi buyruğumuzla bir ruh (Kur'an) vahyettik. Sen kitap nedir, iman nedir bilmiyordun; ama şimdi onu, dilediğimiz kullarımızı sayesinde doğruya eriştirdiğimiz bir ışık kıldık. Hiç şüphe yok ki sen doğru yolu, göklerin ve yerin yegâne sahibi olan Allah'ın yolunu göstermektesin. İyi bilinmeli ki bütün işler dönüp dolaşır Allah'a varır."[456]

Buradan da anlaşılıyor ki hidâyetin Peygamberlere ve hakkı çağıranlara nispet edilmesi doğrudur. Peygamberler yukarıdaki âyetlerde de belirtildiği gibi, kulları Yüce Allah'ın yoluna sevketme ve yanlıştan ayırma görevini yüklenmektedirler. Hidâyet, "hakkın açıklanması" dışında, "insanlara ilahi yardım, cennet yoluna iletme ve insanın hidâyetine hükmetme" gibi anlamlara da sahiptir.

Başka âyetlerde de hidâyetin yukarıda sayılan anlamlara geldiğine dair örnek çokça mevcuttur. Konunun amacında çıkmamak ve fazla ayrıntı vermemek için her anlam üzerinde durulmayacaktır. Fakat yukarıda da zikredilen ve araştırma konusu olan rüşd kavramına yakınlığı nedeniyle hidâyetin "irşad" anlamı üzerinde detaylıca durmak konunun anlaşılması için önem arz etmektedir.

454 Bakara 2/5.
455 Altıntaş, *Kur'an'da Hidâyet ve Dalalet*, 61.
456 Şura /52-53.

İrşâdın "doğru yolu gösterme, uyarma, Allâhın yolunu gösterme" anlamlarında kullanıldığı bu bölümün öncesinde belirtilmişti. Reşîd kavramı, hidâyet edici anlamına geldiği gibi mürşid ve hâdî de müteradif kavramlar olarak kullanılmıştır.[457]

Allâhu Teâlâ Kur'ân-ı Kerîm'de kâfirin küfründe ısrarlı olduğunu bildiği için onlar hakkında iğvâ ve idlâl lafızlarını kullanırken, müminlerin kötülükten vazgeçip tevbe edeceklerini bildiği için de onlar hakkında irşâd ve hidâyet lafızlarını kullanmıştır.[458]

Hidâyetin Kur'ân-ı Kerîm'de irşad anlamında kullanıldığı görülmektedir. Nitekim aşağıdaki âyette bu durum açık bir şekilde görülmektedir:

اِذْ رَاٰ نَاراً فَقَالَ لِاَهْلِهِ امْكُثُوا اِنِّي اٰنَسْتُ نَاراً لَعَلِّي اٰتِيكُمْ مِنْهَا بِقَبَسٍ اَوْ اَجِدُ عَلَى النَّارِ هُدًى

"Hani o bir ateş görmüş ve ailesine şöyle demişti: Siz bekleyin, (şu uzakta) bir ateş bulunduğunu farkettim; belki ondan size bir kor parçası getiririm veya ateşin başında bir kılavuz (hüda) bulurum."[459]

Âyetin mealinden de anlaşıldığı üzere burdaki hidâyet "doğru yolu gösterecek bir mürşid" anlamına gelmektedir.

Fâtiha sûresinde geçen ve Allah Teâlâ'nın, dua edilirken söylenmesini istediği sözlerin geçtiği âyette de hidâyet kavramı rüşd anlamında kullanılmıştır:

اِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ

"Bizi dosdoğru yola ilet (irşad et)"[460]

İbn Abbas'ın fatiha sûresinde geçen "اِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ" âyetini "erşidna **(اَرْشِدنَا)**" "bizi sıratı müstakime irşad et" diye okuduğu rivâyet edilmiştir.[461] Bu âyetten de irşadın ve hidâyetin birbirleriyle yakın ilişkisini görmek mümkündür.

Kur'ân-ı Kerîm insanları hidâyete çağırırken salt bir hidâyetten bahsetmez. Aksine içinde bilginin, ilmin, tefekkürün, akletmenin, rüşdün olduğu bir hidâyetten bahseder. Bunun için de ilk önce bilgiyi yaratan Yüce Allah'ın bilinmesi gerekir. Çünkü eğer o hakkıyla bilinmezse O'nun gücü ve kuvveti, çağırdığı dinin özellikleri, vadettikleri şeyler bilinemez. Nitekim bunu Hz. Mûsâ ve Firavun kıssasında net bir şekilde görmek

457 Altıntaş, *Kur'ân'da Hidâyet ve Dalâlet*, 67.
458 Altıntaş, *Kur'ân'da Hidâyet ve Dalâlet*, 67; Yavuz, "Hidâyet", 17/473.
459 Tâ-Hâ /10.
460 Fâtiha 1/6.
461 Mâtürîdî, *Te'vîlât*, I/366.

mümkündür. Firavun Allâh'ı ve sıfatlarını tanımayıp cahil olduğu için "ben sizin en yüce rabbinizim deyince Allah'ta kendisini O'na tanıtmak, onu ve çevresini bu cehaletten kurtarmak için kendilerine Hz. Mûsâ'yı davetçi, irşad edici olarak göndermiştir. Allahu Teâlâ Hz.Mûsâ'yı Firavun'a göndermiş ve ona şöyle demesini emretmiştir:

> *"Ona de ki: "Arınmayı ve seni Rabbinin yoluna iletmemi (ehdiyeke) ister misin? Böylece O'na saygılı davranırsın."*[462]

Bu âyette hidâyetten kastın irşad olduğu görülmektedir. Hz. Mûsâ, Firavun'a doğru yolu göstermek için deliller, burhanlar sunmuşsa da Firavun Hz. Mûsâ'nın irşadına olumlu cevap vermemiş ve bu iddiasını devam ettirerek kendisini helaka sürüklemiştir. İşte bu ve bunun gibi pek çok âyette hidâyetin irşadla bağlantısı bulunmakta ve onların neredeyse eş anlamlı oldukları görülmektedir.

Hidâyet ve irşad çok yakın anlamlı kavramlar olmasına rağmen aralarında farklar olduğu da görülmektedir. Hidâyetin küfürden islam'a doğru gelişen bir süreç, irşadın da bu sürecin kemâl noktası olduğu söylenmiştir. Bu yüzden de irşada daha çok müminin ihtiyaç duyduğu belirtilmektedir.[463] Nitekim Hz. Mûsâ ve Hızır (a.s.) kıssası anlatılırken, Hz. Mûsâ mümin olduğu halde Hızır (a.s.)'dan bilgi öğrenmek isterken irşad kavramını kullanmıştır.[464]

Hidâyetin irşadla olan bağlantısının anlatıldığı açık örneklerden biri de aşağıdaki âyeti kerimede görülmektedir:

وَتَرَى الشَّمْسَ اِذَا طَلَعَتْ تَزَاوَرُ عَنْ كَهْفِهِمْ ذَاتَ الْيَمِينِ وَاِذَا غَرَبَتْ تَقْرِضُهُمْ ذَاتَ الشِّمَالِ وَهُمْ فِي فَجْوَةٍ مِنْهُ ۚ ذٰلِكَ مِنْ اٰيَاتِ اللهِ ۚ مَنْ يَهْدِ اللهُ فَهُوَ الْمُهْتَدِ ۖ وَمَنْ يُضْلِلْ فَلَنْ تَجِدَ لَهُ وَلِيًّا مُرْشِدًا

> *"(Mağaraya sığındılar. Orada baksan) güneşin, doğduğu zaman mağaralarının sağına vurduğunu; batarken de onlara dokunmadan sol taraftan geçip gittiğini görürsün. Onlar ise mağaranın ortasındalar. İşte bu, Allah'ın âyetlerindendir. Allah kime hidâyet ederse işte o doğruyu bulmuştur; kimi de hidâyetten mahrum ederse artık onu doğruya yöneltecek bir rehber bulamazsın."*[465]

---

462 Nâziat 18-19.
463 Altıntaş, *Kur'ân'da Hidâyet ve Dalâlet*, 68.
464 Kehf 18/66.
465 Kehf 18/17.

İrşadın daha çok müminler hakkında kullanıldığı, hidâyetten mahrum olan kimseye irşad edecek bir mürşidin olmaması, âyetin içeriğinden anlaşılmaktadır. Burdan da irşadın yerine göre hidâyet anlamında kullanılmasına rağmen daha ziyade müminler hakkında olduğu açıktır.[466]

Bir şeye irşad etmek "ona giden yolu göstermek" iken hidâyet etmek "o şeye erişebilme imkânı" demektir. Hidâyet lügat anlamı açısından "yola iletmek" anlamına geldiği için bu kavram; hem iyiye, hayra hem de kötüye, şerre iletmek manasında kullanılabilmektedir. "Heda" fiilinden türeyen "hedy" kavramı da "delalet, kılavuz" anlamına gelmektedir. Eğer bu delalet ve kılavuzluk iyi bir şeye ise bu, doğruya yönelik bir kılavuzluk olur. Nitekim âyeti kerimede de *"Biz her ümmet için uyacakları dinî kurallar koymuşuzdur. Boşuna bu konuda seninle tartışmasınlar ve sen* Rabbinin yoluna *çağrıda bulunmaya devam et! Sen hakka götüren doğru bir yol üzerindesin."*[467] buyrularak burada geçen delaletin, doğruya iletmek (hidâyet) anlamında kullanıldığı görülmektedir. Eğer delalet ve kılavuzluk kötü bir şeye ise o zaman da yine hidâyet lafzı kullanılır, fakat bu kılavuzluk, kötüye, yanlışa rehberlik etmek anlamına gelir. Bunun örneği de *"(Allah, görevlilere buyurur:) "Toplayın o zalimleri, onların yoldaşlarını ve Allah'ın dışında taptıklarını! Hepsini cehennemin yoluna sürün!"*[468] âyeti kerimesinde görmek mümkündür. İrşad kavramı için böyle bir kullanım söz konusu değildir. Zira irşad sadece "sevilen şeyler" hakkında kullanılır. Bir kimse kötüye irşad edilemez, ancak hayra, sevaba, doğruya irşad edebilir.[469]

Netice itibariyle rüşdün ve hidâyetin neredeyse eş anlamlı denecek kadar yakın, fakat aralarındaki küçük farklar sebebiyle de birbirinden ayrıldığı görülmektedir. Genel kabule göre rüşd ve hidâyetin birbirlerinin yerine kullanılabileceği gibi karşıtları olan ğayy ve dalâlet de birbirlerinin yerine kullanılabilir.

B. HAKK (حَقّ)

Sözlükte "gerçek, sabit, doğru, varlığı kesin olan, gerekli, bir şeye yakinen muttalî olmak"[470] anlamına gelen hak kavramı "sabit olmayan, geçici, gereksiz, yalan"[471]

---

466 Altıntaş, *Kur'an'da Hidâyet ve Dalalet*, 69.
467 Hacc 22/67
468 Sâffat 37/22-23
469 Askerî, *el-Furûku'l-Luğaviyye*, 209-210.
470 İsfahânî, *el-Müfredât*, 246-247.
471 İsfahânî, *el-Müfredât*, 129-130.

anlamına gelen "bâtıl" kavramının zıt anlamlısıdır. Hak kavramı "h-k-k" **(ح-ق-ق)** kökünden türemiş mastardır. Kur'ân-ı Kerîm'de bu kök türevleriyle birlikte üç yüzden fazla yerde geçmektedir.[472] Hak kavramının Kur'ân-ı Kerîm'de kazandığı anlamlar arasında "tayin, tespit, gerçek, kararlı ve sabit olma, vakıaya/gerçeğe uygun söz, doğru haber, doğru yol, aslına uygun bilgi, inanç, yakin, delil, bir olayın iç yüzü, adalet, görev, ödev, hüküm" bulunmaktadır.[473] Bütün bunlardan da anlaşılacağı üzere hak kavramı varlığı inkâr edilemeyecek, reddedilemeyecek ve muhakkak kabul edilmeyi gerekli kılan bir kavramdır.[474]

Mukâtil, hak kavramının kazandığı anlamları şöyle açıklamaktadır: "Allah, Kur'ân, İslam, adalet, tevhid, doğru, gerçek, vacib olmak, batıl olmayan, borç, evla ve pay."[475]

Râğıb'a göre hak kavramı dört durum için kullanılabilmektedir. Bir şeyin varlığa gelmesini sağlayan, onu yoktan var eden Allah için Hakk kavramı kullanılabileceği gibi onun yarattığı ve varlığından şüphe edilemeyecek her şeye de hak denilebilir. Ayrıca hak "bir şeye en uygun biçimde inanmak" anlamına da gelebilir. Son olarak hakkın gelebileceği anlam ise "kişinin yerli yerinde uygun bir şekilde söylediği söz"dür.[476]

Sözlere ve nass olan bildirilere mutabakat eden, herhangi bir tenâkuz barındırmayan, kaynağını ilâhî vahiyden alan, kendi başına varlığını devam ettiren, uygun yer ve zamanda gerçekleşecek olan, Allah'ın belirlediği nizâma hak denilmiştir.[477]

Hak kavramının Kur'ân-ı Kerîm'de ifade ettiği anlamlar çok fazla bulunmaktadır. Neredeyse her sûrede bulunan bu kavramın anlam sahası oldukça geniştir.[478] Fakat araştırma konusunu ilgilendiren ve onu besleyen kavramları ilgilendiren hak kavramının içerdiği anlamlara yer vermek, konunun sıhhatı için gerekli görülmektedir.

Kur'ân-ı Kerîm'de çoğu defa, hakkın artık yerine geldiği, bâtılın da geçersiz olduğuna dair âyetler bulunmaktadır. Örneğin, Enfâl sûresinin 6-8 âyeti kerimelerinde hak; doğru olanın apaçık ortaya çıkması şeklinde kullanılmıştır. Âyetlerde şöyle buyrulmaktadır.

---

472 Abdülbâkî, "hkk", 208-212.
473 Ünal, *Kur'ân'da Temel Kavramlar*, 78.
474 Mustafa Çağrıcı, "Hak", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/137-139.
475 Mukâtil b. Süleymân, *el-Vücûh ve'n-Nezâir*, 182-185.
476 İsfahânî, *el-Müfredât*, 246-247.
477 Saliha Yaşaroğlu, *Kur'ân'da Hak Kavramı* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009) 17-20.
478 Suna Şeker, *Kur'ân-ı Kerîm'de Hakk Kavramı* (Elazığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2009), 5-13.

يُجَادِلُونَكَ فِي الْحَقِّ بَعْدَ مَا تَبَيَّنَ كَأَنَّمَا يُسَاقُونَ اِلَى الْمَوْتِ وَهُمْ يَنْظُرُونَ
وَاِذْ يَعِدُكُمُ اللهُ اِحْدَى الطَّائِفَتَيْنِ اَنَّهَا لَكُمْ وَتَوَدُّونَ اَنَّ غَيْرَ ذَاتِ الشَّوْكَةِ تَكُونُ لَكُمْ وَيُرِيدُ اللهُ اَنْ يُحِقَّ الْحَقَّ بِكَلِمَاتِهِ وَيَقْطَعَ دَابِرَ الْكَافِرِينَ
لِيُحِقَّ الْحَقَّ وَيُبْطِلَ الْبَاطِلَ وَلَوْ كَرِهَ الْمُجْرِمُونَ

"Doğru olan apaçık ortaya çıktıktan sonra, sanki gözleri göre göre ölüme sürükleniyorlarmış gibi bu konuda seninle tartışıyorlardı. Hatırlayın, Allah size "iki topluluktan biri sizindir" diye vaad ediyordu, siz güçsüz olanın sizin olmasını istiyordunuz, Allah ise iradesi ve sözleriyle hakkı hâkim kılmayı ve inkâr edenlerin kökünü kesmeyi murat ediyordu ki, böylece günah yolunu tutanların hoşlarına gitmese de hakkı hâkim, bâtılı geçersiz kılsın!"[479]

Bu âyetten de anlaşıldığına göre ilahi vaad ile bilgi yanyana gelince ihtimaller teke iner ve o şey muhakkak gerçekleşir.[480] Hakkın gelip batılı ortadan kaldırdığına dair başka âyeti kerimelerde de şöyle buyrulmaktadır:

وَقُلْ جَاءَ الْحَقُّ وَزَهَقَ الْبَاطِلُ ۚ اِنَّ الْبَاطِلَ كَانَ زَهُوقاً

"De ki: "Hak geldi bâtıl yıkılıp gitti! Zaten bâtıl yıkılmaya mahkûmdur."[481]

فَوَقَعَ الْحَقُّ وَبَطَلَ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ

"Böylece gerçek ortaya çıktı ve onların yaptıklarının asılsız olduğu anlaşıldı."[482]

قُلْ جَاءَ الْحَقُّ وَمَا يُبْدِئُ الْبَاطِلُ وَمَا يُعِيدُ

"De ki: "Hak gelmiştir; bâtıl ne yeni bir şey var edebilir, ne de eskiyi geri getirebilir."[483]

Bu verilen âyetler ve daha birçok âyette hakkın, bâtılın üzerindeki hâkimiyeti ve gücü net bir şekilde görülmektedir. "Hakk'a, doğruya ve hayra isabet etme"[484] anlamına gelen rüşd kavramı da anlamından da anlaşılacağı üzere hak kavramıyla yakın bir ilişki

479 Enfâl 8/6-8.
480 Çağrıcı, "Hak", 137.
481 İsrâ 17/81.
482 A'râf 7/118.
483 Sebe 34/49.
484 İsfahânî, *el-Müfredât*, 246-247.

içerisindedir.[485] Rüşdün içerdiği anlamlarda da; "tamlık, doğruluk ve sapıklıktan uzaklık" manaları vardır. Bu anlamlar da hak kavramının anlam sahasına girmektedir.

Allah'ın belirlediği hak yolu bırakıp, bâtıl olanlara meyledenlerin karşılaşacağı cezalar anlatılırken, Allah'a iman edip hakkı üstün tutanların da doğru yola girip mükâfatlar alacakları belirtilmiştir. Bu bağlamda Ku'ânı Kerîm'de rüşd kavramının hak anlamında kullanıldığı âyet-i kerîme'de şöyle buyrulmaktadır:

لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ قَدْ تَبَيَّنَ الرُّشْدُ مِنَ الْغَيِّ فَمَنْ يَكْفُرْ بِالطَّاغُوتِ وَيُؤْمِنْ بِاللهِ فَقَدِ اسْتَمْسَكَ بِالْعُرْوَةِ الْوُثْقَىٰ لَا انْفِصَامَ لَهَا ۗ وَاللهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ

"Dinde zorlama yoktur. Hak(rüşd) batıldan(ğayy) açıkça ayrılmıştır. Artık kim sahte tanrıları reddeder de Allah'a inanırsa kopmayan sağlam bir kulpa yapışmıştır. Allah her şeyi işitir ve bilir."[486]

Bir insana zorla bilgi verilebileceği fakat zorla inandırılamayacağı genel bir kabuldür. Çünkü iman kalbin tasdikidir, bunun doğru olduğuna insanın içten kanaat getirmesi ve inanması şarttır. İnanma ise ancak serbest irade ile olur ve insanın kendi tercihine bırakılır. Dinde zorlama olmayacağı çünkü rüşdün ğayydan kesin bir şekilde ayrıldığı âyet-i Kerîme'de vurgulanmıştır. Gerçeğe uyan inanç, düşünce, bilgi ve hükümleri ifade etmek üzere kullanılan "hak" kavramı, bu âyette rüşdün içerdiği anlamların arasına girmektedir. Hiçbir bozulmaya uğramadan aslî durumunu koruyan ilâhî dine de "hak din" denilmiştir. Bozulan, tahrif olan, değiştirilen ve aslını kaybeden dinlere de bâtıl anlamı verilmiştir. Hakkın gelip batılı ortadan kaldırdığı, artık hakkın bâtıldan yani rüşdün ğayydan ayrıldığı apaçık ortadayken bu hak dine girmeyip bâtılın peşinden koşanlara verilecek azap da elbetteki çetin olacaktır.[487]

Netice olarak gerçeğe uymayan inanç, hüküm ve düşünceler, gerçeğin karşısında duramayarak yok olduğuna göre bâtıla kanmak akılsızlık olur. İşte rüşdün hak, ğayyın da bâtıl anlamında kullanılmasının ve birbirleriyle ilişkisinin önemi ortaya konmuş olur.

485 Yaşaroğlu, *Kur'ân'da Hak Kavramı*, 29-30.
486 Bakara 2/256.
487 Karaman vd., *Kur'ân Yolu*, 4/443.

C. SIRÂT-I MÜSTAKÎM (صراط المستقيم)

Lügatte "doğru ve apaçık yol"[488] anlamına gelen "sırât **(صِرَاط)**" ve "düz, doğru bir çizgi"[489] anlamına gelen "müstakîm **(مُسْتَقِيم)**" kavramlarının birleşmesiyle oluşan "sırât-ı müstakîm" terkibi "kendisinde hiç eğrilik bulunmayan, apaçık, hak ve doğru yol"[490] anlamına gelmektedir. Aynı zamanda "hedefe götüren en kısa yol" anlamında kullanılmaktadır.[491] Bu terkib, Kur'ân'ı Kerîm'in otuz üç yerinde geçmektedir.[492] sırât-ı müstakîm ile ne kastedildiğine dair çeşitli görüşler zikredilmiştir. Müfessirlerin bu kavrama verdikleri anlamlar şu şekildedir: "Eğriliği bulunmayan açık bir yol,[493] Allah'ın kitabı, İslâm dini, Resulullah,[494] Hak yol[495] ve aşırılığa kaçmayan doğru yol."[496]

Hem dini hem de dünyevi işlerin hepsi için kullanılan "rüşd" kavramı[497] ve "sebîl" kavramının bir araya gelmesi ile oluşan "sebîlü"r-rüşd (sebîlü'r-reşâd)" terkibi de tıpkı sırât-ı müstakîm gibi "hidâyet, doğru ve hak yol, kişiyi hayra götüren yol"[498] anlamında kullanılmıştır. Sebîlü"r-rüşd kavramı ile yakından alakası bulunan sırât-ı müstakîm, mü'min bir kimsenin bırakmaması gereken ve bu uğurda mücadele edeceği bir yoldur. Nitekim Müslümanlar her namazda defaatle Allâh'ın kendilerini bu yola iletmesi için dua etmektedirler. Müslümanların kendilerini ulaştırması için dua ettikleri sırât-ı müstakîmin ne olduğu Kur'ân-ı Kerîm'de şöyle tanıtılmaktadır:

اِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ

صِرَاطَ الَّذِينَ اَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ

> *"Bizi dosdoğru yola ilet; nimetine erdirdiklerinin yoluna. Gazaba uğramışların yoluna da, dalâlete sapmışların yoluna da değil!"*[499]

---

488 İsfahânî, *el-Müfredât*, 483.
489 İsfahânî, *el-Müfredât*, 692-693.
490 İsfahânî, *el-Müfredât*, 483.
491 Hülya Alper, "Sırât-ı Müstakîm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/119-120.
492 Abdülbâkî, "srt", 407.
493 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, I/172.
494 Zemahşerî, *Keşşâf*, I/29.
495 Razî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, I/259.
496 Taberî, *Câmiu'l-Beyân,* I/172.
497 İsfahânî, *el-Müfredât*, 354.
498 İbrahim Yıldız, *Kur'ân'da Sebîlüllah Kavramı* (Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014), 79-82.
499 Fâtiha 1/6-7.

Fâtiha sûresinin öneminin anlatıldığı bir kudsî hadiste, kul Allah'a böyle dua edince Allah'ın da *"İşte bu, yalnızca kuluma aittir ve kuluma istediği verilecektir"* şeklinde buyurduğu aktarılmaktadır.[500] Bu dua, Allah'ın kulları için yaptığı bir irşâd ve uyarı içermektedir. Kulun da üzerine düşen, Allâh'ın bu irşâdına cevap vermek, insânî bilgi ve deneyimlerini bu irşad doğrultusunda yerine getirmektir. Sırât-ı müstakîmin İslam anlamına gelmesi *"emrolunduğun gibi dosdoğru ol"*[501] âyeti ile birlikte değerlendirilince, İslamın insan için koyduğu kuralları yerine getirme önemi açıkça ortada olmuş olur.[502]

İbn Abbas'ın fâtiha sûresinde geçen "اِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ" âyetini "erşidnâ (bizi sıratı müstakime irşad et)" diye okuduğu "hidâyet" kavramı açıklanırken belirtilmişti.[503] Bu da rüşd kavramının sırât-ı müstakimle ne kadar ilgili olduğuna dair açık bir beyandır.

Bu yola girmemiz için dua etmemizi buyuran Allâh'u Teâlâ, Kur'ân-ı Kerîmde bu dosdoğru yolda kimin olduğuna dair de bizlere bilgiler vermiştir. Sırâtı müstakîme girerek, Allahın nimetlendirdiği kimseler, âyet-i Kerîme'de şöyle tanıtılmaktadır:

> *وَمَنْ يُطِعِ اللهَ وَالرَّسُولَ فَأُوْلَئِكَ مَعَ الَّذِينَ أَنْعَمَ اللهُ عَلَيْهِمْ مِنَ النَّبِيِّنَ وَالصِّدِّيقِينَ وَالشُّهَدَاءِ وَالصَّالِحِينَ وَحَسُنَ أُوْلَئِكَ رَفِيقاً*
>
> *"Kim Allah'a ve peygambere itaat ederse işte onlar, Allah'ın kendilerine lütuflarda bulunduğu peygamberler, sıddıklar, şehidler ve sâlih kişilerle beraberdirler; bunlar ne güzel arkadaşlardır!"*[504]

Bir Müslüman; Allah'a, Resulüne ve cennete ulaşmak istiyorsa bunun en kestirme yolu olan sırâtı müstakîmi ve sebilu-r'rüşd'ü takip etmelidir. Bu yol da; ilk insan ve peygamberden son peygambere kadar olan resullerin, sâlihlerin, şehitlerin ve her iyi müminin yoludur.[505]

Peygamber Efendimiz de sırâtı müstakîme girme niyazında bulunmuş ve ümmetinin de bu yolu tutmasını istemiştir.[506] İslam âlimlerinden İmam Gazali de "kurtuluşa ermek için sıratı müstakime yakınlığın yettiğini Kur'ân-ı Kerîm âyetlerinden çıkarmaktadır.[507]

---

500 Müslim, "Salât", 38.
501 Hûd 11/112.
502 Yıldız, *Kur'ân'da Sebîlüllah Kavramı*, 87-89.
503 Mâtürîdî, *Te'vîlât*, I, 366.
504 Nisâ 4/69.
505 Yıldız, *Kur'ân'da Sebîlüllah Kavramı*, 87-89.
506 Müslim, "Müsâfirîn", 200.

Netice itibariyle "aklın ve dinin rehberliğiyle hak yolda yürümek, Allah'tan başka her şeyden yüz çevirerek bütün duygu ve düşüncelerle O'na yönelmek, resullerin getirdiğine ittiba etmek ve islam yolunda sıkıntılara sabretmek" anlamına gelen sırât-ı müstakîm tıpkı sebîlü'r-rüşd gibi müminlerin takip etmesi gereken bir yoldur.[508]

D. SEVÂÜ's-SEBÎL (سَوَّاءَ السَّبِيلِ)

"Doğru, orta, muâdil ve denk"[509] gibi anlamları taşıyan "sevâ" kelimesi, "yol" anlamına gelen "sebîl" kavramı ile birleşerek "orta yol, doğru yol, yolun dosdoğru olanı" anlamında kullanılmıştır.[510] Sevâü's-sebîl bu haliyle Kur'an-ı Kerîmin altı yerinde geçmektedir.[511] Mukâtil de bu kavramın "adalet, vasat, apaçık iş, doğru ve mûtedil yol" anlamına geldiğini bildirmektedir.[512]

Kur'ân-ı Kerîm'de Hz. Mûsâ'nın duasında kullanılan bu kavram âyette şöyle geçmektedir:

وَلَمَّا تَوَجَّهَ تِلْقَاءَ مَدْيَنَ قَالَ عَسٰى رَبِّيٓ اَنْ يَهْدِيَنِيْ سَوَّاءَ السَّبِيلِ

"Mûsâ Medyen'e doğru yöneldiğinde, "Umarım Rabbim bana doğru yolu (sevâü's-sebîl) buldurur" dedi."[513]

Kur'ân-ı Kerîm'in diğer âyetlerinde de sevâü's-sebîl: "hak yol, orta yol, dosdoğru yol, apaçık yol, yolun ortası" anlamlarına gelmektedir.[514] Müfessirler de bu terkibe; "hidâyet yolunun ortası, şeriât olarak gönderilen dosdoğru yol, itidalli yol" anlamını vermişlerdir.[515]

Allah, kullarının doğru yola girmesi için her türlü nimet ve fazileti onların emrine sunmuştur. Ancak insan için iki yolun da mümkün olduğu muhakkaktır. Yollardan biri Şeytana boyun eğen ve nefsinin arzularına uyarak helâk olunan yol iken diğeri "Allâh'ın, kullarının girmesini istediği, her türlü eğrilikten, sapıklıktan ve engelden uzak, düzgün ve pürüssüz bir yoldur."[516] Bu doğru ve apaçık yolu bırakıp Şeytanın

---

507 Alper, "Sırât-ı Müstakîm", 3/119-120.
508 Yıldız, *Kur'ân'da Sebîlüllah Kavramı*, 79-82.
509 İsfahânî, *el-Müfredât*, 439.
510 İsfahânî, *el-Müfredât*, 439.
511 Abdülbâkî, "srt", 341-344.
512 Mukâtil b. Süleymân, *el-Vücûh ve'n-Nezâir*,, 121-122.
513 Kasas, 28/22.
514 Yıldız, *Kur'ân'da Sebîlüllah Kavramı*, 82.
515 Mâtürîdî, *Te'vîlât*, I, 534.
516 İsfahânî, *el-Müfredât*, 395-396.

yolunu tutmak ise tamamen kişinin bilgisizliğinden, cahilliğinden ve kötülüğünden kaynaklanmaktadır. Rüşd sahibi insan ise kendisine neyin faydalı olup neyin faydasız olduğunu bilir ve kendi menfaatleri doğrultusunda hareket eder. Allah'ın doğru yol olarak isimlendirdiği sevâü‟s-sebîl kavramı da tıpkı sebîlü‟r-rüşd gibi insanın irşad ve ihtida olmasına aracılık yapar.

"Sevâ" kelimesinin orta anlamına gelmesinden ötürü her kim ilahi buyruklara uyup güzel amellerde bulunursa kendisini cennetin ortasında, kim de bunların tersini yapıp hak yoldan ayrılırsa kendisini cehennemin ortasında bulur.[517]

Netice olarak Sevâü‟s-sebîl kavramının da; sebilurrüşd, sıratı müstakim, hakk ve hidâyetle aynı anlama geldiği, bu yolu tutanların hem bu dünyada hem de ahirette ödüllendirileceği bu yoldan sapanların da hem bu dünyada hem de ahirette çetin bir azaba maruz kalacakları naslarla sabit olmuştur.

E. BASÎRET (بَصِيرَة)

Basîret kelimesinin kökü olan "b-s-r **(ب-ص-ر)**", sözlükte; "görmek, bilmek, sezmek, görme duyusu ve göz, şahit, delil, ibret, anlayış, fetanet" demektir.[518] Kur'ân-ı Kerîm'in yüz kırk sekiz yerinde geçmektedir. Basîret kavramı ise "Görme, idrak etme, bir şeyin iç yüzüne vâkıf olma, sezgi" gibi anlamlara gelmektedir.[519] Kur'ân-ı Kerîm'in yedi yerinde bu haliyle geçmektedir. Allâhu Teâlâ'nın "basar" sıfatının bir tecellisi olarak kulda mevcud bulunan bu kavram sayesinde kul hakîkati keşfeder, doğru yolu tanır, gerçeği yanlıştan ayırabilir.[520] Basiret, kalbin gözü olduğu için sahibine doğru yolu gösterir, onu yanlıştan alıkoyar.[521] Buna sahip olmayan kişide ise manevi körlük, dalâlet ve iğvâ ortaya çıkar.[522] Âyetlerde hakîkati görenin (basîr) hakikati görmeyenle (a'mâ) bir olmadığı vurgulanmakta ve basîretli kişinin daima daha avantajlı olduğu belirtilmektedir:

وَمَا يَسْتَوِي الْأَعْمَىٰ وَالْبَصِيرُ وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَلَا الْمُسِيءُ ۚ قَلِيلًا مَا تَتَذَكَّرُونَ

---

517 Yıldız, *Kur'ân'da Sebîlüllah Kavramı*, 82.
518 İsfahânî, *el-Müfredât*, 127-128.
519 Süleyman Uludağ, "Basîret", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/103.
520 Uludağ, "Basîret", 5/103.
521 Ünal, *Kur'ân'da Temel Kavramlar*, 232.
522 Uludağ, "Basîret", 5/103.

"Görenle görmeyen bir olmaz, iman edip dünya ve âhiret için yararlı işler yapan ile kötülük yapan da bir değildir. Ne kadar kıt düşünüyorsunuz!"[523]

قُلْ لَّا اَقُوْلُ لَكُمْ عِنْدِيْ خَزَاۤىِٕنُ اللّٰهِ وَلَآ اَعْلَمُ الْغَيْبَ وَلَآ اَقُوْلُ لَكُمْ اِنِّيْ مَلَكٌۚ اِنْ اَتَّبِعُ اِلَّا مَا يُوْحٰٓى اِلَيَّۗ قُلْ هَلْ يَسْتَوِي الْاَعْمٰى وَالْبَصِيْرُۗ اَفَلَا تَتَفَكَّرُوْنَ

"De ki: "Ben size, Allah'ın hazineleri benim yanımdadır, demiyorum. Ben gaybı da bilmem. Size, ben meleğim de demiyorum. Ben sadece bana vahyolunana uyarım." De ki: "Hiç kör ile gören bir olur mu? Siz hiç düşünmez misiniz?"[524]

Hz. Muhammed'in Mekkeli müşriklerle olan tevhid mücadelesi ve islamı yaymadaki gayreti, aralarından basîretli olanlara etki etmiş, onlar da İslamı seçmiştir. Nitekim Hz. Âdem'den Hz. Muhammed'e ve onun da ümmetine kadar yaşamış ve yaşayan insanların, basîretli ve rüşd sahibi olanları kurtuluşa ulaşmak için mücadele etmiş ve kendi maslahatlarına olan davranışlarda bulunmuşlardır.[525]

Zihni ve gönlü hakikate açık, önyargılardan uzak, ruhu temiz, kalbi bütün kötü ve kirli duygulardan ayrılmış herhangi bir kimse,[526] Allah'tan vahiy alarak çeşitli delillerle tebliğ yapan peygamberleri, onların getirdiği ve adeta bir ışık gibi yol gösteren kitapları, bu kitaplarda kendi kurtuluş formüllerinin olduğu âyetleri reddetmesi ve onları inkâr etmesi mümkün değildir. Zira basîretli insan bu kadar açık beyanlara, hüccetlere, delillere ve âyetlere gözünü kapatamaz. Bunlara gözünü kapatanın ise feyizden nasiplenmemiş ve basiretsiz olduğuna şüphe yoktur.[527]

"Doğruyu seçebilme, aklıselim ile davranma, akıl, feraset, bilinç, şuur, olgunluk, erişkinlik, hidâyet, doğruluk, isabetli davranma" gibi anlamlara gelen rüşd kavramı üzerine düşünüldüğünde, basiretin rüşd ile olan ilişkisi açık bir şekilde görülebilmektedir. Zira rüşd sahibi insan aynı zamanda basiret sahibi olduğu gibi basiretli insanda da rüşd olduğu kesindir. Bu nedenledir ki Kur'an-ı Kerîm hakikati görenin (basîr) hakikati görmeyenle (a'mâ) bir olmadığını buyurmuş ve rüşdün de ğayydan tamamen ayrıldığını belirtmiştir.

---

523 Mü'min 40/58.
524 En'âm 6/50.
525 Karaman vd., *Kur'ân Yolu*, 2/407.
526 Büşra Acaroğlu, Kur'ân'da "Basîret" Kavramı (Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 254-256.
527 Karaman vd., *Kur'ân Yolu*, 2/407.

Netice olarak; aklını ferasetini, kalp ve akıl gözünü kullanarak hareket eden kişinin gözleri açılır, doğru yolu görür, imanını sağlam tutarak İslama faydalı olur. Fakat bunun tam tersini yaparak sefih davranan kimsenin ise basîreti kapanarak a'mâ olur, doğruyu yanlıştan ayıramaz ve ğayya, dalalete giden yola girerek en sonunda helâk olur.

F. SALÂH (صلاح)

Sözlükte "doğru, iyi, yararlı ve uygun olmak, doğruluk, dürüstlük"[528] gibi anlamlara gelen salâh kavramı, âmm bir lafız olup iyi olan her şeyi içine almaktadır.[529] "Bozukluğun düzeltilip iyileştirilmesi, her türlü yanlışlıktan ve kötülükten arınılmış olmak" manasında kullanılmaktadır.[530] Sâyesinde hayır elde edilen ya da kötülükten kurtarma amacı olan her şey için salâh kavramı kullanılmıştır. Salâhın "hikmetin davet ettiği şeye istikâmet" anlamına geldiği de söylenmiştir. O halde salâh "hâlin istikâmete doğru değişmesi" sâlih ise "hâli istikâmete doğru değişen kimse"dir. Bundan ötürü de Allah için sâlih kavramı kullanılamaz.[531]

Kur'ân-ı Kerîm'de salâh; takvâ, affetme, tövbe, hidâyet ve irşad gibi kelimelerle birlikte geçen ve onlarla anlam yakınlığı içinde bulunan bir kavram olarak bulunmaktadır. Salâh kavramı "küfür, zulüm, fesat, seyyie" kavramlarının tam karşısında olmuş ve onların ifade ettiği bütün kötülüklerin zıddı olmuştur.

Mukâtil, salâh kavramının "İman, konumun üstünlüğü, yumuşaklık, yaratılış itibariyle düzgünlük, ihsan, itaat ve emanet ile ilgili hususlar" anlamlarına geldiğini tesbit etmiştir.

Kur'ân-ı Kerîm'de iyi-hayırlı iş, dini ve ahlaki bakımından iyi işlerde bulunmak anlamlarına gelmektedir. Birçok âyeti kerimede ise salih kavramı amel kelimesiyle birlikte kullanılmıştır. Nitekim sâlih kavramıyla bitişen her kavram anlam olarak temiz olmaya, düzgün ve içerisinde uygunluk bulunmaya işaret eder.[532]

Nitekim salâha ermek için sâlih amellerin yapılmasının elzem olduğunun belirtildiği bir âyeti kerimede şöyle buyrulmaktadır:

---

528 İsfahânî, *el-Müfredât*, 489.

529 Ömer Dumlu, "Salâh Kavramı Üzerine Bir İnceleme", *İzmir Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7 (1992), 147-158.

530 Mustafa Çağrıcı, "Sâlih", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/31-32.

531 Askerî, *el-Furûku'l-Luğaviyye*, 209-211.

532 Çağrıcı, "Sâlih", 36/31-32.

وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَنُدْخِلَنَّهُمْ فِي الصَّالِحِينَ

"İman edip dünya ve âhirete yararlı işler yapanlara gelince, onları (katımızda) mutlaka iyiler arasına alacağız."[533]

Kur'ân-ı Kerîm'in birçok hedefi bulunmaktadır. Bu hedeflerin en başında da toplumun ve ferdin durumunu iyileştirerek herkesin barış içinde yaşamasını sağlamaktır. İşte salâh kavramı da tam olarak ferdin ve toplumun iyileştirilmesi için kullanılan bir kavramdır.[534]

Rüşdün de "insanların hem dünya hem de ahiret işlerinde kurtuluşa ermek, aklın kullanılarak doğru yola girilmesi" anlamının olduğu bu çalışmada daha önce defalarca belirtilmiştir.[535] Böylelikle kurtuluşa eren kişilerin reşîd dolduğu gibi salîh oldukları da ortaya çıkmış olur. Çünkü aklını kullanan ve bu sayede Allah'ın rızasını kazanmak için çabalayan kimsenin kurtuluşa eren iyi bir kimse olduğu kesindir. İşte bu rüşd sayesinde kişi önce kendini düzeltir sonra da çevresine irşâdda bulunur. Bu irşâdın neticesinde de ıslah olunmuş ve huzur içinde yaşayan bir toplumun tohumları atılmış olur.

Bütün bunların sonunda rüşdünü yani aklını, basîretini kullanarak, iman edip hayırlı işler yapan kimselerin erdemli kimseler anlamına gelen sâlihlerin arasına katılacağı Allâh'u Teâlânın va'didir.[536] Hem reşîd hem sâlih bir kimse din ve dünya işlerini layıkıyla yerine getirince bunun sonucunda da dünya ve ahiret mutluluğuna erişecektir.

G. TEVFÎK (تَوْفِيق)

"V-f-k **(و-ف-ق)**" kökünden türeyen tevfik kavramı; "isteğe veya duruma göre uygun olmak, iki şey arasında anlaşma olması, her şeyin bir şeyde ittifak etmesi" gibi anlamlara gelmektedir.[537] Kur'ân-ı Kerîm'de farklı kalıplarda toplamda dört yerde geçmektedir.[538] Terim olarak ise "Allah'ın kullarının faydasına olan şeyleri dileyip kendisinin razı olacağı şeyleri sevdirmesidir."[539] Bu kökten türeyen "ittifak" kavramı

533 Ankebût 29/9.
534 Dumlu, "Salâh Kavramı", 147-158.
535 Bkz. sayfa 1-10.
536 Karaman vd., *Kur'ân Yolu*, IV/257-258.
537 İsfahânî, *el-Müfredât*, 877-878.
538 Abdülbâkî, "vfk", 756.
539 Hülya Alper, "Tevfîk", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/8-9.

hem başarılı hem de başarısız işler için kullanılıyorken "Tevfîk **(تَوْفِيق)**" kavramı sadece iyi şeylerdeki başarı için kullanılmaktadır.

Tevfik kavramı, Allâh'ın yardımı anlamına gelen; "inâyet, nusret ve lutf" kavramlarının yakın anlamlısı, "Allah'ın isyankâr kullarından yardımını kesmesi" anlamına gelen "hızlân" kavramının ise zıt anlamlısıdır. Kur'ân-ı Kerîm'de Hz. Şuayb'ın kavmine tebliğde bulunurken başarının yalnızca Allâh'ın vermesiyle oluşacağına dair beyanı, âyeti kerimede şöyle geçmektedir:

قَالَ يَا قَوْمِ اَرَاَيْتُمْ اِنْ كُنْتُ عَلٰى بَيِّنَةٍ مِنْ رَبِّي وَرَزَقَنِي مِنْهُ رِزْقاً حَسَناً ۜ وَمَا اُرِيدُ اَنْ اُخَالِفَكُمْ اِلٰى مَا اَنْهيكُمْ عَنْهُ ۜ اِنْ اُرِيدُ اِلَّا الْاِصْلَاحَ مَا اسْتَطَعْتُ ۜ وَمَا تَوْفِيقِي اِلَّا بِاللّٰهِ ۜ عَلَيْهِ تَوَكَّلْتُ وَاِلَيْهِ اُنِيبُ

"Şuayb de şöyle dedi: "Ey kavmim! Bir de şöyle düşünün: Ya benim, rabbimden açık bir delilim varsa ve O bana tarafından güzel bir nasip vermişse! Size yasakladığımı kendim yapmak niyetinde değilim. Ben sadece gücümün yettiği kadar ıslah etmek istiyorum. Fakat başarmam Allah'ın yardımına bağlıdır. Yalnız O'na dayanıyor ve O'na yöneliyorum."[540]

Hz. Şuayb, başarmanın Allah'ın iradesinin de aynı yönde tecelli etmesine bağlı olduğunu bildiğinden ötürü kavmine de bunu söylemiş ve kendisinin de Allah'a dayanıp O'na güvendiğini belirtmiştir.[541] İnsan elinden geleni yaptıktan sonra başarının ancak Allah'ın izniyle olduğunu bilmeli ve buna rıza göstermelidir.

Kulunun amellerine uygun karşılık vermesi, başarıya ulaştırması ve istediği neticeyi vermesi, Allah'u Teâlânın izni ve inâyeti sayesindedir. Fakat Allah'u Teâlâ da insanın başarılı olabilmesi için kendisine çeşitli imkanlar vermiştir. Rüşdünü, aklını ve idrak gücünü kullanan kimse, kendisine neyin daha hayırlı olacağını bildiğinden ötürü ona göre amellerde bulunur. Bu ameller de Allah'ın razı olduğu ameller olursa Allah kulunun çabasını, isteğini görür ve ona olan sevgisinden ötürü onu amaçlarına ulaştırarak başarılı olmasına yardımcı olur.[542] Yani kısacası tevfik "Allah'ın insanlarda hayırlı amelle onu yapabilme gücünü bir araya getirmesidir".[543]

Kelâm âlimleri tevfîk kavramının hidâyet ve kader konularıyla ilişkili olduğunu bunların da ilâhî ilim, kudret ve irade sıfatlarının kapsamında olduğunu

---

540 Hûd 11/88.
541 Alper, "Tevfîk", 41/8-9.
542 Demirkol - Karatay, "Kur'an'da 'Hızlân' ile 'Tevfîk", 174-175.
543 İsfahânî, *el-Müfredât*, 877-878.

açıklamaktadırlar. Bununla birlikte kulun sorumluluğunu temellendirmeye ve onun iradî fiillerdeki rolünün sınırıyla ilgili yaklaşımlar ortaya koymaya çalışmışlardır.[544] Fakat İslam alimleri kulun dünyada ve ahirette başarılı olabilmesi için Allah'ın lütfunun, inâyetinin ve tevfikinin olmasını şart koymuşlardır. İnsana düşen görev ise doğru yolda ilerlemeye gayret göstermesi ve hayırlı sonucun gelmesini Allah'tan beklemesidir.[545] Peygamber Efendimiz'in de bu kavramı dualarında *"başarı sadece Allah'tandır", "başarıyı sağlayan Allah'tır"* gibi ifadelerle kullandığı da rivâyet edilmektedir.[546]

Netice olarak kul, Allâh'ın kendisine yapmasını emrettiği buyrukları yerine getirir, günahlardan sakınıp sâlih ameller yapmak için uğraşır ve Allâh'ın yol olarak kendisine seçtiği İslam dinini benimseyip bunun için mücadele ederse, Allah'u Teâlâ tamamen kendisinin elinde olan tevfiki o kuluna nasip eder. Burada anlaşılması gereken ise sebilü'r-rüşdün sonunda; hem salâhın hem inâyet ve lütfun hem de tevfikin olduğunun bilinmesidir.

H. NECÂT (نَجٰوة)

"N-c-v **(ن-ج-و)**" kökünden türeyen necât kavramı "kaçış, kurtuluş, kurtulma, günahtan kurtulma, selâmet, emniyet ve güvende olma"[547] anlamlarına gelmektedir. İsfahânî bu kavramın "kurtarmak ve bir şeyden ayrılmak" anlamına geldiğini söylemektedir.[548]

Bu kavram Kur'ân-ı Kerîm'de "cezadan kurtulma, helâk olmaktan selâmete çıkma ve tevhîd" gibi anlamlarda kullanılmaktadır.[549] Müminlerin inkârcılardan, onların eziyetlerinden ve kurdukları tuzaklardan kurtarıldığını bildiren âyetlerde necât kavramının kullanıldığı görülmektedir.[550]

Hz. Mûsâ'nın ve ona inananların Firavun'a karşı mücadelesi ve Firavun'un onlara yaptığı işkenceler Kur'ân-ı Kerîm'in birçok yerinde geçmektedir. Hz. Mûsâ'nın ve müminlerin Firavun'dan kaçarken Allah'ın onlara olan lütfu sayesinde kurtarılmalarını

---

544 Alper, "Tevfîk", 41/8-9.
545 Alper, "Tevfîk", 41/8.
546 Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî en-Nesâî, *Sahîhu Süneni'n-Nesâî* (Riyâd: Mektebetu'l-Ma'arif li'l-Neşri ve't Tevzi', 1998), "Eşribe", 25.
547 Askerî, *el-Furûku'l-Luğaviyye*, 210-211.
548 İsfahânî, *el-Müfredât*, 792-793.
549 Askerî, *el-Furûku'l-Luğaviyye*, 210-211.
550 Adil Bebek, "Felâh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/300-301.

anlatan âyetlerde de bu kavram kullanılmıştır. "Neca" fiilinin geçtiği bir âyeti kerîmede şöyle buyrulmaktadır:

وَاِذْ نَجَّيْنَاكُمْ مِنْ اٰلِ فِرْعَوْنَ يَسُوْمُوْنَكُمْ سُوْٓءَ الْعَذَابِ يُذَبِّحُوْنَ اَبْنَاۤءَكُمْ وَيَسْتَحْيُوْنَ نِسَاۤءَكُمْ ۗ وَفِيْ ذٰلِكُمْ بَلَاۤءٌ مِّنْ رَّبِّكُمْ عَظِيْمٌ

وَاِذْ فَرَقْنَا بِكُمُ الْبَحْرَ فَاَنْجَيْنٰكُمْ وَاَغْرَقْنَآ اٰلَ فِرْعَوْنَ وَاَنْتُمْ تَنْظُرُوْنَ

"Hatırlayın ki sizi Firavun'un adamlarından kurtardık. Onlar size işkencenin en kötüsünü revâ görüyorlar, erkek çocuklarınızı boğazlıyorlar, kızlarınızı sağ bırakıyorlardı. Bu size reva görülenlerde rabbinizden büyük bir imtihan vardı. Bir zamanlar biz sizin için denizi yardık, sizi kurtardık; Firavun'un adamlarını da gözünüzün önünde denizde boğduk."[551]

Âyetlerin muhtevasından da anlaşıldığına göre, Hz. Mûsâ ve Firavun mücadelesinde, Firavun'un dalâletinden ötürü helâka uğradığı görülmektedir. Firavun'u ve kavmini sebilü'r-rüşde çağırmak için uğraşan Hz. Mûsâ ve mümin bir kimsenin uğraşları bu bölümün öncesinde zaten detaylı olarak anlatılmıştır. Fakat Firavun sebilü'r-rüşde, hak yola, hidâyete girmemiş bilakis kendisinin dalâlet, ğayy ve sapıklık yolunu sebilü'r-rüşd olarak tanıtmıştır. Başka âyetlerde ise Allâh'u Teâlânın Firavun'un yolunun rüşd yolu olmadığı, onun işinde ve durumunda ise kesinlikle rüşd olmadığı belirtilmiştir. Buna rağmen kavmi ona inanmış ve ona körü körüne tâbiî olmuştur. Nasıl ki rüşd kavramı hem dünyada hem de ahirette işlerin salâhta olması ise, ğayy kavramı da hem dünyada hem de ahirette işlerin sarpasarması ve hüsranda olmaktır. İşte bu yüzden âyet-i kerîmede Firavun ve takipçilerinin boğularak helâka uğradığı; Hz. Mûsâ ve ona tâbiî olanların ise necâta kavuştuğu, hem bu dünyada hemde ahirette kurtarıldığı belirtilmiştir.

Hz. Mûsâ ve kavmi arasında geçen olayların anlatıldığı başka bir âyet-i kerîmede Hz. Mûsâ'nın kavmini uyarırken şöyle söylediği belirtilmektedir:

وَيٰقَوْمِ مَا لِيْٓ اَدْعُوْكُمْ اِلَى النَّجٰوةِ وَتَدْعُوْنَنِيْٓ اِلَى النَّارِ

"Ey kavmim! Nedir bu hal? Ben sizi kurtuluşa çağırıyorum, siz ise beni ateşe çağırıyorsunuz!"[552]

551 Bakara 2/49-50.
552 Mü'min 40/85.

Âyetlerin muhtevalarından anlaşıldığına göre Hz. Mûsâ'nın ve bütün peygamberlerin çağırdığı, Allah'ın razı olduğu, hakikatin ta kendisi olan yol; kurtuluş anlamına gelen "necat"ı içinde barındırarak müminlerin hem bu dünya hem de ahirette menfaatlerine ulaşmasına vesile olur.

Kehf sûresinde geçen ve Ashabı kehfin anlatıldığı kıssada kullanılan rüşd kavramı da "necât" anlamında kullanılmıştır. Âyet-i kerimede şöyle buyrulmaktadır:

اِذْ اَوَى الْفِتْيَةُ اِلَى الْكَهْفِ فَقَالُوا رَبَّنَا اٰتِنَا مِنْ لَدُنْكَ رَحْمَةً وَهَيِّئْ لَنَا مِنْ اَمْرِنَا رَشَداً

> *"O gençler mağaraya sığınmışlar ve "Rabbimiz! Bize katından rahmet gönder ve bize içinde bulunduğumuz durumdan bir çıkış yolu göster!" demişlerdi."*[553]

Allâh'ın varlığına ve birliğine inanan Ashab-ı Kehf gençleri, Allah inançlarını dile getirmiş ve putperestliğe karşı çıkmışlardır. Onların zulüm ve baskılarından korunmak için de bir mağaraya sığınmışlardır. Allâh'ın kendilerine necat vermesini, bir çıkış yolu göstermesini, dinlerini ve dünyalarını kurtarmasını talep etmişlerdir. Onların bu mücadelesine de Allâh güzel bir karşılık vermiş ve onları felâha kavuşturmuştur.[554]

Netice olarak rüşd kavramının necatla ilişkisi bağlamında düşünüldüğünde birbirlerine yakın anlamlarda kullanıldığı ve anlam olarak birbirlerini tamamladıkları görülmektedir.

I. HAYR (خَير)

Sözlükte "iyi olmak, iyilik etmek, üstün olmak"[555] gibi anlamlara gelen hayr kavramı "h-y-r **(خ-ي-ر)**" kökünden türemiş masdar-isimdir. "Hayr **(خَير)**" kavramı, türevleriyle birlikte Kur'ân-ı Kerîm'in yüz doksan yerinde geçmektedir.[556] Bu kavram Kur'ân'da hem maddî hem de mânevî anlamlarda kullanılmıştır. Maddî kullanımlarda mal ve para anlamında kullanılmış mânevî anlamda da "vahiy, Kur'ân, İslâm ve namaz" anlamında kullanılmıştır. Dünya hayatındaki saadet ve refah da hayr kavramının içerisine dahil olmaktadır. Kısacası hayır kavramı bütün salih amelleri içerisinde barındıran bir kavramdır.[557]

---

553 Kehf 10.
554 Karaman vd., *Kur'ân Yolu*, kehf 10.
555 İsfahânî, *el-Müfredât*, 300-301.
556 Abdülbâkî, "hyr", 249-251.
557 Mustafa Çağrıcı, "Hayır", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/43-46.

İnsanın bazen kendisi için iyi olarak değerlendirdiği durumlar tam aksine zararına; zararına olarak değerlendirdiği şey ise iyiliğine olabilmektedir. Bu yüzden kişinin, görünüşe bakarak değerlendirme yapıp, hoşuna giden şeylere "hayır" demesi doğru olmaz.[558] Hayır, mutluluk ve iyilik anlamına geldiği için iyi olmayan bir şeyde elde edilen faydaya ilave olarak zarar da olduğu için o şey hakkında "hayır" kavramı kullanılmaz. Örneğin günahlar, günahkâr kişiye zevk ve eğlence verse dahi bu günahlar hakkında "hayır" lafzı kullanılamaz.[559]

Raâğıb, hayrın; "akıl, adalet, fazilet ve faydalı nesne" gibi anlamlarının olduğunu belirtir.[560] Dameğâni ise "iman, islam, fazilet, afiyet, ecr, nimet, zafer, mal"[561] gibi anlamlara geldiğini söylemektedir.

Bir âyet-i kerîmede Allâh'ın hikmeti dilediğine verdiği ve bu hikmeti verdiğine birçok hayrın ulaştığına dikkat çekilmektedir:

يُؤْتِي الْحِكْمَةَ مَنْ يَشَاءُ وَمَنْ يُؤْتَ الْحِكْمَةَ فَقَدْ أُوتِيَ خَيْراً كَثِيراً وَمَا يَذَّكَّرُ إِلَّا أُولُوا الْأَلْبَابِ

> *"O, dilediğine hikmeti verir ve kime hikmet verilirse o kimse birçok hayra nâil olmuş demektir. Bunu ise ancak derin kavrayış sahibi olanlar düşünüp anlarlar."*[562]

Bu âyette, bütün iyi şeylerde olduğu gibi hikmetin de hayrın içine girdiğine dair delil vardır. Sâlih amel, hasene ve maruf olan her şey de hayrın kapsamına girmektedir.

Peygamber Efendimiz (s.a.v.) de pekçok hadisinde *"sizin en hayırlınız"* buyurarak bu kavramın anlam sahasının genişliğine işaret etmiştir.[563] Nitekim o sizin en hayırlınız *"iyiliği beklenen, kötülük etmesinden korkulmayan"*[564], "Kur'ân'ı öğrenen ve öğreten",[565] *"selmı yayan"*,[566] *"komşusuyla iyi geçinen"*,[567] *"eşlerine en iyi*

---

558 Havva Yıldırım, Kur'ân'da "Hüsn" Kavramı (Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007), 163-164.
559 Askerî, *el-Furûku'l-Luğaviyye*, 209-210.
560 İsfahânî, *el-Müfredât*, 300-301.
561 Dâmegânî, *Kâmûsu'l-Kur'ân*, 299.
562 Bakara 2/269.
563 Çağrıcı, "Hayır", 17/43-46.
564 Tirmizi, "Fiten", 76.
565 Buhârî, "Fezâilü'l-Kur'ân", 21.
566 Müslim, "İman", 63.
567 Buhârî, "İman", 16-29.

davranan"[568] ve *"ahlakı en güzel olan"*[569] şeklinde buyurarak hayrın anlam alanının ne kadar geniş olduğunu anlatmaya çalışmaktadır.[570]

Rüşd kavramının, "hayrı murad etme, hayra isabet etme ve doğru yol" gibi anlamlara geldiği bu bölümün öncesinde belirtilmişti. Rüşd ile yakın anlam bağına sahip olan bu kavram rüşdden bağımsız olarak düşünülememektedir. Zira hayra murad etme anlamında kullanılan rüşdün anlaşılması için, hayrın ne olduğuyla da ilgilenmek önemlidir.

İ. EMİR bi'l-MA'RÛF NEHİY ani'l-MÜNKER (الأمر بالمعروف والنهي عن المنكر)

"Bilmek, tanımak, düşünerek kavramak"[571] anlamına gelen ma'rûf ve "Bir şeyi bilmemek, bir şeyin zor ve sıkıntılı olması"[572] gibi anlamlara gelen münkerin, emir ve nehiy ile birleşmesinden ortaya çıkan "emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker" iyiliği emretmek ve kötülükten sakındırmak anlamına gelmektedir.[573]

Mukâtil b. Süleyman, "emir bi'l-ma'rûf'un; tevhidi emretmek, tevhid ile emretmek, Nebî'ye ittibâ etmek ve onu tasdik etmek; "nehiy ani'l-münker" in de şirkten ve nebîyi yalanlamaktan uzak durmak anlamına geldiğini ifade eder.[574]

Bu kavram, Kur'ân-ı Kerîm'in dokuz yerinde "marufu emretme ve münkeri nehyetme" kalıbında kullanılmıştır.[575] Bu kavramın islam dininde, vacibe yakın bir mendub olması bunu yapmanın önemini ortaya koymaktadır. Bir toplumun ahlaken gelişmesi ve huzur içinde yaşayabilmeleri için, iyi şeyler yapmanın emredilmesi gerektiği gibi kötü şeylerin de önüne geçilmesi, bunu yapanlara engel olunması gerekmektedir. Sağlıklı bir toplumun inşası için bu zorunlu bir görevdir.[576] Kur'ân-ı Kerîm'de bunu yerine getiren toplumun en hayırlı ümmet olduğu şu şekilde belirtilmektedir:

كُنْتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ تَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَتَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَتُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ ۗ وَلَوْ آمَنَ أَهْلُ الْكِتَابِ لَكَانَ خَيْرًا لَهُمْ ۚ مِنْهُمُ الْمُؤْمِنُونَ وَأَكْثَرُهُمُ الْفَاسِقُونَ

---

568 Tîrmizî, "Radâ", 11.
569 Ebû Dâvûd, "Sünnet", 15.
570 Çağrıcı, "Hayır", 17/43-46.
571 İsfahânî, *el-Müfredât*, 560-561.
572 İsfahânî, *el-Müfredât*, 823.
573 İsfahânî, *el-Müfredât*,
574 Mukâtil b. Süleymân, *el-Vücûh ve'n-Nezâir*, 74-75.
575 Abdülbâkî, "a'rf", 458-459.
576 Hacımüftüoğlu, *Kur'ân-ı Kerîm'in İrşad Üslubu,* 27-30.

"Siz, insanlar için ortaya çıkarılmış en hayırlı ümmetsiniz. İyiliği emredersiniz, kötülükten alıkoyarsınız ve Allah'a inanırsınız. Ehl-i kitap da inanmış olsalardı elbette onlar için hayırlı olurdu; içlerinden inananlar da var, fakat çoğu yoldan çıkmıştır."[577]

Bu âyetten de anlaşıldığına göre bir müminin iyilik yolunda önder ve örnek olması gerekmektedir. Hz. Peygamber nasıl ki güzel ahlakı tamamlamak için gönderilmişse onun ümmeti de Peygamberini örnek alarak ona göre davranmak zorundadır.[578]

"Emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker"in genel olarak insanı iyiye yönlendirip onları kötülükten alıkoymak anlamına geldiği düşünülürse bunun da irşâdın temel gayesi ve nihâi noktasıyla birebir uyumlu olduğu görülecektir.[579] Böylelikle hem irşadın hem de emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münkerin birbirleriyle olan anlam yakınlığı tesbit edilmiş olur.

Rüşd ile anlam yakınlığı olan bu kavramlar ve daha fazlası Kur'ân-ı Kerîm'de yer almaktadır. Fakat çalışma konusunun amacına uygun olarak en çok anlam bağı olan kavramların buraya alınması uygun görülmüştür. Verilen kavramlar dışında rüşd ile anlam yakınlığı olan kavramlar şöyle sıralanabilir: eşüddeh, kıst, birr, felâh, sedîd, nühâ ve mirrah.

577 Âl-i İmrân 3/110.
578 Karaman vd., *Kur'ân Yolu*, I/651-652.
579 Hacımüftüoğlu, *Kur'ân-ı Kerîm'in İrşad Üslubu*, 27-30; Bekir Topaloğlu, "İrşad", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2020), 22/454-455.

İKİNCİ BÖLÜM

ĞAYY KAVRAMININ LÜGÂVİ ve KUR'ÂNÎ TAHLİLİ

I. ĞAYY KAVRAMININ LÜGAVİ TAHLİLİ

A. SÖZLÜKTE ĞAYY VE TÜREVLERİ

"Ğayy" (غَيّ) kelimesi, Arapça'da "doğru yoldan çıkmak, haddi aşmak, günah, suç, sapkınlık içine girmek anlamına gelen "ğaveye (غَوِيَ)" kökünden türemiş bir kelimedir ve (غَوَى-يَغوِي- غَيًّا) formunda kullanılır. Kaynaklarda "ğayy" kelimesinin "yalan arzularla yoldan çıkmak, dalalete düşmek, sapıtmak" anlamlarına geldiği ifade edilmektedir. Buna göre "ğayy" kelimesi lügatte; bozuk bir inançtan kaynaklanan cahilce davranış, işi bulandırma, fesât çıkarma, cehâlet, bir şeyi bilememek, ahmaklaşmak, bâtılda diretmek, amaca ulaştırmayan yolda yürümek, hata yapmak, yolu kaybetmek, sapkınlık, azgınlık, cahilce davranış, günah, haddi aşma, suç vb. anlamlarına gelir.[580] "Ğayy" kelimesi; "doğru bilgi, doğruluk, hidâyet, akıl, feraset, tevfîk, sevap" anlamlarına gelen "rüşd" kelimesinin zıt anlamlısıdır. [581]

"Ğayy" kavramı hakkında genel olarak verilen bilgilerin devamında "ğa-ve-ye" ve ondan türeyen kavramların hangi formlarda kullanıldığı, türevlerinin kazandıkları anlamlar tespit edilecektir. "Ğayy" kavramının anlam alanını netleştirmek için bu kavramın tahlili yapılmaya, ince ayrıntılarıyla ele alınmaya çalışılacaktır. Bu bakımdan, Cevherî'nin *es-Sıhâh'*ı, Râğıb el-İsfahânî'nin *eI-Müfredât*'ı, İbn Manzûr'un *Lisânu'l-Arab*'ı, Zebidî'nin *Tâcü'l-ʿArûs*'u ve bazı Kur'ân sözlükleri incelendiğinde, "ğayy" ve türevleriyle ilgili olarak şu bilgilere ulaşılmıştır:

1. Ğayyen (غَيًّا), Ğavâyet (غَوَايةً), Ğivâyet (غِوايةً): "Ğayyen (غَيًّا)", "ğavâyet (غَوَايةً)" ve "ğivâyet (غِوايةً)" kelimeleri "ğavâ (غَوَى)" fiilinin mastarlarıdır. Sözlük anlamı itibariyle "sapıtmak, yanlışa yönelmek, dikkatin başka yere dağılması, şaşkınlık, hata yapmak ve batıl yolda olmak" gibi anlamlara gelmektedir.[582] Dalâlet, başarısızlık, hüsrân gibi anlamlara da gelmektedir.[583] Hedefe ulaştırmayan yolda yürümek anlamına gelen "ğayy (غَيّ)" kavramı hidâyetin ve rüşdün zıt anlamlısı olup dalâlet ile de aynı anlamı taşımaktadır. Araplar; hedefine ulaşmak için çabalamayan, herhangi bir yola da girmeyen ve bunun sonucunda hem hedefi hem de o hedefe götüren yolları kaybetmiş

---

580 İbn Fâris, Mu'cemu Meḳâyîsi'l-Luga, IV/399-400; el-Cevherî, *es-Sıhâh*, VI/2450; Râğıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 620; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, X/149; Zebîdî, *Tâcü'l-Arûs*, XXXIX/197-198; Âsım Efendi, *el-Okyânûsu'l-Basît fî Tercemeti'l Kâmûsi'l-Muhît*, II/349-350.

581 İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, V/219.

582 Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâga*, I/716-717.

583 Cevherî, *es-Sıhâh*, IV/2450.

kişi için bu kavramı kullanmaktadırlar.[584] Ğayy kavramının kökünün temelde iki anlama geldiği görüşü Arap dilbilimcileri tarafından kabul edilmektedir. Bunlardan birincisi rüşdün zıddı olan "işlerinde yanlış yolu tutmak, cahil olmak, bâtılda diretmek ve dalalet" anlamı iken ikincisi "herhangi bir şeyde fesâdın, bozukluğun ve çürüklüğün olması" anlamıdır. Bu ilk anlamı destekleyecek şu beyit buna örnek olarak verilebilir;

فمن يَلْقَ خَيْراً يَحْمَدِ النَّاسَ أَمْرَهُ ومن يَغْوِ لا يَعْدَمْ على الغَيِّ لائِما

Kim hayırlı bir iş yaparsa insanlar onun yaptığına müteşekkir olur
Kim de kötü bir şey yaparsa kendisini kınayacak olanları göz ardı etmesin[585]

Düreyd b. Sımme (ö. 8/630) de bir beyitinde ğayy kavramının ilk anlamını şu şekilde kullanmaktadır:

وَمَا أَنَا إِلا من غَزِيَّةَ إِنْ غَوَتْ / غَوَيْتُ وإِنْ تَرشُدْ غزَّيَةُ أَرْشُدِ

Ben Gaziyye kabilesindenim, eğer kabilem saparsa ben de saparım, eğer onlar doğru yola girerlerse ben de doğru yola girerim.[586]

"Ğaviye (غَوِيَ)" ve "ğayyen (غَيّا)" fiilleri benzer anlamda kullanılmış ve ikisine de yakın anlamlar verilmiştir. "Ğayy (غَيّ)" kavramının kendisinden geldiği düşünülen "ğayyen (غَيّا)" fiilinden türeyen "Ğayâyet (غَياية)", anlam olarak "karanlık, örtülmüş, toz toprak altında kalmış" demektir. Bu karanlık o kadar fazladır ki hak yol artık kapanmış, görülemeyecek derecede örtülü ve gizli kalmıştır.[587]

Ğayyın kazandığı ikinci anlam olan bozulma ise "buzağının sütten kesilip aç kalması, buzağının sütü çok içip midesinin bozulması" anlamına gelen "ğaviye'l-fasîl (غوي الفصيل)" sözünden alınmıştır.[588]

Araplar nesebi sahih olmayan çocuğu belirtmek için de "ğiyyet" lafzını kullanmışlardır.[589] Ğayy, aynı zamanda cehennemdeki bir vadinin, nehrin ya da çukurun

584 et-Tehânevî, Muhammed b. Alî, *Mevsûatü Keşşâfı Istılâhâti'l-Fünûn ve'l-Ulûm,* thk. Alî Dahrûc, (Beyrût: Mektebetü Lübnân), II/1255.
585 İbn Fâris, *Mu'cemu Meḳâyîsi'l-Luga,* IV/399; Cevherî, *es-Sıhâh,* II/2450.
586 İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab,* X/149-150.
587 İbn Fâris, *Mu'cemu Meḳâyîsi'l-Luga,* IV/399.
588 İbn Fâris, *Mu'cemu Meḳâyîsi'l-Luga,* IV/400; Râğıb el-İsfahânî, *el-Müfredât,* 620.
589 İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab,* X/149-150.

da adıdır.[590] Binaenaleyh ğayyın azap anlamına geldiği de müfessirlerin görüşlerindendir.[591]

2. Ğâvin (غاوٍ): Çoğulu "ğuvât (غُوَاةٌ)" ya da "ğâvûn (غاوون)" olan bu kavram "ğaviye (غَوِيَ)" fiilinin ismi failidir. "Kışkırtıcı, ayartıcı, akıl çelen" gibi anlamlara gelmektedir. Araplar mecazî olarak kafa karışıklığını ifade etmek için de "re'sun ğâvin (رأسٌ غاوٍ)" tamlamasını kullanmaktadırlar.[592] Bazılarına göre ise "ğâvin (غاوٍ)" ğaviye kökünden değil "ğavâ (غوَى)" fiilinden türemiş ismi fail kalıbıdır.[593]

3. Ğayyân (غَيّانُ): Ğayyân kavramı yanlış yola girmiş, sapıtmış kişiler için kullanılmaktadır.[594] Aynı zamanda cahiliyede bir Arap kabilesinin adı olarak verilen "Benî Ğayyân" İslâm ile birlikte Peygamber (s.a.v) tarafından "Benî Reşdân" şeklinde değiştirilmiştir.[595]

4. Ğavâ (غَوَى): Bu kavram; yoldan çıkmış, doğru yolu kaybetmiş, şaşkın kişiler için kullanılır.[596] Bir beyitte bu kavram şu şekilde geçmektedir:

وكائِنْ تَرَى من جاهِل بعد عِلمه غَواهُ الهَوَى جَهلاً عن الحَق فانْغَوى

İlim öğrendikten sonra nice cahil olanı görürsün ki hevası ve arzuları onu hak yoldan alıkoyar ve ardından o kişi dalalet ehlinden olur [597]

"Ğavâ (غَوَى)" kavramı "bir kimsenin hayal kırıklığına uğraması, beklediğinin olmaması, yaşamının ve rahatının bozulması" gibi anlamları kapsayacak şekilde kullanılmaktadır.[598] Buzağının sütten kesilip aç kalması, anasının sütüne doymaması ve bunun sonunda cılız olmasından kaynaklı ölümünü ifade eden "غوي الفصيل" sözü bu kavramın kökenine işaret eder. Aynı şekilde buzağının sütü çok içtiğinden dolayı midesini bozması ve bunun sonucunda da sütten iğrenmesi de yine bu kavramla ifade edilir.[599]

5. Uğviyye (أُغْوِيَةُ): Çoğulu "eğâvî (أَغاويُّ)" olan bu kavram tuzak, kumpas ve komplo gibi anlamlara gelmektedir. "Başa bela gelmesi, derde düşmek ve önlerini göremeyecek

590 Zebîdî, *Tâcü'l-Arûs*, VIII/199.
591 Râğıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 620.
592 Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâga*, I/716.
593 İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, X/149-150.
594 Cevherî, *es-Sıhâh*, II/2450, İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*.
595 İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, V/219-220; Zebîdî, *Tâcü'l-Arûs*, VIII/197.
596 Zebîdî, *Tâcü'l-Arûs*, VIII/198.
597 İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, X/149-150.
598 İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, X/149-150.
599 Cevherî, *es-Sıhâh*, IV/2450.

derecede yolu kaybedip çıkışı bulamamak" demektir.[600] Uğviyye (أُغْوِيّةُ) kelimesi; kurdu avlamak için kazılan çukurdan adını almıştır. Çünkü kurt için bir çukur kazılıp içine de bir tane oğlak atılır ardından da kurt onu yemek için çukura düşer ve bu şekilde de kendisi avlanır.[601] Şarkının etkisini göstermek için de bu kavram kullanılmış ve "şarkı dinleyen kişi tuzağa düşer" anlamında "(من استمع اغنية قد وقع اغوية)" ibaresi kullanılmıştır.[602]

6. İğvâ' (إغواء): "Eğvâ (أَغْوَى)" fiilinin mastarıdır. "Kışkırtmak, yoldan çıkartmak, şaşırtmak, azdırıp doğru yoldan uzaklaştırmak, helâk etmek, bâtılı süsleyip hak gibi göstermek, yanlış inançları benimsemek" gibi anlamlara gelmektedir.[603]

7. Ğavğâ'(غَوغاء): Çekirge sürüsünden adını alan bu kavram iç içe karışmış kalabalık insan gruplarını ifade etmek için kullanılmıştır.[604] Ğavğâ kelimesi çekirgelerin uçmaya çalışırken ki kanat çırpmalarından meydana gelen kalabalık anlamına gelmektedir. İnsanların kalabalığı da tıpkı çekirgelerin bu hallerine benzetilmiş ve onlar için de kullanılmıştır.[605] Yüksek bağrış çağrış sesine de kavga denir.[606]

8. Muğavvât (مَغواة): "Muğavvât (مَغواة)" avcının avlanmak için kazdığı çukur demektir.[607] Kendisinde olan çukurdan dolayı kabir ve bütün kuyulara da "muğavvât (مَغواة)" denilmiştir.[608] Kendi kazdığı kuyuya kendi düşmek anlamında "(من حفر مغوّاةٌ وقع فيها)" tabiri kullanılır. Her tehlikeli işi nitelemek için de kullanılmıştır.[609]

9. Teğâvâ (تَغاوَى): Bu kelime ise genelde kuş sürüsünün bir şeyin etrafında toplanmasını ifade etmek için kullanılır.[610] Toplanmak, şer üzerinde yardımlaşmak, hayırsız bir iş için birleşmek ve birbirine yardım ederek bir kimsenin üzerine üşüşüp öldürmek gibi anlamlara gelmektedir.[611] Bu birleşme doğruda, hidâyet üzere bir birleşme değil tam tersine yanlışta, dalâlet üzere olan bir birleşmedir.[612] Dalâlette birleşen bu kişiler başkalarının canına kast edecek kadar sapkın kişilerdir.[613] Bu kavram

---

600 İbn Fâris, *Mu'cemu Meḳâyîsi'l-Luga,* IV/400; Cevherî, *es-Sıhâh,* II/2451.
601 Zebîdî, *Tâcü'l-Arûs,* VIII/198.
602 Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâga,* I/716.
603 İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab,* X/219.
604 İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab,* X/219.
605 Cevherî, *es-Sıhâh,* II/2450; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab,* X/149.
606 Zebîdî, *Tâcü'l-Arûs,* VIII/200.
607 İbn Fâris, *Mu'cemu Meḳâyîsi'l-Luga,* IV/400; Cevherî, *es-Sıhâh,* II/2451.
608 İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab,* X/219.
609 Cevherî, *es-Sıhâh,* II/2451; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab,* X/150.
610 Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâga,* I/716.
611 Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâga,* I/716.
612 İbn Fâris, *Mu'cemu Meḳâyîsi'l-Luga,* IV/400.
613 Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâga,* I/716.

kök itibariyle dalâlet anlamındaki ğayy'dan gelebildiği gibi aynı zamanda karanlık, gizlilik anlamında ğayâbetten de gelmiş olabilir. Hz. Osman'ın şehit edilmesinin ardından onu şehit edenler hakkında "onun aleyhine şer üzere birleşip canına kast ettiler" ifadesi kullanılmıştır.[614] Münzir bin Ömer el-Ensârî'nin Bi'ri Maûne'de şehit edilmesinden sonra kız kardeşi bu durumdan yakınarak bir yakarışında bu kavramı şu şekilde kullanmıştır:

تغاوت عليه ذئاب الحجاز بنو بهثة وبنو جعفر

Hicaz kurtları; Benî Bühset ve Benî Cafer kabileleri onun aleyhine birleştiler.[615]

10. Ğayâyet (غَيَايَةٌ): Ğayâyet (غَيَايَةٌ) kuyunun dibi, insan üzerine gölge eden bulut, güneş ışınlarının aydınlığı demektir. Bu kavram doğruluktan, isabetli görüşten uzak olma, dalaletten kaynaklı endişe anlamına da gelmektedir. Bir kişi üzerine bir topluluğun kılıçlarıyla üşüşmesi sonucunda o kişiyi gölgede bırakma haline de ğayâyet (غَيَايَةٌ) denilmiştir.[616]

11. Gâyet (غاية): "Ğâyet (غاية)" kavramı; hedef, maksat, nihâyet, bir şeyin vardığı son nokta, uğursuzluk, doğru düşünceden uzaklık, netice ve bayrak gibi anlamlara gelmektedir.[617] Bayrağın bir yere yerleştirilmesi, sancağın dikilmesi bu kavram ile ifade edilmektedir.[618] Sancak denilmesinin sebebi de savaş meydanında her kabilenin kendi sancağının etrafında birleşmesi ve aynı bayrağın altında toplanmasıdır.[619] Amaç anlamına da gelen gâyet kavramı Arapların dualarında da yer almıştır. Nitekim aşağıda verilen dua örneğinde bu kavram geçmektedir:

بَلَّغَكَ اللهُ في العِلْم والعَمَل الغايَتَيْن، وأظَلَّكَ يومُ الدين بظِل الغايَتَين. واجتَمَع تحت غايَتَه

"Allah seni ilim ve amel amaçlarına ulaştırsın, hesap gününde o iki amacın gölgesinde gölgelendirsin ve o amaçların altında tutsun."[620]

614 Cevherî, *es-Sıhâh,* II/2450.
615 Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâga,* I/716.
616 Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâga,* I/718.
617 Cevherî, *es-Sıhâh,* II/2451.
618 Cevherî, *es-Sıhâh,* II/2451; Zebîdî, *Tâcü'l-Arûs,* VIII/201.
619 İbn Fâris, *Meḳâyîsi'l-Luga,* IV/400.
620 Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâga,* I/719.

B. ISTILAHTA ĞAYY

"Ğayy"; hidâyetin, rüşdün zıt anlamlısı olup, dalâlet, sapıklık, bozuk inanç ve her türlü yanlış kararı ifade etmek için kullanılmaktadır.[621] Elmalılı bu kavrama "sefâhet, şerr, bâtıl, İmândan, İslâmdan ve istikâmet yolundan ayrılıp tuzağa düşmek, doğru yoldan çevrilip sapıtmak, şaşırmak, helâk olmak" anlamını vermektedir.[622]

Ğayy kavramı tıpkı rüşd kavramı gibi geniş anlam alanına sahip olmakta ve farklı manaları kendi altında toplayabilmektedir. Bu nedenle hem hadislerde, hem kelâmda hem de diğer ilimlerde kendine yer bulabilmiş ve o ilimlerin altında işlenebilmiştir. Ğayyın ıstılâhî olarak kazandığı anlamlar tezin üçüncü bölümü olan diğer islâmî ilimlerde bu kavramların incelenmesi başlığı altında ele alınacaktır.

II. ĞAYY KAVRAMININ KUR'ÂNÎ TAHLİLİ

A. KUR'ÂN'DA ĞAYY VE TÜREVLERİ

Kur'ân-ı Kerîm'de "ğayy" kavramının da kendisinden türemiş olduğu "ğavâ (غَوٰى)" fiili ve türevleri toplamda yirmi iki yerde geçmektedir.[623] Bunlar geçtikleri yere ve üstlendikleri göreve göre farklı anlamlara gelmektedir. "Ğayy" kavramı Kur'ân-ı Kerîm'de genellikle şaşırmak hedefe ulaştıracak yoldan ayrılmak anlamında kullanılmıştır.[624] Hz. Peygamber'in insanları vahiyle hak yola davet etmesini istemeyip ona; şaşkın, deli, mecnun diyenlere bir cevap niteliğinde olan aşağıdaki âyet; Hz. Peygamber hakkındaki asılsız isnatları kesin bir dille reddetmekte, onun yolunu şaşırmış bir insan olmadığı gibi hevasıyla da hareket etmediğini, vahyin ve aklın gerektirdiklerinden sapmadığını belirtmektedir:[625]

> *"Battığı sırada yıldıza andolsun ki bu arkadaşınız ne sapıtmış ne de eğri yola gitmiştir."*[626]

Ğayy kavramının bu anlamda kullanıldığı bir diğer yer Hz. Âdem'in ve Hz. Havva'nın Şeytanın hilelerine aldanıp yasak meyveden yemesi sonucunda cennetten

---

621 İbn Fâris, *Mu'cemu Meḳâyîsi'l-Luga,* IV/399, Cevherî, *es-Sıhâh,* II/2450.
622 Elmalılı, *Hak Dini Kur'ân Dili,* IV/69.
623 Abdülbâkî, "gvy" 506.
624 Elmalılı, *Hak Dini Kur'ân Dili,* II/163-165.
625 Karaman vd., *Kur'ân Yolu,* V/157-158.
626 Necm 53/2.

kovulmalarının anlatıldığı âyettir. Şeytanın kışkırtması sonucu Hz. Âdem'in Rabbinin emrine karşı gelmesi ve yolunu şaşırması aşağıdaki âyette şu şekilde geçmektedir:[627]

> *"Nihâyet ikisi de o ağaçtan yediler. Bunun üzerine mahrem yerleri kendilerine göründü, üstlerini cennet yaprağıyla örtmeye çalıştılar. Böylece Âdem rabbine karşı gelmiş ve yolunu şaşırmıştı"*[628]

Ğayy kavramı azgınlıkların cezası ve haddi aşanların karşılaşacağı azap anlamında da kullanılmıştır. Namaz ibadeti kulun Allah'a en çok yaklaştığı ibadettir. Peygamberler her ne kadar bunu eksiksiz yerine getirmiş olsa da kendilerinden sonraki nesiller bunu ihmal etmiş ve Allah ile kul arasındaki bu bağı zedelemiştir. İşte bu yaptıklarının da karşılıksız kalmayacağı, muhakkak bunun cezasını çekecekleri "ğayy" kelimesi ile âyet-î kerîmede şöyle belirtilmektedir: [629]

> *Sonra bunların ardından artık namazı kılmayan ve nefsânî arzulara uyan bir nesil geldi. Bunlar elbette azgınlıklarının cezasını bulacaklardır.*

Ğayy kelimesi Kur'an'da sebil kelimesi ile de geçmektedir. İnsanın bu şekilde fıtratının tersine giderek hak yoldan çıkıp isyana, azgınlığa yanlış yollara sürüklenmesi anlamında kullanılmıştır. Aşağıdaki âyet de bu gerçeğe işaret etmektedir:[630]

> *"Yeryüzünde haksız yere böbürlenenleri âyetlerimden mahrum edeceğim. Onlar, bütün mûcizeleri görseler de iman etmezler; doğruluk yolunu görseler onu izlemezler. Fakat eğrilik yolunu görürlerse hemen ona saparlar. Bu durum, onların âyetlerimizi yalan saymalarından ve onlardan gafil olmalarından ileri gelmektedir."*[631]

Ğayy kavramı bazen "yolunu şaşırtıp saptırmak, helâk etmek" anlamında Allah'a izâfe edilmiş bazen de "bâtılı süsleyip hak gibi gösterme" mânasında Şeytana ve Allahın dışında kendilerine şefaat edeceklerini düşündükleri putlara nispet edilmiştir.[632] Aşağıdaki âyetlerde de bu durum net bir şekilde görülmektedir:

---

627 Karaman vd., *Kur'ân Yolu*, III/657-658.
628 Tâhâ 20/121.
629 Karaman vd., *Kur'ân Yolu*, III/609.
630 Karaman vd., *Kur'ân Yolu*, II/589-590.
631 A'râf 7/146.
632 Biçer, "İğva", XXI/525.

"Eğer Allah sizi azgınlığınızın içinde bırakmayı dilemişse, ben size öğüt vermek istesem de öğüdüm size fayda vermez. O sizin rabbinizdir ve O'na döndürüleceksiniz."[633]

"Kendileriyle ilgili azap hükmü kesinleşmiş olanlar, "Rabbimiz! Şunlar azdırdığımız kimselerdir. Kendimiz azdığımız gibi onları da azdırdık. Sorumluluklarını yüklenmiyor, onları senin hükmüne bırakıyoruz. Onlar zaten bize tapmıyorlardı" derler."[634]

"Bizim, sizin üzerinizde hiçbir etkili baskımız olmamıştı; bilâkis siz azgın bir topluluktunuz. Sonuçta rabbimizin hükmünü hepimiz hak ettik; artık (gerekli cezayı) mutlaka tadacağız. Evet, sizi saptırdık, çünkü biz kendimiz sapmıştık."[635]

Ğayy kavramı Kur'an'da daha çok Şeytanla ilişkili olarak bulunmaktadır. Hz. Âdem'in yaratılışı kıssasında gerçekleşen olaylarda Şeytanın ona secde etmemesi sonucunda dalalete düşüp cennetten kovulması ve kendi sapmasına neden olduğunu düşündüğü insanı da aynı şekilde saptıracağına dair söz vermesi diyaloglarının geçtiği âyetlerde bu durumla karşılaşılmaktadır:

"İblîs, "Rabbim! Benim sapmama imkân verdiğin için yemin olsun ki ben de yeryüzünde onlara (günahları) şirin göstereceğim ve -aralarından senin samimi kulların hariç- onların topunu kesinlikle yoldan çıkaracağım. Allah da buyurdu ki: "İşte bana varan doğru yol budur (hâlis kulların yolu). Şüphesiz, sapmışlardan sana uyacak isyankârlar dışında kullarım üzerinde senin hâkimiyetin olmayacaktır."[636]

"İblîs, "Senin kudretine andolsun ki rabbim, içlerinden samimi kulların hariç, insanların topunu kesinlikle yoldan çıkaracağım" dedi"[637]

Ğayy kavramının ve türevlerinin Kur'ân-ı Kerîm'de kazandıkları anlamların belirli bir kısmına bu bölümde yer verilmiştir. Fakat bu kökün ve türevlerinin bulundukları yer ve kazandıkları anlam daha yakından incelenecek, konunun daha ayrıntılı tespiti yapılmaya çalışılacaktır. Kur'ân-ı Kerîm'de ğayy kökünü ve türevlerini şu şekilde sıralamak mümkündür:

633 Hûd 11/34.
634 Kasas 28/63.
635 Sâffât 37/32-34.
636 Hicr 15/ 39-42.
637 Sâd 38/82-83.

1. **Ğavâ (غَوٰى):** Bu kelime sülasi mücerred bir fiil olup mâzi sigâ ile çekimlenmiştir. Bu şekilde Kur'ân-ı Kerîm'in iki yerinde geçmekte[638] ve "Rabbin emirlerine karşı gelmek, konulan yasak sınırını aşmak,[639] dalâlete sapmak, şaşırmak,[640] isyan etmek, üzerine düşeni yapmamak[641] gibi anlamlara gelmektedir.
2. **Ğaveynâ (غَوَيْنَا):** Ğava fiilinin mazi sigasıyla çekimlenerek bu forma aktarılıp mütekellim çoğul kişileri ifade etmek için kullanılmıştır. Bu şekliyle Kur'ân-ı Kerîm'in sadece bir yerinde geçmekte olup[642] "kendi heva ve heveslerine göre hareket etmek, kendi istekleriyle doğru yoldan çıkmak, dalalete düşmek"[643] gibi anlamlara gelmektedir.
3. **el-Ğayy (الغَيّ):** Kur'ân-ı Kerîm'in üç yerinde geçen[644] bu kelime "ğavâ" fiilinin mârife formundaki mastarıdır. "Bâtıl, hak sınırı geçip dalâlete düşmek, yanlışlık, sapıklık, isyan, günahkarlık"[645] gibi anlamlara gelmektedir.
4. **Ğayyen (غَيًّا):** Bu kelime de yukarıda geçen kelimenin nekra halidir. Kur'ân-ı Kerîm'in sadece bir yerinde geçmektedir.[646] "Yaptıklarının cezasını görmek, heva ve heveslerine uymanın karşılığını almak, sapıtmanın ve doğru yoldan çıkmanın hesabını vermek ve cehennemde bir vadi"[647] gibi anlamlara gelmektedir.
5. **el-Ğâvûn (الغاوون), Ğavîn (غاوين), el-Ğâvîn (الغاوين):** Bu kelimeler "ğava" fiilinin ismi faillerinin cemîleridir. Kur'ân-ı Kerîm'in altı yerinde geçerler[648] ve "sapmışlar, doğru yoldan çıkmış kimseler, dalâlet ehli, azgın topluluk"[649] gibi anlamlara gelmektedirler.
6. **Ğaviyyun (غَوِيّ):** Ğaviye fiilinin mastarı olan bu kelime Kur'ân-ı Kerîm'in sadece bir yerinde geçmekte[650] ve "sapkın, azgın, serseri, dalâlet ehli kimse, sonunu düşünmeden hareket eden sorumsuz kişi[651] gibi anlamlara gelmektedir.

---

638 Tâhâ 20/121; Necm 53/2.
639 Taberî, *Câmiu'l-Beyân,* XVI/190.
640 Zemahşerî, *Keşşâf,* V/636.
641 Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb,* XXII/134.
642 Kasas 28/63.
643 Taberî, *Câmiu'l-Beyân,* XVIII/295-296; Zemahşerî, *Keşşâf,* IV/519; Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb,* XXV/8.
644 Bakara 2/256; A'râf 7/146-202.
645 Taberî, *Câmiu'l-Beyân,* IV/555; Zemahşerî, *Keşşâf,* IV/519.
646 Meryem 19/59.
647 Taberî, *Câmiu'l-Beyân,* XV/573; Zemahşerî, *Keşşâf,* IV/33; Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb,* XXI/243.
648 A'râf 7/175; Hicr 15/42; Şuarâ 26/91-94-224; Sâffât 37/32.
649 Taberî, *Câmiu'l-Beyân,* XV/573; Zemahşerî, *Keşşâf*/IV/33; Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb,* XXI/243.
650 Kasas 28/18.
651 Taberî, *Câmiu'l-Beyân,* XVIII/193; Zemahşerî, *Keşşâf,* IV/489; Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb,* XXIV/235.

7. **Ağveytenî (اَغْوَيْتَنِي):** Rubai mezid formda olan ağvâ fiilinden türemiş mütekellim sigalı bu kelime Kur'ân-ı Kerîm'in iki yerinde geçmektedir.[652] Allah (c.c) ve İblis arasında geçen diyalogta bulunan bu kelime, Şeytanın dalâlete düşmesine imkân verdiği için Allah'ı suçladığı bölümde geçmektedir. "Helâk etmek, dalâlete düşürmek, baştan çıkarmak, azaba uğratmak, sapmaya sebep olacak imkânı oluşturmak"[653] gibi anlamlara gelmektedir.
8. **Ağveynâ (اَغْوَيْنَا):** Bu kelime de tıpkı yukarıdaki kelime gibi olup sadece cemi mütekellim formuna dönüşmüş halidir. Bu şekliyle Kur'ân-ı Kerîm'in bir yerinde geçmekte[654] ve "helâk etmek, dalâlete düşürmek, baştan çıkarmak, azaba uğratmak, sapmaya sebep olacak imkanı oluşturmak"[655] gibi anlamlara gelmektedir.
9. **Feeğveynâkum (فَاَغْوَيْنَاكُمْ):** Bu kelime de ağvâ fiilinin mâzi sigasıyla çekimlenerek bu forma girmiştir. Kur'ân-ı Kerîm'in sadece bir yerinde geçmekte olup[656] yukarıdaki kelimelerle aynı anlamı taşımaktadır.
10. **Eğveynâhum (اَغْوَيْنَاهُمْ):** Yukarıda geçen son üç kelime ile aynı kalıpta olan bu kelime Kur'ân-ı Kerîm'in sadece bir yerinde geçmektedir.[657] Yukarıda geçen kelimelerle aynı anlama gelmektedir.
11. **Leuğviyennehum (لَأُغْوِيَنَّهُمْ):** Ağvâ fiilinin müzari mütekellim sigasıyla çekimlenmesiyle bu forma girmiştir. Bu şekliyle Kur'ân-ı Kerîm'in iki yerinde geçmekte[658] ve "günah işlemeyi süslendirip sevdirmek, saptırtmak, azdırmak, doğru yoldan çıkarttırmak"[659] anlamlarına gelmektedir.
12. **Yuğviyekum (يُغْوِيَكُمْ):** Ağvâ fiilinin müzari sigasıyla çekimlenmesiyle oluşmuştur. Bu şekliyle Kur'ân-ı Kerîm'in sadece bir yerinde geçmektedir.[660] "Azapla cezalandırmak, azgınlığın içinde bırakmak, dalalet üzere terketmek"[661] gibi anlamlara gelmektedir.

---

652 A'râf 7/16; Hicr 15/39.
653 Taberî, *Câmiu'l-Beyân,* X/92; Zemahşerî, *Keşşâf,* II/427.
654 Kasas 28/63.
655 Taberî, *Câmiu'l-Beyân,* IV/555; Zemahşerî, *Keşşâf,* IV/519.
656 Sâffât 37/32.
657 Kasas 28/63.
658 Hicr 15/39; Sâd 38/82.
659 Taberî, *Câmiu'l-Beyân,* XII/389; Zemahşerî, *Keşşâf,* III/196.
660 Hûd 11/34.
661 Taberî, *Câmiu'l-Beyân,* XII/389; Zemahşerî, *Keşşâf,* III/196.

B. KUR'AN'DA ĞAYY VE TÜREVLERİNİN İÇERDİĞİ ANLAMLAR

1. SAPMAK, AZMAK

a. Allah'a İzâfe Edilen İğvâ (Saptırma, Helâk Etme)

İnsanın aklını kullanarak doğruya, gerçeğe ve hakka meyletmesi kendisinin hem bu dünyada hem de ahirette amaçlarına ulaşmasını sağlar. Bunu yapma yolu ise Allâh'ın kendisine verdiği aklı kullanma ve Allâh'ın peygamberler aracılığıyla gönderdiği; deliller, âyetler ve burhanlar üzerine düşünmektir. Bunu yapmayan insan ise başkalarının aklına mahkûm olarak sefil bir şekilde yaşamaya mecbur kalır. Allâh-u Teâlâ da kulunun maslahatına olan şeyleri yapmasını ve aklını kullanarak amaçlarına ulaşmasını ister. Bu ise "rüşd" diye isimlendirilen akıl, basîret ve olgunluk ile olur. Bunun tersi ise cehalet, sapıklık ve beyinsizlik anlamlarına gelen "ğayy" kavramı ile ifade edilir. Ğayy kavramı Kur'ân-ı Kerîm'de çeşitli anlamlara gelecek şekilde kullanılmıştır.

Râğıb el-İsfahânî'ye göre ğayy kavramı bozuk bir inançtan kaynaklanan cahilce davranış anlamına gelmektedir. İnsanın cahilce davranması da ya herhangi bir inanca sahip olmamasından ya da bozuk inanca sahip olmasından dolayı meydana gelir.[662]

Ğayy kavramının azap anlamına geldiği de söylenmektedir. Ğayyın azap diye isimlendirilmesi bizzat azabın sebebi olmasından kaynaklıdır.[663] Bunun benzeri, yağmurun sebebi olduğu için bitkiye de yağmur anlamında "nedâ" isminin verilmesidir.[664] "Cahilce davranarak zarara uğramak, hedeften şaşıp hayal kırıklığına uğramak ve hayatın bozulması" gibi durumlar da ğayy kavramı ile ifade edilmiştir.[665] Kişinin doğru yolda ilerlerken; saptırıcı etkenler, yoldan çıkarıcı insanlar yüzünden hak yoldan çıkması, sapıtması bu kavramla bütünleşmiştir.[666] Kişi dalâlete kendini o kadar kaptırmıştır ki artık hiçbir şey o yanlış yoldan kendisini vazgeçirememektedir.[667]

"Ğayy" kavramı kullanıldığı anlam sahası içerisinde; "dalâlet, cehâlet, hayal kırıklığına uğramak, hayatın bozulması, hüsrana uğramak helak olmak, azaba uğramak, ve bozuk

662 Râğıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 620.
663 Semîn el-Halebî, *Umdetü'l-Huffâz*, III/184.
664 Râğıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 620.
665 Râğıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 620.
666 Râğıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 620.
667 Semîn el-Halebî, *Umdetü'l-Huffâz*, III/184.

inançtan dolayı oluşan cehalet, cehaletin en şiddetli hali" gibi anlamları içerdiği tesbit edilmiştir. Ğayy kavramının semantik anlamından hareketle de müfessirler bu kavramı; "emre karşı gelip konulan yasak sınırını aşmak,[668] azaba uğramak, Şeytanla işbirliği yapmak, dalalete düşmek,[669] şerr, umduğunu bulamamak, helak olmak, cehennemde bir vadi,[670] küfür, arzu ve isteklerine kulluk etmek, şehvetlerinin esiri olmak,[671] azgınlık, taşkınlık, haddini aşmak, isyan, imanın yok olması" [672] şeklinde açıklamaktadırlar.[673]

Ğayy kavramının Kur'ân-ı Kerîm'de geldiği anlamlardan biri de sapkınlık ve azgınlıktır. "Ğevâ" fiilinin if'âl bâbından oluşan "iğvâ" ise; sapmak/saptırmak, azmak/azdırmak, baştan çıkarmak, doğru yola girilmesine engel olmak, helâk etmek gibi anlamlara gelmektedir. Bütün bu kötü fiiler kişinin kendi hür iradesinin sonucunda yaptığı fiillerdir. Burada tıpkı hidâyet ve dalâlet gibi Allah'ın net bir dahli olmamakta ve kul fiili yapıp yapmamada serbest bırakılmaktadır. Fakat Allah'ın bu kötü fiilleri yapanları kendi yaptıklarında serbest bırakıp onlara müdahale etmemesi mecazî anlamda Allah'ın kulu saptırması şeklinde anlaşılabilmektedir. İşte Kur'ân-ı Kerîm'de de böyle bir durum söz konusu olmakta ve saptırma fiili bazen Allah'a izafe edilerek kullanılmaktadır. Allah'a izafe edilerek kullanılan "iğvâ"nın geçtiği bir âyet-î kerîmede mealen şöyle buyrulmaktadır:

وَلَا يَنْفَعُكُمْ نُصْحِي إِنْ أَرَدْتُ أَنْ أَنْصَحَ لَكُمْ إِنْ كَانَ اللهُ يُرِيدُ أَنْ يُغْوِيَكُمْ ۚ هُوَ رَبُّكُمْ وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ

> "Eğer Allah sizi azgınlığınızın (yuğviyekum) içinde bırakmayı dilemişse, ben size öğüt vermek istesem de öğüdüm size fayda vermez. O sizin Rabbinizdir ve O'na döndürüleceksiniz"[674]

Bu âyet Hz. Nûh (a.s) kıssasısının anlatıldığı âyetler arasında geçmektedir. Allah'u Teâlâ azgınlıkta ileri giden bir topluluğu hidâyet ve irşâd etmesi için Peygamberini onlara tebliğ edici olarak göndermiştir. Kavminin sapkınlıklarını gördükten sonra onlara *"Allah'tan başkasına tapmayın!" diye size gönderilmiş açık bir uyarıcıyım. Doğrusu*

668 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XVI/190.
669 Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, XXIV/154,176.
670 Ebû Abdillah Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Farh el-Ensârî el-Hazrecî el-Endelûsî el-Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, tsh. Hişâm Semîr el-Buhârî (Riyâd: Dâru Âlemi'l-Kütüb, 1423/2003), XI/125.
671 Zemahşerî, *Keşşâf*, IV/519.
672 Âlûsî, *Rûhu'l-Meânî*, XXIII/82-83.
673 Mustafavî, *et-Tahkîk fî Kelimâti'l Kur'âni'l-Kerîm*, VII/349-352.
674 Hûd 11/34.

ben, başınıza gelecek can yakıcı bir günün azabından korkuyorum" demişse de kavmi kendisinin bir yalancı olduğunu ve ona asla tâbi olmayacaklarını dile getirmiştir. Nûh (a.s) onlara yanlış olduklarını tekrar hatırlatmış bunun karşılığında herhangi bir şey talep etmediğini de bildirmiştir. Onları bilgisizlik içerisinde gördüğünü ve bunlardan vazgeçmeleri gerektiğini defaatle söylemesine rağmen onun kavmi *"Ey Nûh! Gerçekten bizimle tartıştın ve bizimle çok fazla mücadele ettin. Eğer doğrulardan isen, bizi tehdit ettiğini başımıza getir!"* diyerek kendi helâklarını temenni etmişlerdir. Nûh (a.s) da onlara *"Onu size ancak dilerse Allah getirir. Siz (O'nu) âciz bırakamazsınız. Eğer Allah sizi azgınlığınızın içinde bırakmayı dilemişse, ben size öğüt vermek istesem de öğüdüm size fayda vermez. O sizin rabbinizdir ve O'na döndürüleceksiniz*. " demiştir ki en sonunda kendi helâklarını getirecek olan tûfân kopmuş ve suda boğularak tarihten silinmişlerdir.[675]

Nûh (as) kıssasına kısaca değindikten sonra araştırma konusu olan ve bu kıssadaki âyette de geçen "ğayy" kavramının incelenmesi yapılacaktır. İbn Abbâs "Allah'ın iğvâ etmesi" anlamına gelen "يُغْوِيَكُمْ (yuğviyekum)" tabirinin burada "sizi azdırmak isterse" anlamında olduğunu belirtmiştir. Hasan-ı Basrî ise "helâk etmek isterse" şeklinde anlam vermiştir. İbnü'l-Enbârî, "sizi helâk etmek isterse" anlamında da kullanıldığını fakat bunun kabul edilemez bir görüş olduğunu ifade etmiştir. Zeccâc da bu tabirin "azdırıp helâk etme" anlamına geldiğini söylemiştir.[676]

Âyette geçen "يُغْوِيَكُمْ (yuğviyekum)" anlamına gelen "Allah'ın iğvâ etmesi" tabiri "Allah'ın hidâyetten uzaklaştırıp dalâlete düşürmesi, Allah'ın azdırıp azabıyla helâk etmesi, hastalık, bozukluk ve öldürmek" gibi anlamlara gelebilmektedir. [677]

Bazı müfessirler bu âyetin tefsirinde ihtilafın olduğunu ve âyete müfessirler tarafından farklı anlamlar verildiğini belirtmişlerdir. Ğayy kavramının "azgınlık, sapkınlık, azap, cehennem cezası" anlamları barındırdığı göz önüne alınarak âyete; "eğer Allah sizi azgınlığınızın içinde bırakmayı dilemişse", "eğer sizin azgınlardan olmanız Allah'ın hükmü ise", ve "eğer Allah size cehennem ateşinde azap etmeyi dilemişse" şeklinde anlamlar verilmiştir.

---

675 Hûd 11/25-48; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XII/378-400.
676 İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, III/99.
677 Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîr-i Kebîr*, II/280-281; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XII/389; Beğavî, *Me'âlimu't-Tenzîl*, IV/172; İbn Kesir, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, IV/318.

Allah'ın, azgınlığı ve sapıklığı seçeceğini bildiği kimseyi azgınlık içinde bırakmayı irade ettiği düşünülmektedir. Burada da Nûh'un (a.s) kavminin dalâleti ve azgınlığı seçeceğini bildiği için Allâhu Teâlâ, o kavim hakkında hidâyeti murâd etmez. Âyette azgınlığın Allah'a izafe edilmesi de iki nedenden ötürü olabilmektedir. İlk neden Allah'ın bu fiili onlarda azgınlık ve sapkınlık olarak yaratmasıdır çünkü onların fiilleri azgınlık ve sapkınlık fiilleriydi. İkinci anlam ise Allah'ın onları rezil etmesi, başarı vermemesi, hataları ve yanlışları üzerinde onları terk ederek doğru yolu onlara göstermemesi şeklindedir.[678]

Zemahşerî ise bu konuda esasen Mu'tezile'nin de sistemini ortaya koyacak bir şekilde âyeti tefsir etmektedir. Allah'ın kâfirin küfründe ısrarlı olduğunu bilip onu kendi haline bırakarak imân etmeye zorlamaması hakkında Zemahşerî, "iğvâ (azdırma) ve idlâl (saptırma)" kavramlarını kullanmaktadır. Allah'ın, kulunun tevbe edip cehaletinden döneceği zamanı bilerek ona lutfedip doğru yolu göstermesi de "irşâd ve hidâyet" kavramları ile tanımlanmaktadır. Aslında ifade edilen bu cümleler tam anlamıyla Mu'tezile kelamının temel noktasıdır. Zira kula, hür bir şekilde seçim yapıp tercihlerini seçmesi için özgür irade verilmeden kendisine keyfi olarak irşâd ve iğvânın verilmesi Allah'ın adaletine ters düşeceğinden, Mu'tezile açısından böyle bir şey mümkün değildir. Zemahşerî bu kavramın helâk anlamına gelmesinin de mümkün olduğunu söyleyerek anlamın "eğer siz küfürde ısrar konumunda olup Allah'ın lütufları size fayda etmeyecek bir durumda iseniz" şeklinde olacağını söylemektedir.[679]

Râzî, Mu'tezile'ye Ehl-i Sünnet çerçevesinden çeşitli deliller sunarak Allah'ın istediği kişiyi saptırıp istediği kişiyi irşâd edebileceğini ifade eder. Ayrıca Mu'tezile mezhebine bağlı bazılarının **"ğavaye (غوَى)**" kavramına "isteğine ulaşamamak, ahiret hayırlarını elde edememek" anlamını verdiğini de aktarmaktadır.[680] Fakat bu delillerin ve tartışmaların, araştırma konusu olan kavramların Kur'ânî tahlil bölümünde değil de üçüncü bölümde diğer İslamî ilimlerdeki yerlerinde işlenmesi uygun görülmektedir.

678 Mâtürîdî, *Te'vîlât*, VI/126-127.
679 Zemahşerî, *Keşşâf*, III/195-196.
680 Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, XVII/200-202.

Allâh'ın bir kimse hakkında azgınlık dilemesi; Peygamberin dâvet ve öğüdünün o kişiye hidâyet vesilesi olmasını engellemesi ve onu dâlalet halinde bırakmasıdır. İrşâd, hidâyet, iğvâ ve idlâl yalnızca Allâh'ın izniyledir.[681]

Netice itibariyle ğayy kavramının "azgınlık içinde bırakmak, helak etmek, doğru yoldan saptırmak, ayartmak, baştan çıkartmak, saptırmak ve azdırmak" gibi anlamlara geldiği tesbit edilmiştir. Fakat iğvâ kavramı Allah'a izafe edilerek kullanıldığında Allah'ın kullarını tâbi tuttuğu imtihan gereğince kulunu seçiminde özgür bırakıp sapmak isteyene imkân vermesi şeklinde anlaşılmıştır. Tıpkı Nûh (a.s)'ın kavminin azgınlıkta ileri giderek helâk olmayı dilemesine müsaade edip artık Peygamberlerinin öğüdü ve davetinin onları bu azgınlıktan kurtaramayacağı kesin olduğu bu kıssa örneğindeki gibidir.[682]

Ğayy kavramının geçtiği bir diğer kıssa ise Hz. Âdem'in (a.s) yaratılış kıssasıdır. Hz. Âdem'in (a.s) yaratılışı, İblis'in tekebbür ederek secdeden kaçınması ve neticede cennetten kovulması hem İslamın hem de diğer semâvî dinlerin başlıca meselesi olarak ele alınmış ve günümüze kadar da tartışılagelmeyi başarabilmiştir. Fakat bu kıssanın teferruatına girmek, kıssayla ilgili derin çıkarımlar yapmak, çalışma konusunun alanından çıkmak demek olur ve araştırma konusunu uzatarak verilmek istenen mesajı geride bırakır. Bunun için kıssaya kısaca değinilecek ve konuyla ilgili olan sınırlı bilgiler verilecektir.

İnsanlığın ilk atası olan Hz. Âdem (a.s) yaratılınca, semâda çeşitli tartışmalar meydana gelmiştir. Allâhu Teâlâ bütün meleklere Âdem (a.s)'e secde etmelerini emretmiş ve bütün melekler de ona secde etmiştir. Fakat İblis bunu yapmamış ve kendisi ateşten yaratıldığı için topraktan yaratılan birine secde etmeyi gururuna yedirememiştir. O, Allah'ın secde emrine isyan ederek cennetteki konumundan kovulmuş ve ömrü boyunca zelil yaşamaya mahkûm edilmiştir. Nitekim bu isyanından sonra da "Şeytan" olarak isimlendirilmiştir. O da, bu aşağılanmanın ardından kendisinin cennetten kovulmasına sebep olarak gördüğü insanları yeniden diriltme gününe kadar saptırtmak ve böylece insanlıktan intikam almak için Allah'tan mühlet istemiş, Allâhu Teâlâ da ona bu mühleti vermiştir. Şeytan da, insanların önünden, arkasından, sağından ve solundan yaklaşarak

681 Kuşeyrî, *Letâ'ifü'l-işârât*, II/43; Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, IV/120-121; Âlûsî, *Rûhu'l-Meânî*, XII/46-47.

682 Karaman vd., *Kur'ân Yolu*, III/167-168.

onları doğru yoldan çevirmek, saptırmak ve isyana teşvik etmek için and içmiş, insanların çoğunun da kendisine uyacağını iddia etmiştir. Allâh da hem kendisini hem de kendisine tâbii olanları cehenneme atıp onlara çetin azap vereceğini vâdetmiştir.[683] Bu kıssa Kur'ân-ı Kerîm'in çeşitli âyetlerinde defalarca geçmektedir.[684] Fakat burada araştırma konusu olan ğayy kavramının geçtiği iki âyet ele alınacaktır. Ğayy kavramının geçtiği âyet-i kerîmelerde şöyle buyrulmaktadır:

قَالَ فَبِمَا أَغْوَيْتَنِي لَأَقْعُدَنَّ لَهُمْ صِرَاطَكَ الْمُسْتَقِيمَ

> "İblîs dedi ki: "Bundan böyle benim sapmama (eğveytenî) izin vermene karşılık, ant içerim ki, ben de onları saptırmak için senin doğru yolunun üstüne oturacağım."[685]

قَالَ رَبِّ بِمَا اَغْوَيْتَنِي لَأُزَيِّنَنَّ لَهُمْ فِي الْأَرْضِ وَ لَأُغْوِيَنَّهُمْ اَجْمَعِينَ

> "İblîs, "Rabbim! Benim sapmama (eğveytenî) imkân verdiğin için yemin olsun ki ben de yeryüzünde onlara (günahları) şirin göstereceğim ve onların topunu kesinlikle yoldan çıkaracağım (leuğviyennehum)."[686]

Âyetlerde geçen ve "azmama hükmettin" diye çevrilen **"اَغْوَيْتَنِي (ağveytenî)**" kelimesi çeşitli şekillerde tefsir edilmiştir. Abdullâh b. Abbâs ve ibn Zeyd'in bu kavramı "beni saptırdığın için" şeklinde tefsir ettikleri aktarılmıştır. Bunun haricinde "beni perişan ettiğin için, beni cezalandırdığın için" anlamlarına geldiği de aktarılmıştır. Bu kelimenin yemin sebebiyle söylenip "senin beni azdırmana yemin olsun ki" şeklinde olduğunu iddia edenler de bulunmaktadır. "Ğayy" kavramının buzağının süt sebebiyle ölmesinden kaynaklanması sonucu kullanıldığı ve bazı kabilelerde bir kişinin "**ğâvî (غاوي)**" olmasının hasta olması anlamına geldiği de belirtilmiş yine başka bir anlamının da "bir adamın başka bir adamı kandırmak sebebiyle bir şeyi süsleyerek onun güzel olduğuna inandırması" şeklinde olduğu aktarılmıştır. Ğayy kavramı da âyette, "dalâlete düşürmek, helâk etmek, ümitlerini boşa çıkarmak, merhametinden mahrum bırakmak" gibi anlamlarda kullanılmıştır.[687]

Kaderiyye'nin "Allah, imân etme ve inkâr etme sebeplerini insanlara bırakmıştır. İnsanlar bu sebeplere başvurarak ya imân eder veya inkâr ederler. İnsanlann imân

683 A'râf 7/16-18.
684 Bakara 2/30-35; A'râf 7/11-30; Tâ-Hâ 20/116-121.
685 A'râf 7/16.
686 Hicr 15/39.
687 Beğavî, *Me'âlimu't-Tenzîl*, III/218; IV/381.

etmelerine aracı olacak sebeplerle inkâr etmelerine vasıta olacak sebepler aynıdır" görüşü savundukları Ehl-i Sünnet'in de onların görüşlerini bu âyetlerle çürütmeye çalıştığı görülmektedir. Zira Ehl-i Sünnete göre eğer imân ve inkâr sebepleri aynı olsaydı Şeytan "beni düzelttiğin, ıslâh ettiğin için" demiş olurdu. Hâlbuki böyle bir şey mümkün değildir. O, Muhammed b. Ka'b el-Kurazî (ö. 108/726)[688] de "Allah kaderi inkar edenleri kahretsin. İblis, Allah'ı onlardan daha iyi biliyor" dediği aktarılmaktadır.[689] Âyetlerde geçen "ağveytenî" kavramı; "beni niye dalâlete düşürdün,[690] beni niye saptırdın, sapmama niye izin verdin?" şeklinde tefsir edildiği görülmektedir. İbnü'l-Cevzî, âyetin yeminle başlamasının (beni helâk etmene yemin ederim ki) mümkün olduğu gibi sebep bildirmek için (beni azdırdığın ve cezalandırdığın için) de böyle gelmesinin mümkün olduğunu düşünmektedir. "Ağveytenî" kelimesi de, Allah için kullanıldığında "yoldan çıkarmak ve helâk etmek" anlamında olmuş olur.[691] İbn Abbâs'ın âyetteki "**bimâ (بما)**" kelimesini "**kemâ (كما)**" şeklinde okuduğu aktarılmıştır. O zaman da anlam "beni azgınlığa mahkûm ettiğin **gibi** ben de onları azdıracağım" şeklinde olmuş olur.[692] Görüldüğü gibi Şeytanın kalbinde ğayydan az bir miktar bulunması dahi onu semâvâtın yüceliklerinden en aşağıya düşmesine sebep olmuştur.

Mâtürîdî âyetin tefsirini kelamî bir zemine oturtarak yapmaktadır. O, Hasan-ı Basrî'nin "iğvâ" kavramına lanetleme anlamı verdiğini söylemekte ve Hasan-ı Basrî'nin bu görüşüne karşı gelmektedir. Mâtürîdî, onun Mu'tezile'nin iddialarından kaçınmak için böyle bir anlam verdiğini ileri sürmektedir. Hâlbuki iğvâ ve idlâl aynı anlamda olup ki -idlâlin neticesi lanetlenmedir- iğvâ için oluşan problem lanet için de geçerli olmuş olur. Ebû Bekir el-Esam (ö. 200/816)'ın[693] "iğvâ, Allah'a izafe edildiğinde sövme anlamına gelir" görüşü de muteber olmayıp Allah için kötü bir fiil olan sövmenin yakıştırılması câiz olmaz. Ebû Bekir el-Esam'ın iddia ettiği "iğvâ'yı yani saptırmayı kendine nispet etmesi sebebin kendisine dayanmasındandır çünkü Âdem'e secde etmeyi ve kendisi için ona boyun eğmeyi Allah emretmişti" görüşü de sebebin Allah'a dayandığı durumlarda o fiili Allah'a nisbet etmek doğru olmadığından ötürü kabul edilemez bir düşüncedir.

688 Müfessir tâbiî.
689 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, X/91-93; XIV/68.
690 Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîr-i Kebîr*, II/31; II/429.
691 İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, III/175-176; IV/400-401.
692 İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, III/393-394; IV/535.
693 Basra Mu'tezilesi'ne bağlı tefsir, kelâm ve fıkıh âlimi.

Aynı şekilde Mu'tezile'nin iğvâyı Allah'a nisbet etmemek için iddia ettiği Şeytan'ın Allah hakkında yalan söylediği görüşü de doğru değildir. Çünkü başka bir âyette Nûh (a.s)'da iğvâyı Allah'a nispet etmektedir. Bütün bu görüşler kabul edilemeyecekse iğvânın Allah'a nispeti ancak Allah'ın sapıklık ve azgınlık fiilini yani iğvâyı yaratmasından ötürü olmuş olur. "ağveytenî" kelimesine "beni niye terk ettin" anlamı verenler de bulunmaktadır. O zaman da anlam iğvâ ve dalâleti yaratan Allah'ın bu fiilleri işleyenlere yardım etmemesi ve onları kendi sapıklıkları içinde bırakması (hızlân) şeklinde olur. Mu'tezile'nin Allah'ın hiçkimseyi saptırmayacağı ve kişinin kendi müdahalesi olmadan kimseye nîmet/lütuf tahsis etmeyeceği görüşünden ötürü Mâtürîdî onlara karşı çıkarak bu konuda İblis'in Mu'tezile'den daha çok Allah'ı tanıdığını söylemektedir.[694]

Zemahşerî ğayyın aslının da fesât, bozgunluk, bozukluk ve rahatsızlık olduğunu söylemektedir. Zemahşerî "**بِمَا اَغْوَيْتَنِي**" âyetindeki "**ba(ب)**" harf-i ceri, kasem anlamına gelir demekte ve kasemin cevabının da "onlara cazip göstereceğim" şeklinde olduğunu söylemektedir. Anlam ise "azmama sebep olmuş olmana yemin ederim ki ben de onlara cazip göstereceğim" şeklinde olur. Allah'ın Şeytanı azdırmasının anlamı Allah'ın secde etme emridir ki bu da sebebin yaratıcısı olmasından ötürüdür. Yoksa başka türlü düşünülemez, Allah Şeytanı saptırmaktan, bunu irade etmekten ve buna rıza göstermekten münezzehtir. Şâyet burada yemin yoksa o zaman da takdirî bir yemin ilave edilir. Zemahşerî, Cebriyye ve onun gibi düşünen herkesi sert bir şekilde eleştirmekte ve böyle kimselerin çirkin fiileri kendilerini helak edercesine Allah'a izafe ederek yalan söylediklerini ifade etmektedir.[695]

Râzî, Allah'a izafe edilen iğvâyı açıklarken İblis'in kendisinden yola çıkmaktadır. O İblisin ilk başta "senin beni azdırmana mukabil" demesi iğvâyı Allah'a izafe ettiğini gösterir ki bu da Şeytan'ın Cebriyye görüşünde olduğunu gösterir. Fakat daha sonrasında gelen "ben de onları azdıracağım" beyânı kulları azdırıp baştan çıkarmayı kendi nefsine nispet ettiğini gösterir ki bu da Kaderiyye görüşünde olduğunu gösterir. Bu da İblis'in ya bir şaşkınlık içinde olduğunu ve ne dediğini bilmediğini ya da iğvânın olması için ancak iğvâ ettirecek birinin olması gerektiğini düşündüğünden böyle yaptığını gösterir. Fakat İblis bu çelişkiden kurtulmak için en nihâyetinde kendi

694 Mâtürîdî, *Te'vîlât*, IV/371-372; VI/440-442.
695 Zemahşerî, *Keşşâf*, II/427-429; III/406-407.

azmasını Allah'a izafe etmiştir. Râzî ğayy kavramına yanlış inanç anlamını vermekte ve Ehl-i Sünnet'in tanımına göre iğvânın "kalbe ğayyı sokmak" olduğunu ifade etmektedir. O ğayyın helak etme anlamına da geldiğini fakat iğvânın tam tanımının "azdırma, saptırma" olduğunu düşünmektedir. Mu'tezile'nin "beni azdırmana mukabil" ibaresini "beni rahmetinden uzaklaştırmana mukabil, cennet yolunda şaşırtmana mukabil" gibi anlamlar vermesinin yanlış olduğunu, zira ibarenin mefhûmundan böyle bir anlamın çıkarılamayacağını, bütün bu manaların uzak ihtimaller olduğunu düşünmektedir. Râzî, bu saptırma ve azdırma fiilinin aklî ve naklî deliller neticesinde Allah'a izafe edilmesi gerektiğini söylemektedir. Her hareket edenin bir hareket ettiricisi olduğuna göre her sapıtan kişinin de bir saptırıcısı olması lazım gelir. Şeytanın kendi saptırıcısı olması muhâl olduğundan ötürü iğvânın Allah'a nispet edilmesi şarttır.[696]

İşârî tefsir geleneği de Şeytan'ın bu beyanının hakikate açıkça bir karşı çıkış olduğunu düşünmektedir. Onlara göre, "Âdem (a.s.) yaptığı hatanın farkına varıp Allah'a tevbe etti, İblis ise azdırmayı Allah'a isnad ederek kendi helâkını kendisi getirdi. Çünkü bu azgınlık, İblis'in ilâhî ilimdeki varlığında ve gaybî durumunda zaten vardı ve bu azgınlığın da ortaya çıkması gerekiyordu. Allâhu Teâlâ da onu ortaya çıkardı ki nitekim Allah'ın sâbit ve belirli olmayan bir şeyi ortaya çıkarması da zaten muhaldir.[697]

İblis Allah'tan yeniden diriltme gününe kadar mühlet isteyip ve bu mühletin kendisine verilmesi fırsatını değerlendirememiş, kendisini affettirmesi gerektiği halde tam tersi işler yapıp kötü amellerde bulunmuştur. O kendisine mühlet verildikten sonra "beni azdırdığın gibi ben de kullarını azdıracağım" yani sebep olarak "çamurdan yaratılanı küçümseyip secde etmediğimden ötürü benim azgın âsi olduğuma hükmetmenden dolayı" diyerek kötü sonu kendisine layık görmüştür.[698]

Allah'ın iğvâ etmesi, saptırması, dalâlete düşürmesi veya helâk etmesi şeklinde anlaşılan âyetler incelendiğinde müfessirlerin genel anlamda kendi mezheplerine göre bir tutum sergiledikleri ve mezhepleri çerçevesinde âyetleri tefsir ettikleri görülmektedir. Ehl-i Sünnet kelâmı genel olarak net bir kanıda bulunmayıp Allah'ın saptırabileceği, helâk edebileceğini düşünmektedir. Mu'tezile Allah'ın hiç kimseyi cebr ve zorlama altına almayacağından âyetin iğvâya uğrayacak sebepleri yaratması şeklinde

696 Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, XIII/34-35; XIX/172-174.
697 Kuşeyrî, *Letâ'ifü'l-işârât*, II/138; Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, III/142; IV/466-468. Âlûsî, *Rûhu'l-Meânî*, VIII/45; XIV/49-50.
698 Elmalılı, *Hak Dini Kur'ân Dili*, IV/68-71; V/234-237.

anlaşılmasını uygun görmektedirler. Cebriyye ise tamamen cebrî savunduğundan ötürü Allah'ın dilediği kişiyi saptıracağını ve dilediği kişiye de hidâyet verebileceğini düşünmektedir. Bu konunun ayrıntısı ise ancak kelami bir başlık altında incelenebileceğinden üçüncü bölümde ele alınması gerekmektedir.[699]

b. Şeytan'ın İğvâsı

Allâhu Teâlâ kullarını daima iyiye güzele davet etmiş ve onların kötü işler yapmaması için çeşitli uyarıcılar göndermiştir. Allah'ın emrine uymayarak isyan eden ve cennetten kovulan Şeytan ise insanları doğru yoldan ayırmak, onları azgınlaştırmak için her yola başvuracağına and içmiştir. Şeytanın bu yemini ve insanları azgınlaştıracağını söylediği beyânı âyetlerde şöyle geçmektedir:

قَالَ رَبِّ بِمَا اَغْوَيْتَنِي لَاُزَيِّنَنَّ لَهُمْ فِي الْاَرْضِ وَ لَاُغْوِيَنَّهُمْ اَجْمَعِينَ

> "İblîs, "Rabbim! Benim sapmama (eğveytenî) imkân verdiğin için yemin olsun ki ben de yeryüzünde onlara (günahları) şirin göstereceğim ve onların topunu kesinlikle yoldan çıkaracağım (leuğviyennehum)."[700]

قَالَ فَبِعِزَّتِكَ لَاُغْوِيَنَّهُمْ اَجْمَعِينَ

> "İblîs, "Senin kudretine andolsun ki Rabbim, insanların topunu kesinlikle yoldan çıkaracağım (leuğviyennehum)" dedi."[701]

Şeytanın Allah'ın kendisine mühlet vermesinden sonra kendisinin saptığı ve azdığı gibi sapmasının ve azmasının sebebi olarak gördüğü Âdemoğlunu da saptırmaya yemin ettiği bir önceki başlık altında söylenmişti. Şeytanın iğvâsı olarak kullanılan bu tabir hakkında müfessirlerin ne düşündüğü ve yukarıda verilen iki âyeti nasıl tefsir ettikleri incelenecektir. Şeytan'ın "insanları saptırması" sözünün aslında "insanları dalâlete düşürmesi, onların hidâyete ermesine engel olması,[702] günahları yeryüzünde yayması, günah işlemeyi insanlara süslü göstermesi, günahı sevdirmesi, onları azdıracak fiilleri arttırması, isyanlarını, hatalarını kendilerine güzel göstermesi bunun sonucunda onların

---

699 Konuyla ilgili bir çalışma için bkz. Mehmet Kadri Demir, Kur'ân'da Allah'a İzafe Edilen İğvâ Bağlamında Müfessirlerin Yorumları: Taberî, Zemahşerî ve Râzî Tefsirleri Örnekliğinde Mukayeseli Bir İnceleme, *Batman Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 5/2 (2021), 455-486.

700 Hicr 15/39.

701 Sâd 38/82.

702 Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîr*, II/429; III/654.

rüşd yolundan alıkonulup doğru yoldan sapıp azmaları"[703] gibi anlamları içerdiği düşünülmektedir.[704]

Onları azdırmasının sebebi de tıpkı kendisi gibi Allah'a ibadet etmelerine ve O'nu birlemelerine engel olarak aynı hatayı yapmalarını istemesidir. Bu uğurda insanları günah işlemeye teşvik, tahrik ve taciz edecektir. Allah Teâlâ Şeytanın bu azgınlığını ve hadsizliğini isyanını, inadını da kullarının menfaatine olsun da Şeytanın oyunlarına gelinmesin diye haber vermektedir.[705] Ayrıca bu beyânın dil ile söylenmeyip Şeytanın içindeki bir niyet veya kasıt olması da muhtemeldir. Allah'ın da İblis'in kasıt ve azimlerinden haber vererek kullarını haberdar etmesi kullarının faydasına olup imkân dâhilindedir.[706]

Bu âyette İblis, ifsâdına devam edeceğini ve bundan bir an olsun vazgeçmeyeceğini beyan etmiştir. İblis'in ifsâdına devam etmesi ise aralıksız vesvese vermesidir. Şeytan aslında şöyle demek istemiştir: "Azmama sebebiyet veren şeyin aynısını ben de kullara yapacağım, helâk olmalarına sebebiyet veren şeyleri yapmaları için onlara vesvese vereceğim. Onların babalarını semâda kandırabilmişsem kendilerini yeryüzünde her türlü kandırabilirim".[707] Ayrıca bu âyet, İblis'in hak dini ve dosdoğru yolu çok iyi bildiğini gösterir. Hem dosdoğru yolu biliyor hem de üzerinde olduğu inanç ve yolun, sırf sapıklık ve azgınlık olduğunu biliyor. Eğer bilmiyor olsaydı sapkınlığın nasıl yapıldığını da bilmezdi.[708]

Şeytan'ın "ben de yoldan çıkaracağım" diye belirtmesi kendi akılsızlığındandır zira eğer sapıtmaya gücü olsaydı aynı şekilde kendini de hidâyet etmeye güç yettirirdi denilmektedir.[709] Yol kesicilerin, yolcuların yolunu kesmek için yaptığı gibi önlerine dikilecek yani cennete ulaştıran yolda insanların önüne geçecek ki bu yol da İslâm dinidir. İnsanların kendilerini tamâmen dünyaya kaptırmaları için yeryüzünde kalmayı süsleyecek böylelikle insanları azgınlık ve sapkınlığa sürükleyecektir. Fakat âyetin

---

703 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XIV/68; XX/147-148; Beğavî, *Me'âlimu't-Tenzîl*, IV/381; VII/103; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, IV/400-401; VII/154-155.

704 ez-Zeccâc, *Meâni'l-Kur'ân ve İ'râbuhû,* III/179-180.

705 İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, III/393-394; VII/81-82.

706 Mâtürîdî, *Te'vîlât*, VI/440-442; Kuşeyrî, *Letâ'ifü'l-işârât*, II/138.

707 Zemahşerî, *Keşşâf*, III/406-407.

708 Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, 19/172-174.

709 Kuşeyrî, *Letâ'ifü'l-işârât*, II/138.

devamında da belirtildiği gibi Şeytana ve onun iğvâsına aldanmak samimi kullar üzerinde etkili olmayıp sadece kendisi gibi azgın olanlar üzerinde etkili olacaktır.[710]

Şeytan, çamurdan ve topraktan daha üstün olduğunu düşündüğü için insanlara da maddelerini bahane ederek o kuru çamuru, kokan balçığı, onlar için süsleyip insanlığın esas yükselmesine vesile olan ruhtan daha hoş, daha süslenmiş, daha kıymetli göstererek insanların manevi dünyadan uzaklaşmasını sağlamaya and içmiştir.[711]

Yukarıda verilen müfessirlerin görüşleri dikkate alındığında Şeytan ve onun iğvâsı hakkında genel bir görüş belirtmek mümkün olmaktadır. Şeytan kendisinin rahmetten kovulmasına, azmasına sebep olarak insanı gösterse de, samimi kullara zarar veremeyeceğini belirtmesi kendisinin de samimi ve halis biri olmadığının kanıtıdır. Çünkü eğer kendisi samimi olsaydı, zaten o da başka bir sebep göstererek sapıtmazdı. Azmasının asıl sebebi, kendi küstahlığı ve isyanıdır. O, bu nedenden ötürü insanı kıskandı, nefret etti ve intikam almak istedi. Allâhu Teâlâ da samimi kullarının zaten etkilenmeyeceğini bildiği ve insanlara da bir imtihan olmasını istediği için Şeytanın iğvâ etme talebini geri çevirmemiştir. İnsanlara da Şeytan'ın haberlerini vererek kendilerini korumasını, onun aldatmacalarına gelmemelerini istemiştir. Eğer bu iğvâya kanılıp rüşd yolundan çıkılırsa da Şeytan'la birlikte ebedi azaba mahkûm edilecekleri insanlara bildirilmiştir.[712] Şeytanın iğvâsı, kandırmaları, aldatma araçları ve insanla olan münasebeti detaylı olarak başka çalışmalarda incelenmiştir.[713]

c. Şeytan'a Tabiî Olan İnsanların İğvâsı

Şeytanın, Allahu Teâlâ'ya "Benim sapmama imkân verdiğin için yemin olsun ki ben de yeryüzünde onlara (günahları) şirin göstereceğim ve onların topunu kesinlikle yoldan çıkaracağım." demesinin ardından Allâh-u Teâlâ da, kendisine ancak kendisi gibi azgın olanların dışında uymayacağını belirtmiştir. Nitekim bu durum âyet-i kerîmede şöyle geçmektedir:

إِنَّ عِبَادِي لَيْسَ لَكَ عَلَيْهِمْ سُلْطَانٌ إِلَّا مَنِ اتَّبَعَكَ مِنَ الْغَاوِينَ

---

710 Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, IV/466-468; Âlûsî, *Rûhu'l-Meânî*, XIV/49-50.
711 Elmalılı, *Hak Dini Kur'ân Dili*, V/233-237; VI/488-490.
712 Karaman vd., *Kur'ân Yolu*, III/352-353.
713 Hamdullah Demir, *Kur'ân-ı Kerim Perspektifinden Aldatma ve Kandırma*, (Şanlıurfa: Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016) 123-131.

> "Şüphesiz, sapmışlardan (ğavîn) sana uyacak isyankârlar dışında kullarım üzerinde senin hâkimiyetin olmayacaktır."[714]

Müfessirlerin geneli de Şeytanın azgınlığı gibi cinlerden ve insanlardan da onun yolunda giden ve tıpkı onun gibi azgın olanların var olduğunu belirtirler. Allah'ın ihlaslı kullarına Şeytanın bir etkisi de olmayacağı âyetlerle sabittir. Müfessirler burada geçen ve Şeytan gibi azgınlığa meyleden anlamına gelen "ğâvîn" kavramının "dalalete düşen kimse,[715] heva ve hevesine uyarak azan,[716] sapıtarak doğru yoldan çıkan,[717] azgın kişi,[718] sapık şahsiyetli,[719] delil ve burhanlar olmadan akılsızca Şeytana tabi olan,[720] dünyayı ahirete tercih ederek ahireti unutan,[721] azıp saparak Şeytana tabi olan,[722] tevhidi inkar ederek başkasının aklıyla hareket eden,[723] dünyanın süsüne aldanarak azgınlaşan,[724]" gibi anlamlara geldiğini belirtmektedirler. Fakat insan Şeytana tam tâbi olmasa da bazen onun te'sîrinde kalabilmektedir. Böyle anlar da genellikle insanın öfkeli olduğu ve heva hevesine kapıldığı zamanlardır.[725] Bundan ötürü Allahu Teâlâ Şeytanın vesvesesinden kendimizi muhafaza etmemizi ve onun oyunlarına gelmememiz gerektiğini belirtmektedir. Bunun için de "*Eğer Şeytandan bir fitleme seni dürtüklerse hemen Allah'a sığın! Allah her şeyi işitir, her şeyi bilir*" buyurmaktadır.[726] Allahu Teâlâ ihlaslı ve takvalı kulların Şeytanın oyunlarını gördüğünü ve Şeytanın onların akıllarına koymaya çalıştıkları saptırıcı fikirleri hissettiklerini haber vermektedir: "*Takvâ sahipleri, içlerine Şeytandan gelen bir saptırıcı fikir doğduğunda O'nu düşünüp hemen gerçeği görürler"*.[727] Fakat Allah'ı ve ahireti düşünmeyerek Şeytan'a tabi olan "inkârcılar, rüşdleri ve basiretleri kapalı olduğundan ötürü Şeytanın kölesi olarak aynı azgınlığı yapmaya devam ederler. Nitekim bu durum "ğayy" kavramının da kullanıldığı bir âyet-i kerîme de şöyle geçmektedir:

---

714 Hicr 15/42.
715 Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîr*, II/430.
716 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XIV/71-72.
717 Beğavî, *Me'âlimu't-Tenzîl*, IV/382.
718 İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, IV/400-401.
719 İbn Kesir, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, IV/535-536.
720 Mâtürîdî, *Te'vîlât*, VI/443.
721 Zemahşerî, *Keşşâf*, III/406-407.
722 Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, XIX/176-177.
723 Kuşeyrî, *Letâ'ifü'l-işârât*, II/138.
724 Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, IV/466-468.
725 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XIV/71-72.
726 A'râf 7/200.
727 A'râf 7/201.

وَاِخْوَانُهُمْ يَمُدُّونَهُمْ فِي الْغَيِّ ثُمَّ لَا يُقْصِرُونَ

> "(Şeytanların dostları olan inkârcılara gelince,) dostları onları azgınlığa (ğayy) sürükler. Onlar da azgınlıktan hiç geri durmazlar."[728]

Âyette "ihvân" olarak geçen kavrama "Mekke kâfirlerinin kardeşi olan Şeytanlar", onları sürükledikleri belirtilen "ğayy" kavramına da "şirk, dalâlet ve mâsiyet" anlamları verimiştir.[729] Burada iman ve küfür ehlinin bir örneği bulunmaktadır. İman ehli olanlar, daima Allah'ın rüşd yolunda işler yapmaya ve Allah'ın kendilerinden razı olmasını sağlayacak hayırlar yapmaya çalışırlar. Fakat arada hem Şeytanın dürtmesi hem de bir anlık gaflet anında Şeytana uysalarda kendilerini Rablerine affettirtmek için tevbe eder, çabalar ve bir daha da o günahı yapmamak üzere kendileriyle muhasebe ederler. Fakat küfür ve inkâr ehli olanlar günah işlediklerinde bu günahlar kendilerine zevk verir ve kendi küfürlerine küfür katacak hareketler yapmaya devam ederler. Onlar gibi pislik içinde yaşayan dostları kendilerini azgınlığa çağırdıklarında hemen hazır vaziyette bulunur hiçbir yanlıştan geri durmazlar. Ğayy kavramının da burada "cahillikten kaynaklanan aptallık, mâsiyet, haddi aşma, şirk[730] dalâlet, kötülük ve günahı görememe basiretsizliği[731] sefâhet ve cehâlet[732] şirk ve günah[733] gibi anlamlara geldiği aktarılmıştır.

Kuşeyrî ise bu âyette Şeytanın dostları diye bahsedilen kişilerin gıybet edenler olduğunu belirtmekte ve bu kişilerin tam bir gaflet içerisinde olup hakikati görmekten aciz olduklarını düşünmektedir. Onları azgınlığa sürüklerler yani onları tamamen gaflete düşürmüş, mağrur etmiş ve gıybet yapmalarına davet ederek hakikati görmekten alıkoymuşlardır ki hem kendileri hem de dostları Allah'a yakınlık makamından uzaklaştırılarak huzurdan tamamen reddedilmişlerdir.[734] Bursevî de Şeytanın dostlarının azgınlığa saplanıp nefislerini zararlı şeyler yapmaktan yüz çeviren kimseler olduklarını ve kendilerini gibi arkadaşlarını da azgınlığa dalâlete sürüklediklerini düşünmektedir.

---

728 A'râf 7/202.
729 Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîr*, II/82-83.
730 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, X/650-654.
731 Beğavî, *Me'âlimu't-Tenzîl*, III/318.
732 İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, III/534-535.
733 Mâtürîdî, *Te'vîlât*, V/124.
734 Kuşeyrî, *Letâ'ifü'l-işârât*, I/376.

Onları ğayya sürüklemeleri de azgınlıkta ileri gitmelerini sağlamak, azgınlıkları ve sapıklıklarını güzel göstererek onu yapmaya teşvik etmeleridir.[735]

Sonuç olarak Allah'ın, iğvâsından/azgınlığından dolayı cennetten kovduğu Şeytanın, azdırmak için yemin ettiği insanları, kendine uymalarını sağlayarak içlerindeki azgınlığı ortaya çıkan azgın kimseler; Şeytan dostlarıyla kötülük ve azgınlık üzere yardımlaşırlar. Herhangi bir günah işlediklerinde Şeytanlar onlar üzerinde egemen olarak onların ğayyını yani bozgunculuk, azgınlık ve günahkarlık meyillerini güçlendirir ve onlar da Şeytanın kuklaları haline gelir. Onların hevâ ve hevesleri rüşdlerine, akıllarına ve basiretlerine gâlip gelerek onları tamamen cehâlete, sefâhete ve bunların sonucunda da azap görecekleri cehenneme sürükler.[736]

Şeytan azgınlık yaparak konumundan düşerek lanetlendi ve kendisi gibi olan diğer azgın insanların da lanetlenmeleri için uğraşacağını belirtti. Âyetlerde de belirtildiği üzere Allah'ın samimi ve ihlaslı kullarına bir şey yapamayacağı Şeytana ve insanlara hatırlatıldı. Fakat Allah'ın kendi fıtratına yerleştirdiğiği inanç ve güzel ahlakı kullanmayı bilmeyen, basiretsiz, rüşdden bîhâber, akıl ve mantığını kullanamayıp fıtratının tersine hareket eden azgın insanlar da kıyametin sonuna kadar var olacaklardır. Onların örneği günümüzde mevcut olduğu gibi asırlar öncesinde de var olmuş ve Kur'ân da bunu bize haber vermiştir. Nitekim böyle birinin anlatıldığı bir âyet-i kerîmede şöyle buyrulmaktadır:

وَاتْلُ عَلَيْهِمْ نَبَاَ الَّـذِي اٰتَيْنَـاهُ اٰيَاتِنَا فَانْسَلَخَ مِنْهَا فَاَتْبَعَهُ الشَّيْطَانُ فَكَانَ مِنَ الْغَاوِينَ

> "Kendisine kanıtlarımızı verdiğimiz, fakat onları bir kenara atan, bu yüzden Şeytanın peşine taktığı, nihâyet azgınlardan (ğâvîn) olan kişinin haberini onlara anlat."[737]

Âyette bahsedilen bu kişinin kim olduğunda ihtilafa düşülmüş ve kimliği hakkında çeşitli bilgiler verilmiştir. Abdullâh b. Mes'ûd'a göre bu kişi İsrâiloğullarından Bel'am b. Ebûr adında bir kişidir. Abdullah b. Abbâs, Mücâhid ve İkrime ise bu kişinin İsrâiloğullarından biri olduğu fakat adının Bel'am b. Bâûra olduğu aktarılmıştır. Ali b. Ebî Talhâ ise bu kimsenin "zorbalar" olarak bilinen Kenânilerden biri olduğu aktarılmıştır. Abdullah b. Amr ve Kelbî'nin ise bu kişinin müşriklerden Umeyye b.

735 Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, IV/466-468.
736 Karaman vd., *Kur'ân Yolu*, II/651-642.
737 A'râf 7/175.

Ebi's-Salt olduğunu düşündükleri aktarılmıştır. İbn Abbâs'tan bu kişinin Mescid-i Dırâr rahibi Ebû Amr olduğuna dair de bir görüş mevcuttur. Hasan-ı Basrî'de bu kişinin bir münafık olduğuna dair bir rivâyet vardır. Çoğunluk olarak müfessirler bu kişinin Bel'am adında bir İsrailli olduğunu düşünmektedirler. Rivâyete göre Bel'am Hz. Musa'nın hak Peygamber olduğunu bilen ve Allah tarafından da kendisine İsm-i A'zam duası verilen biriydi. Kavmi ve kavminin kralı bu kişinin dini bir şahsiyeti olduğunu bildikleri için Hz. Musa'nın onlar üzerinde egemenlik kurmamaları için ondan yardım beklemişler ve Hz. Musa'ya beddua etmesini istemişlerdir. Fakat o, Hz. Musa'nın Peygamber ve din mensubu olduğunu bildiği için bunu yapmaktan kaçınmış ve böyle yaparsa Allah'ın kendisini ebediyen helak edeceğini bildirmiştir. Fakat kavmi onu ve karısını çeşitli hediyeler ve vaadlerle kandırmış o da Hz. Musa'ya İsm-i A'zam duası ile beddua etmiştir. Bu bedduanın tutmadığı ve Hz. Musa'nın başına bir şey gelmediği öğrenilince de bu sefer kavmine farklı bir yol öğretmiştir. Bu yol da bazı kadınları Hz. Musa'ya inananların arasına göndererek onların zina etmesine neden olmalarını sağlamaktı. Nitekim bazıları bu oyuna kanarak kadınlarla zina yapmışlardır. Rivâyetlere göre bunun ardından da Hz. Musa'nın kavmi arasına da veba illeti yayılmıştır. Fakat Hz. Musa Allah'tan o kişinin elinden İsm-i Azam duasının ve bilginin alınmasını istemiş neticede o kişi de Şeytana tabi olarak azgınların arasına girmiştir. Ebedî olarak gireceği cehennem azabına ek olarak ta bu dünyada da dili dışarda soluyan köpeğe benzetilmiştir.[738] Ğâvîn "الْغَاوِينَ (azgınlar)" kavramının da dalâlete düşenler, sapıtanlar, Şeytanın emrine uyarak Allah'ın emrine karşı gelenler, helâk ehlinden olan kişiler hakkında kullanıldığı tesbit edilmiştir.[739]

Bu kişinin, Allah kendisine deliller verdikten sonra hidâyete erip daha sonra bu delilleri bırakarak dalâlete girmeyi tercih ettiği söylenmiştir. O, delilleri bir kenara bırakınca bu sefer de Şeytan onun peşine takılmış ve onun azgın kişiliğine azgınlık katmak için mücadele etmiş nitekim mücadelesinde de başarılı olmuştur. Bu kişi âyetlerden sıyrılıp çıkınca yani "ğâvî" olunca Allah'ın kimseyi de kulun kendi dahli olmadan saptırmayacağı da aşikâr olmuştur. Zira sapma ve azma işi bu kişinin tercihi olmuştur ve bu işe meyletmiştir. Bu iş ise Şeytandan olduğuna göre elbetteki o da Şeytan gibi

738 Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîr*, II/75; Taberî, *Câmiu'l-Beyân,* X/566-576; Beğavî, *Me'âlimu't-Tenzîl,* III/300-303; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm,* III/517-518.

739 Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîr*, II/75; Taberî, *Câmiu'l-Beyân,* X/576; Beğavî, *Me'âlimu't-Tenzîl,* III/300-303; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr,* III/295.

azgınlardan, dalâlet ehlinden olmuş olacaktır.[740] Bu kıssanın amacı ise hidâyet üzere iken, hidâyetten çıkarak dalâlete, nefsinin isteklerine ve körlüğe giren; dünyaya meylederek Şeytanın oyuncağı haline gelen kimselerin azgınlar güruhuna girerek hem dünya hem de ahirette hüsrana uğrayacağını anlatmak ve insanları bu azgınlardan olmamak için uyarmaktır.[741]

Allah'ın, düşmanları, dostluk giysisi, güzellik kisvesi altında gösterdiği fakat daha sonra onları bu halden çevirerek layık oldukları zelilliği ortaya çıkardığı belirtilmektedir. Bel'am'ın önce kıymetli biri olup daha sonra da dili dışarda soluyan köpeğe benzetilerek azgınlardan olması, dikkate alınması gerekenin o anda ortada olan durumun değil insanın sonunun ne olduğuna dair olan durumudur.[742] Bu kişinin imân ve taât konusunda önde biri olduğu, Şeytanın onu sapıtmak için çok uğraşmasına rağmen beceremediği ve takibinde kaldığı biri olduğu söylenmektedir. Sonra bu kişi kendilerine verilen âyetlerden sıyrılıp çıkınca nihâyet Şeytan onun peşine takılarak ona yetişmiştir. Bu kişi hidâyette iken âyetleri terk etmesi yüzünden derin bir sapıklığa ve azgınlığa mahkûm olmuştur. Mutasavvıflar bu hikâyeden ders alınarak sâlikin asla kendisinden emin olmaması gerektiğini düşünmektedirler.[743]

Neticede bu kişinin kim olduğu ve kendisine neler verilip ne yaptığından ziyade bunun bize olan faydasının ne olduğu üzerinde düşünmek gerekmektedir. Allâh'ın bizim için seçip kendisine girmemizi istediği iman yolu, iyilik, ahlak ve güzellik yolu varken fıtratın tersine giderek Şeytanın bizi içine çekmeye çalıştığı pislik, yalan, azgınlık, sapkınlık ve helak yoluna girmek elbetteki hem bu dünyada hem de ahirette azaba uğratacak bir yol olduğundan ötürü asla meyletmememiz gereken bir seçenektir. Yukarıda örneği de verilen ve önce hidâyet ehlindenken daha sonra yaptığı âyetlerden sıyrılma hatasıyla azgınlardan olan kişinin de örneğini düstur edinerek Şeytanın hile ve oyunlarından uzak durmak gerekmektedir.

Şeytan hile ve tuzaklarını insanı ağına düşürmek için düzenler ve bunun için de hem cinlerden hem de insanlardan yardımcılar belirler. Aklını kullanmayarak Şeytanın ve dostlarının yoluna girenlerse bu oyunun farkına vardıklarında artık onlar için çok geç olmuştur. "Biz sapıtmak istememiştik, azgın kişiler bizi saptırdı" diyerek azaptan

740 Mâtürîdî, *Te'vîlât*, V/89-90.
741 Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, XV/48.
742 Kuşeyrî, *Letâ'ifü'l-işârât*, I/368; Elmalılı, *Hak Dini Kur'ân Dili*, IV/223-224.
743 Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, III/277-278.

kurtulmaya çalışırlar. Hâlbuki sefihliğin, cehaletin ve Allah'ın verdiği aklı kullanmamanın da bunun sonucunda azgınlarla bir olmanın da elbetteki cezası tıpkı azgınlara verilen ceza gibidir. Nitekim durumun böyle olduğu çeşitli âyetlerde bildirilmiş ve bunun bir mazeret olmadığı defalarca belirtilmiştir. Bu durumu anlatan ve araştırma konusunu olan ğayyın da geçtiği şu iki âyet-i kerîme bu durumu açıkça ortaya koymaktadır:

قَالَ الَّذِينَ حَقَّ عَلَيْهِمُ الْقَوْلُ رَبَّنَا هَٰؤُلَاءِ الَّذِينَ اَغْوَيْنَآ اَغْوَيْنَاهُمْ كَمَا غَوَيْنَآ تَبَرَّأْنَا اِلَيْكَ مَا كَانُوا اِيَّانَا يَعْبُدُونَ

"Kendileriyle ilgili azap hükmü kesinleşmiş olanlar, "Rabbimiz! Şunlar azdırdığımız (eğveynâ) kimselerdir. Kendimiz azdığımız (ğeveynâ) gibi onları da azdırdık (eğveynâhum). Sorumluluklarını yüklenmiyor, onları senin hükmüne bırakıyoruz. Onlar zaten bize tapmıyorlardı" derler."[744]

فَاَغْوَيْنَاكُمْ اِنَّا كُنَّا غَاوِينَ

"Evet, sizi saptırdık (feeğveynâkum), çünkü biz kendimiz sapmıştık (ğâvîn)."[745]

Allah'a ortaklar koşarak O'na kulluk görevini yerine getirmeyip başta Şeytan olmak üzere ardından Şeytanın dostlarına, küfürde başı çeken önderlerine uyan azgınlar ve onları azdıranlar arasındaki bu diyaloglar ahiret ahvalinin bir prototipini oluşturmaktadır. Dünyada azgınlık yaptıktan sonra Allah'a döndürülen ve azaba müstehak olacaklarını öğrenen ve artık gerçeği ayan beyan gören azgınlar ahirette birbirlerine düşüp birbirlerini suçlayacaktırlar. Yaptıklarının bedelini ödememek için suçu kendi üzerlerinden atmaya çalışacaklardır. Allah'ın dinine uymayarak inkârda bulunup azgınlardan olanlar hesaba çekilince Allâh-u Teâlâ onlara "Benim ortaklarım olduğunu iddia ettiğiniz tanrılar şimdi nerede" buyuracak onlarda suçu kendilerini azgınlaştırdıklarını iddia ettikleri kişilere atacaklardır. Kendilerini azgınlaştırdıklarını iddia edenlerin Şeytana tâbii olan inkârcılar olduğu ve suçladıkları kişilerin de önderleri kabul ettikleri azgınlar, cinler veya Şeytanlar olduğu rivâyet edilmiştir. Onların azgın önderleri kendi halkına yanlış düçünce ve inançları empoze etmiş kendileri nasıl başkalarının telkin ve tahrikleriyle azmışlarsa halklarını da aynı şekilde onlardan devraldıkları düşüncelerle yoldan çıkarmaya hakikati görmelerine engel olmuşlardır.

744 Kasas 28/63.
745 Sâffât 37/32.

Elbetteki onları da tıpkı kendileri gibi azgın olup beynini kullanmaktan aciz olanlar takip etmiştir. İşte ahirette akılları başlarına gelip azaba uğrayacaklarını anlayınca suçu bu önderlere kendilerini azgınlaştırdıklarını düşündükleri varlıklara atmışlardır. Önderleri/onları azdıranlar ise Allah'a, onları kendilerinin saptırmadığını aksine onların içlerindeki azgınlıktan ve kendi heva/heveslerine uymalarından ötürü doğru yoldan ayrıldıklarını bunda herhangi bir etkileri olmadığını söylerler. Fakat kendi telkinleri ve uğraşları sayesinde toplumlarını azgınlaştırdıklarını bilen Allah, hem onlara hem de onlara uyarak azgınlaşan beyinsiz topluma azabını göstereceğini bundan kaçamayacaklarını onlara hatırlatmıştır.[746]

Allah'ın huzurunda konuşan azgınların Mekke kâfirleri oldukları ve "kendimiz azdığımız gibi onları da azdırdık" âyetindeki "onları da azdırdık" anlamının onları da "küfre düşürdük, saptırdık, hidâyetten uzaklaştırıp dalâlete düşürdük" anlamında olduğu belirtilmektedir.[747] Âyet: "kendi irademizle azgınlaştığımız gibi onlar da bizim vesvesemiz nedeniyle kendi iradeleriyle azmışlardır. Onlar aslında bize tapmayıp kendi heva ve heveslerine göre hareket ediyorlardı" şeklinde tefsir edilmiştir. Onların aynı zamanda kendilerini takip edenlere "Allah'ın birliğini itiraf etmeyip putlara tapıyordunuz. Bizim sizin üzerinizde bir gücümüzün olmadığını sizin kendinizin zaten azgın olduğunuzu bu yüzden de Allah'a isyanda bulunduğunuzu siz de biliyorsunuz, ondan dolayı azap bize olduğu gibi sizin de üzerinize hak oldu" diyecekleri belirtilmiştir. Âyette geçen ğayy kavramının da, Allah'ın yolundan, imândan sapıtmak, doğru yoldan çıkmak, azgınlık, başkasının haklarında haddi aşmak, Şeytana icâbet edip Peygamberin getirdiği hakikatlere karşı deliller ve sebepler uydurarak karşı gelmek, gerçeği terk ederek hakka muhalefet etmek" anlamlarına geldiği belirtilmiştir.[748]

"Sizi saptırdık" beyanının "siz sapkınlığı tercih ettikten sonra sizin tercihinizle sizi saptırdık" ya da "bizim yanlış yolda ve sapkınlık içinde olduğumuzu biliyorken üstelik size de doğruya dair herhangi bir delil göstermemişken bize tâbii oldunuz o zaman biz de sizi saptırdık" anlamında olması muhtemeldir.[749] Bunlar ahirette sorumluluğu üzerlerinden atarak tıpkı Şeytanın ahirette kâfirlere söylediği şu sözü söylemiş gibi

---

746 es-Suyûtî, *ed-Dürru'l-Mensûr fi't-Tefsîri bi'l-Me'sûr*, XI/499.
747 Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîr*, III/605.
748 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XVIII/295-296; XIX/527; Beğavî, *Me'âlimu't-Tenzîl*, VI/217; VII/39; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, VII/55; V/209; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, VI/250; VII/11.
749 Mâtürîdî, *Te'vîlât*, VIII/186-187; VIII/557-558.

olurlar: *"Allah'ın hükmü yerine getirilince Şeytan şöyle der: "Şüphesiz Allah size gerçek bir vaadde bulunmuştu; ben de size bir söz verdim ama yalancı çıktım. Aslında benim sizi zorlayacak gücüm yoktu; benim yaptığım size çağrıda bulunmaktan ibaretti; siz de benim çağrıma uydunuz. O halde beni kınamayın, kendinizi kınayın. Ne ben sizi kurtarabilirim ne de siz beni kurtarabilirsiniz. Ben daha önce, beni Allah'a ortak koşmanızı kabul etmemiştim." Doğrusu zalimler için elem verici bir azap vardır.*"[750] Âyet, "sizi azgınlaştırdık, çünkü sizin de bizim gibi azgın olmanızı ve doğru yoldan çıkarak bizimle aynı cezayı almanızı istedik fakat siz de zaten azgın olmayı istiyordunuz biz de size istediğinizi verdik. Bu bir cebr ve zorlama ile değildi, belki size inkârı güzel gösterdik fakat bizim karşımızda da Peygamberlerin getirdiği hakiki deliller ve âyetler vardı onları da tercih edebilirdiniz." şeklinde de tefsir edilmiştir.[751]

İnanç ve seçme hürriyetine dayanarak azgınlaşanların, kimseyi değil kendilerini suçlamaları gerekmektedir. Azmış olanların önderlerini suçlamaları, önderlerin de "biz sizi saptırdıysak bizim de sapmamızı sağlayan birileri olması gerekir" diye düşünmeleri sonucunu doğurur. Bu da bir teselsülü meydana getirir ve her azan bir azdırıcı aramak zorunda kalır. O halde bu azma işi bizim haricimizdeki bir güçtür ki bu da Allâh-u Teâlânın izniyle olan bir şeydir. Bunu tercih eden ve sapan kişi de yine kul ve kendi tercihleridir.[752]

Belirtilen bütün bu düşüncelerden sonra genel bir çıkarım yapmak mümkün olmaktadır. Azgın önderler ve azgınlaşan topluluklar ahirette hesap ödemeye gelince yaptıklarının farkına vararak bedel ödememek için birbirlerini suçlayıp duracaklardır. Azgın önderler kendilerinin bir şey yapmadığını ve gerçek deliller dururken azgın toplumun kendi istekleriyle yanlış yola girdiklerini ve bu yüzden de mesuliyet kabul etmediklerini söylerler. Azgın toplum ise akılsızlığının, cehaletinin ve basiretsizliğinin farkına varınca suçu kendi üzerlerinden atmaya çalışırlar fakat bu nafile bir uğraş olacaktır.

Bu anlatılanlardan da çıkarmamız gereken temel uyarılar bulunmaktadır. Hem yöneten hem de yönetilen kişilerin çok dikkatli olmaları gerekmektedir. Yönetenler bu suçlamalara ve azaba müstehak olmamak için toplumu adilce ve ahlaklı bir şekilde yönetmeli kimseyi bile bile yanlışa yönlendirmemelidirler. Aynı şekilde yönetilenlerin

---

750 İbrahim 14/22.
751 Zemahşerî, *Keşşâf*, IV/518-519; V/207.
752 Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, XXV/8-9; XXVI/142; el-Mahallî - es-Süyûtî, *Tefsîru'l-Celâleyn*, 510.

de başka kimsenin boyunduruğu altında kalmayarak, başkası tarafından güdümlenmeden, izzetli bir tutum sergileyip kendi aklını kullanması ve bu tür kışkırtmalara kulak asmaması gerekmektedir. Ahirette Allah'ın huzuruna çıkarken yaratıcıya karşı mahcup olmamak ve cehennem azabına ebedî bir şekilde atılmamak için kendi özgür ve hür iradeleriyle bilinçli seçimler yapmalı ve bütün sorumluluğu alacak davranışlarda bulunulmalıdır. Nitekim Allâh-u Teâlâ azanların, azdıranların ve Şeytanın dostlarının hepsine cehennemin açık bir şekilde gösterileceğini, onların tepetaklak bir şekilde cehenneme atılacaklarını şu âyet-i kerîmelerde açık bir şekilde belirtmektedir:

وَبُرِّزَتِ الْجَحِيمُ لِلْغَاوِينَ

"Cehennem de küfre sapmış olanlara (ğâvîn) açıkça gösterilir."[753]

فَكُبْكِبُوا فِيهَا هُمْ وَالْغَاوُونَ

"Artık onlar, o sapkınlar (ğâvûn) ve İblîs'in yandaşları toptan tepetaklak cehenneme atılırlar."[754]

Bu âyetlerden de anlaşıldığı üzere azgınlık yapmanın, ğayya ve dalâlete düşmenin elbetteki bir karşılığı olacaktır. Bundan ötürü kişi; hangi tarafta durmasını istediğini tespit etmeli ona göre amellerde bulunmalıdır. Cennet muttakilere açıkça gösterilirken cehennem de ğâvînlere açık bir şekilde gösterilir. Hâl böyle olunca da ğâvînler, küfre sapanlar, azgınlar, sapıklar ve dalâlet ehli, artık asla kurtulamayacakları cehenneme atılırlar.[755] Nitekim Peygamber Efendimiz (s.a.v) de ashabını Şeytan'ın ve insanların iğvâsından korumaya çalışmış onları bu konuda uyarmıştır:

"Hakkınızda endişe ettiğim hususlardan biri, yeme içme ve cinsî arzularınızı tatmin etmede azgınlık göstermenizdir; bir diğeri de beşerî duygularınızın meşrû sınırları aşmasıdır."[756]

2. DOĞRU YOLDAN AYRILMAK (DALÂLET), HATAYA DÜŞMEK

Allah'ın dosdoğru yolu, hidâyet ve rüşd yolu kulun hem dünya hem de ahiretini kurtarması için girmesi gereken bir yoldur. Bu yollardan sapmak kişiyi hüsrâna uğratacak ve yıkımına sebep olacaktır. Bu dalâlet yolu ise ğayy kavramı ile ifade

753 Şuarâ 26/91.
754 Şuarâ 26/94.
755 ez-Zeccâc, *Meâni'l-Kur'ân ve İ'râbuhû,* IV/94.
756 Ebû Abdillâh İbn Muhammed eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, şrh. Ahmed Muhammed Şâkir (Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 1416/1995), 4/420.

edilmektedir. Ğayyın çeşitli anlamlara geldiği önceki bölümlerde belirtilmişti. Ğayyın geldiği anlamlardan biri de doğru yoldan ayrılmak, dalâlete düşmektir. Ğayy kavramının bu anlamda kullanıldığı bir âyet-i kerîmede şöyle buyrulmaktadır:

مَا ضَلَّ صَاحِبُكُمْ وَمَا غَوٰى ۚ وَالنَّجْمِ اِذَا هَوٰى ۙ

> "Battığı sırada yıldıza andolsun ki bu arkadaşınız ne sapıtmış ne de eğri yola gitmiştir (ğavâ)."[757]

Bu surenin Hz. Muhammed'in (s.a.v) Mekke'de açıktan okuduğu ilk sûre olduğu bildirilmiştir. O, bu sûreyi okuduktan sonra onun etrafında bulunan mümin insanlar ve cinler, ağaçlar hatta bütün canlılar secde etmeye başlamışlardır. Çünkü bu sûrede İslam'ın, Kur'ân'ın ve bunu herkese duyuran Peygamberin hâk olduğu, müşriklerin iddia ettiği gibi uydurma bir kitap olmadığı Kur'ân'a yemin edilerek belirtilmiştir.[758] Sûre Resulullaha gelen vahyin şüphe olmaksızın gerçek olduğunu, vahyin, Resulün kendi heva ve hevesi sonucunda olmadığını bilakis ilahî buyruk sonucu olduğunu pekiştirmek üzere indirilmiştir.[759] Âyette geçen, "arkadaşınız (Hz. Muhammed (s.a.v)) ğâvî olmadı" ibaresi de Peygamberin bâtıl bir şey söylemediği şeklinde açıklanmaktadır.[760] Ğevâ fiilinin "sütten bıkkınlık geldiği zaman tadının bozulması" anlamından geldiği öne sürülmüş ve Hz. Muhammed'in (s.a.v) ğâvî olmaması ise "haktan ayrılmaması, doğru yolda olması, mutedilliğini koruyarak eğrilik yoluna asla girmemesi" şeklinde açıklanmaktadır. O, ğâvî değil aksine reşîd ve sedîd olarak istikamet üzeredir.[761] *"Bu arkadaşınız ne sapıtmış ne de eğri yola girmiştir"* cümlesinin *"battığı sırada yıldıza andolsun ki"* cümlesindeki yemininin cevabı olduğu da belirtilmiş ve "ğevâ" fiilinin anlamının "hidâyet yolundan ayrılıp bâtıl bir halde kişinin kendi hevasından bir şeyler uydurması" olduğu aktarılmıştır. Oysa vahyi tebliğ eden, ilahî kelamı açıklayan Peygamber bu bahsedilen kötü hasletlerden münezzehtir.[762]

"Bu arkadaşınız ne sapıtmış ne de eğri yola girmiştir" âyetinin iki şekilde anlaşılabileceği öne sürülmüştür. İlk anlam, Kur'ân'ın kendisine indirilmesinde ve

---

757 Necm 53/1-2.
758 Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîr*, IV/159.
759 el-Ferrâ, *Meâni'l-Kur'ân,* III/95.
760 Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîr*, IV/159.
761 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XXII/5-8.
762 Beğavî, *Me'âlimu't-Tenzîl*, VII/400; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, VII/442-443; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, VIII/62-63.

yaptığı işlerde bir yanlışlığın olmadığı şeklindedir.[763] İkinci anlam ise müşriklerin iddia ettiği gibi onun şâir ve sihirbaz olmadığının delillendirilmesidir. Zira o ne sihirle sapıtmış ne de şiirle yanlış yola girmiştir. Nitekim islam karşıtı şâirlerin doğru yoldan sapmış oldukları başka bir âyette geçmektedir.[764] Hz. Muhammed (s.a.v) ise hidâyet, istikamet ve doğru yol üzere gönderilmiş ve ona göre yaşamıştır.[765]

Müfessirlerin bazısının dalâl ve ğayya aynı anlamı verdiği bazısının da ikisine farklı anlamlar yüklediği görülmektedir. Fakat genel kanı, dalâl'ın ğayy'dan daha geniş bir anlam alanına sahip olduğu hakkındadır. Dalâl, kişinin amaçlarına götüren herhangi bir yolun olmaması iken ğayy kişinin amaçlarına ulaştıran doğru bir yolun olmamasıdır. Nitekim bunun delili de, doğru yol üzere olmayan bir mümin hakkında dalâlet lafzının kullanılamamasıdır. Böyle bir mümin için ya "sefih" ya da "reşîd" değildir ibareleri ise kullanılabilmektedir. Buna göre dalâlette olan kişi kâfiri temsil ediyorken ğayyda olan kişi fâsıkı temsil etmiş olur. Başka bir ifadeyle dalâlet tam bir yok oluş iken ğayy ise bozuk bir var oluş gibidir. O halde âyetin anlamı da "Hz. Muhammed (s.a.v) ne kâfirdir ne de bundan azı olan doğru yoldan çıkmış bir kişidir tam tersine doğruluğun ve hidâyetin en güzel örneği reşîd bir kimsedir" şeklinde olur.[766]

Hz. Muhammed'in (s.a.v) ğâvî olmaması, onun göz açıp kapayıncaya kadar geçen kısacık bir sürede bile gaflete düşmemesi, Tevhid'den ayrılmaması şeklinde açıklanmaktadır.[767] Ğayyın koyu bir cehâlet olduğu açıktır. Dalâlet umum bir kavram olup bütün yanlışlıklar için kullanılırken ğayy sadece itikâdi yanlışlıklar için kullanılmaktadır. Yani müşriklere hitaben söylenerek "Resulullah sizin iddia ettiğiniz gibi yanlış bir inanca girmemiş o, rüşde ve hidâyete kemâl bir şekilde sahip olmuştur" denilmek istenmiştir. Allâh-u Teâlâ bu iddialara bizatihi cevap vererek Resulünün üstün şerefine işaret etmiştir.[768]

Bütün bu görüşler değerlendirildiğinde bu âyetin; Resulü ve ilahi vahyi koruyan bir kalkan mahiyetinde olduğu anlaşılmaktadır. Hem Peygamber (s.a.v) hem de Kur'ân

---

763 el-Ferrâ, *Meâni'l-Kur'ân,* IV/163.
764 Şuarâ 26/224.
765 Mâtürîdî, *Te'vîlât*, IX/417; Zemahşerî, *Keşşâf*, V/636.
766 Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, XXVIII/290-291.
767 Kuşeyrî, *Letâ'ifü'l-işârât*, III/247.
768 Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, IX/210; Âlûsî, *Rûhu'l-Meânî*, XVII, 45.

hakkında iddia ettikleri asılsız sözler reddedilerek onun yolunu kaybetmediği, vahyin ve aklın gereklerinden sapmadığı kesin bir ifadeyle belirtilmiştir.[769]

Hz. Muhammed'in (s.a.v) ilahi vahiy ile ğâvî olmadığı belirtildikten sonra ilk Peygamber olan Hz. Âdem'in (a.s) ğâvî, yolunu kaybetmiş olarak nitelendirilmesi meselesi ele alınacaktır. Hz. Âdem'in (a.s) Allah'ın emrine uymayarak yolunu kaybetmesi vakıası âyette şöyle geçmektedir:

فَاَ كَلَا مِنْهَا فَبَدَتْ لَهُمَا سَوْاٰتُهُمَا وَطَفِقَا يَخْصِفَانِ عَلَيْهِمَا مِنْ وَرَقِ الْجَنَّةِ وَعَصٰٓى اٰدَمُ رَبَّهٗ فَغَوٰى

> "Nihâyet ikisi de o ağaçtan yediler. Bunun üzerine mahrem yerleri kendilerine göründü, üstlerini cennet yaprağıyla örtmeye çalıştılar. Böylece Âdem rabbine karşı gelmiş ve yolunu şaşırmıştı."[770]

Allah'ın Hz. Âdem'i (a.s) yaratması ve İblis'in Allah'a karşı gelerek Peygambere secde etmeyi reddetmesi sonucu cennetten kovulması kıssası Kur'ân-ı Kerîm'in birçok yerinde geçmekte ve bu konuyla ilgili de fazlaca çalışma bulunmaktadır.[771] Hz. Âdem ve Hz. Havvâ'nın yaratılıp cennete konulduktan sonra kendilerine yasak ağaca yaklaşmamaları gerektiği bildirilmiş olmasına rağmen Şeytanın kışkırtması sonucu ilahi buyruğa aykırı davranarak yasak ağaçtan yedikleri ve bundan ötürü Rabbin emrine karşı geldikleri âyette bildirilmiştir. Onlar Rabbin emrine karşı gelince mahrem yerleri görünmeye başlamış bunun üzerine onlar da kendilerini örtmek için cennet yapraklarını kullanmışlardır. Burdan da anlaşıldığı üzere Âdem (a.s) yolundan sapmış ve Rabbine itaati yerine tam getirmemiştir.[772] Âdem (a.s)'ın yolundan sapmasının nedeni de kendisine konan yasak sınırını aşmasındandır. Taberî Hz. Âdem'in peygamber olmadan önce Şeytanın vesvesesine kapılarak Rabbine verdiği sözü unuttuğunu bunun neticesinde ceza olarak dünyaya gönderildiğini ancak sonrasında Hz. Âdem'in

769 Karaman vd., *Kur'ân Yolu*, V/157-158.

770 Tâ-Hâ 20/121.

771 Hz. Âdemin yaratılması ve Şeytanın asiliği ile ilgili bkz. Muhammet Sacit Kurt, Peygamberlerin Günahsızlığı ve "nesiye ğevâ ve asa" Kelimelerinin Etimolojik İncelemesi Işığında Kur'ân'daki Âdem Kıssasına Yeni Bir Yaklaşım, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/24 (2013), 189-221; Ferruh Kahraman, Bir Tefsîr-Kelâm Problemi: Hz. Âdem'in Yasak Ağaca Yaklaşması, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15/27 (2013); Refika Soyal Arslantürk, *Kur'ân-ı Kerîm'de İradenin Özgünlüğü Bağlamında "Şeytan" Kavramı*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018) 123-131; Telat Genç, *Kur'ân'a Göre Şeytan*, (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016); İbrahim Hilmi Karslı, *Kur'an'a göre Şeytan ve İnsanla Olan İlişkisi*, (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1993).

772 Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîr*, III/44.

günahında ısrarcı olmayarak tevbe ettiğini ve Allah'ın da kendisini Peygamber olarak seçtiğini âyetlerden çıkarmaktadır.[773]

Hz. Âdem'in "ğevâ" fiiliyle nitelenmesi normalde yapmaması ve yapmayacağı bir işi yapması sebebiyledir. O, ölümsüzlük isteğiyle yasak ağaçtan yiyerek cennet yolunda hata yapmış ve emre karşı gelmesine rağmen muradına da erememiştir. İbn Arabî, âyette geçen "ğevâ" fiiline, Hz. Âdem'in izzetten zillete, rahattan zahmete değişecek şekilde yaşamını bozması şeklinde anlam vermiştir. İbn Kuteybe'nin de "Hz. Âdem Rabbine isyan etti denilebilse de Hz. Âdem'in âsî olduğu söylenemez zira birine asi denilmesi için o kişinin isyanında ısrarcı ve devamlı olması gerekir Âdem (a.s) ise bundan uzaktır" dediği aktarılmaktadır. Dolayısıyla Hz. Âdem "ğevâ" fiiliyle nitelenmiş olsa da onun "ğâvî" olduğu söylenemez zira o tevbe etmiştir ve Rabbi de onu affetmiştir.[774]

İbnü'l-Cevzî "ğavâ (doğru yoldan çıkma)" fiilinden bu âyette iki şekilde anlaşılabileceğini ifade eder. İlk anlaşılan durum "ölümsüzlük yolunu şaşırması" şeklinde olur, çünkü ölümsüzlüğe günah işleyerek ulaşmaya çalışmıştır. İkinci olarak anlaşılan durum ise "geçimini bozdu" şeklindedir. Çünkü ğayy "bozulma" anlamına gelmektedir. Bazı müfessirlerin "ğavâ" fiilinin sütün çok içildiğinden dolayı hayvan yavrusunun tiksinerek neredeyse ölecek duruma gelmesi anlamına geldiğinden ötürü Hz. Âdem'in de yasaklı ağaçtan çok yediği için "ğâvî" olduğunu öne sürmüşlerdir. Fakat bu düşünce iki açıdan doğru değildir; ilk olarak "**ğavâ (غَوَى), yeğvî (يَغْوِي)**" fiili tiksinme anlamında kullanılmaz onun yerine kullanılan ise "**ğaviye (غَوِيَ), yeğvâ (يَغْوَى)**" fiilidir. İkinci olarak ise başka bir âyette geçen "ağacın meyvesini tattıklarında"[775] ibaresi geçmekte yani çok yemeye gelmeden sadece tattıklarından ötürü cezaya tabi tutuldukları belirtilmektedir.[776] Neticede Hz. Âdem'in, Rabbin emrini yerine tam getirmediği, yasaklı ağaçtan yiyerek doğru yoldan çıktığı böylece de yolunu şaşırdığı anlaşılmaktadır.[777]

Hz. Âdem'in yolunu şaşırması Allah'a karşı gelen herkesin aynı zamanda yolunu kaybedip şaşırdığı sonucunu doğurmaktadır. Aynı zamanda isyan (عِصْيَان) ve doğru

---

773 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XVI/190.
774 Beğavî, *Me'âlimu't-Tenzîl*, V/400.
775 A'râf 7/22.
776 İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, V/329-331; Zemahşerî, *Keşşâf*, IV/116.
777 İbn Kesir, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, V/321-322.

yoldan ayrılma (**غَوَايةً**) kavramlarının aynı anlama geldiği belirtilmektedir.[778] İbn Abbâs'ın şöyle söylediği aktarılmıştır: Hz. Âdem emre uymamış ve itaati yerine tam olarak getirmemiştir. İtaatin dışına çıkmak ise isyanın bizatihi kendisidir. Âdem (a.s) da isyan ettiğinde bu davranış rüşd ve isabetin tam tersi olan ğayy (şaşkınlık) olmuştur ki ğayy da rüşdün tam tersidir. Allah'ın böyle kesin ve ağır ifadeleri Peygamberi için kullanması, mükelleflere karşı lütfundan kaynaklanmaktadır. Zira Allah'ın sevgili ve masum Peygamberi böyle küçük bir hatada dahi böyle ağır eleştiriliyorsa kulların değil büyük günahları küçük günahları bile kesin şekilde hayatlarından çıkarmaları gerekmektedir.[779]

Râzî, rüşdün; bir şey vasıtasıyla amaca ulaşılan şeye ulaşmak, onu elde etmek anlamına geldiğini ifade eder. Fakat amaca ulaşmak isteyip te amacının tam tersine bir sonuca ulaşılırsa bu da ğayy kavramı ile ifade edilir. Ayrıca Râzî Kur'ân'ın zahirinin her ne kadar Hz. Âdem'in isyan edip şaştığına delâlet etse de kimsenin ona âsî ve ğâvî diyemeceğini söyler ve bu düşüncesine delil olarak ta birkaç neden öne sürer. Nasıl ki elbisesini biçip dikene terzi denilmiyorsa ancak bu işi meslek edinene terzi deniliyorsa Hz. Âdem için de âsî ve ğâvî kelimeleri kullanılamaz. Ayrıca bu hâdise, kendisi Peygamber olmadan cereyan ettiği için nübüvvetten sonra kendisi hakkında bu kelimelerin kullanılması caiz olmaz. Bu da tıpkı kâfir birinin iman ettikten sonra kendisine kâfir demenin caiz olmadığı örneğindeki gibidir. Eğer kendisi için âsî ve ğâvî kavramları kullanılırsa sanki birçok hadisede onun böyle yaptığına dair bir vehm olmuş olur halbuki isyan ve ğavâ fiili Hz. Âdem için sadece bu hadise ile sınırlı olup mutlak değildir. Allâh-u Teâlâ'nın, başka kimsenin Peygamberi hakkında söyleyemeyeceği şeyleri söylemesi mümkündür. Fakat başka herhangi bir kimse böyle bir yetkiye sahip olmadığı için üstün bir Peygamber hakkında bu ifadeleri kullanamaz.[780]

Kuşeyrî Hz. Âdem'in sadece tek bir şey yediğini fakat onun bu yaptığının anlatıldığı kıssanın ise kıyamate kadar çocuklarına anlatıldığını söylemektedir. Hz. Âdem'in yaptığının büyük bir şey olarak gösterilmesi Hz. Âdem'in şahsının kötülüğüne dair değil Allah'ın emrine karşı gelmenin ne kadar büyük bir günah olduğuna dair bir

778 Mâtürîdî, *Te'vîlât*, VII/316.
779 Zemahşerî, *Keşşâf*, IV/116.
780 Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, XXII/134-136.

delildir.[781] Bursevî ve Âlusî de ğevâ fiilinin bu âyette üç anlama geldiğini düşünmektedirler. Birinci anlam "amaçladığı ölümsüz olmaktan ayrıldı", ikincisi "Rabbinin buyurduğu ağaçtan uzak durma emrinden ayrıldı" ve üçüncüsü de "düşmanın sözüne uyarak rüşdden, doğru yoldan ayrıldı".[782]

Allâh-u Teâlâ insanı yaratırken onu fiillerinde hür tutmuş ve onu seçeceği yollarda serbest bırakmıştır. İnsanda ise hem iyi hem de kötü hasletler bulunmaktadır. İnsan Rabbinin emrine uyarak fıtratına uygun davranışlarda bulunduğunda Rabbi de kendisine asla kimsenin veremeyeceği eşşiz mükâfatlar verir. Fakat fıtratının tersine hareket ederek Rabbinin emirlerine karşı gelirse bu sefer de doğru yoldan ayrılmış, şaşıp kalmış ve eğri yolu tutmuş olur. Bunun karşılığı da şüphesiz ebedî kalacağı cehennem yurdudur. Fakat insan, her ne kadar hem nisyan hem de hata yapma potansiyeline sahip olsa da Allah günahları affeden ve kullarının tevbesini çokça kabul edendir. Nitekim kulu Hz. Âdem her ne kadar bir hata yapmışsa da yanlışının farkına varmış ve samimi bir tevbe etmiştir. Rabbi de onu affetmiş ve yüce bir görev olan peygamberliği kendisine bahşetmiştir.[783] Fakat diğer insanlar için normal görünen basit bir hata bile konumlarından ötürü peygamberler hakkında olunca ağır yaptırımları gerektirmektedir. Nitekim Hz. Âdem işlediği böyle bir hata neticesinde bulunduğu her şeye sahip olduğu cennetten çıkarılmıştır.[784] Ğayy kökünden türeyen bir kelimenin bir peygamber ya da mümin hakkında kullanıldığı tek âyeti kerime de budur. Bunun haricinde herhangi bir yerde müminlerin durumu için ğayy kavramı kullanılmamıştır.

Kur'ân-ı Kerîm'de nefsinin heva ve hevesine uyarak fıtratının tersine gidip doğru yoldan ayrılan, eğrilik yolunda debelenen ve doğru yoldan ayrılmışlara tâbi olanlar (ğâvûn) şeklinde bahsedilen bir başka grupta yanlış yola yönlendiren şâirlerdir. Nitekim şâirlerin azgınlık yaptığına dair âyeti kerîme'de şöyle buyrulmaktadır:

وَاَنَّهُمْ يَقُولُونَ مَا لَا يَفْعَلُونَ۝اَلَمْ تَرَ اَنَّهُمْ فِي كُلِّ وَادٍ يَهِيمُونَ۝وَالشُّعَرَاءُ يَتَّبِعُهُمُ الْغَاوُنَ

> "Şairlere gelince, onlara da yoldan sapanlar uyar. Onların her vadide şaşkın şaşkın dolaştıklarını ve gerçekte yapmadıkları şeyleri söylediklerini görmez misin?"[785]

---

781 Kuşeyrî, *Letâ'ifü'l-işârât*, II/280.
782 Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, V/437-438; Âlûsî, *Rûhu'l-Meânî*, XVI, 274.
783 Karaman vd., *Kur'ân Yolu*, III/657-658.
784 A'râf 7/24-25.
785 Şuarâ 26/224-226.

Abdullah b. Abbâs âyette geçen şâirlerin müşrik şâirler olduğunu rivâyet etmektedir. Âyette geçen "ğâvûn" kavramına İbn Abbâs "insanların beyinsizi, insan ve cinlerin sapıkları" anlamını verirken, İkrime "cinlerin isyankar olanları ve şiirleri tefsir eden kimseler" anlamını vermiş Mücâhid ve Katâde ise ğâvîn'in "Şeytanlar" manasına geldiğini bildirmişlerdir. Dahhâk ğâvînin beyinsizler anlamına geldiğini düşünürken İbn Zeyd bu kavramın müşrikler anlamına geldiğini ifade etmektedir.[786]

Mukâtil bu şâirlerin kim olduğuna dair çeşitli isimler vermektedir (Abdullah b. ez-Ziba'rî es-Sehmî, Ebü Süfyan b. Abdu'l-Muttalib, Humeyre b. Ebi Vehb el-Mahzûmî, Müşafi b. 'Abdi Menâf, Umeyr el-Cumâhî). Bunlar bâtıl ve yalan beyanda bulunarak Hz. Muhammed'in (s.a.v) söylediğ vahyi kendilerinin de söyleyebileceklerini iddia edince müşrikler de onları dinlemek için etraflarında toplanmışlar ve onların hiciv içeren şiirlerini dinleyip bunu herkese yaymışlardır. Bunun üzerine Müslüman şâirler de onlara aynı şekilde şiirle karşılık vermek istemişlerdir (Abdullah b. Revâhâ, Hassân b. Sâbit, Ka'b b. Mâlik). Peygamber (s.a.v) de onlara izin vermiştir. Onlar da en güzel şekilde Nebî'yi ve Kur'ân'ı övmüşler ve müşrikleri yermişlerdir. Binâenâleyh Allahu Teâlâ'da "Şairlere gelince, onlara da yoldan sapanlar uyar" âyetinin ardından Müslüman şairleri istisna ederek *"Ancak iman edip dünya ve âhiret için yararlı işler yapanlar, Allah'ı çokça ananlar ve haksızlığa uğratıldıktan sonra kendilerini savunanlar başkadır"* âyet-i kerîmesini indirmiştir.[787]

Ka'b b. Mâlik'ten rivâyet edildiğine göre şairler hakkında bu âyet inince kendisi Resulullah'a şiir hakkında ne düşündüğünü sormuş Allah Resulü de: **"mü'min hem kılıcıyla hem de lisanıyla cihad eder"** buyurmuştur.[788]

Bazı müfessirler, şairlerin cinlerin asileri olduklarını düşünmekte[789] ve bu görüşlerine de şu âyet-i kerîme'yi delil olarak getirmektedirler: "*Böylece biz, her peygambere insan ve cin Şeytanlarını düşman kıldık. Bunlar, aldatmak için birbirlerine yaldızlı sözler fısıldarlar. Rabbin dileseydi bunu yapamazlardı. Artık onları uydurdukları şeylerle baş*

---

786 İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, VII/150; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XVII/676-677; Beğavî, *Me'âlimu't-Tenzîl*, VI/135; İbn Kesir, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, VI/173-174.

787 Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîr*, III/282; Beğavî, *Me'âlimu't-Tenzîl*, VI/136.

788 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, III/ 456.

789 Mâtürîdî, *Te'vîlât*, VIII/91-94.

başa bırak da âhirete inanmayanların kalpleri ona (o yaldızlı sözlere) kansın, ondan hoşlansınlar ve işledikleri kötülüğü bundan böyle de işlemeye devam etsinler."[790]

Zemahşerî ise âyetin anlamını açıkça anlaşılacak bir şekilde tefsir ederek şöyle söylemiştir: "uyduran, yalan söyleyen, boş konuşan, haksız yere hicveden, kişilerin haysiyetiyle oynayan, nesepleri kötüleyen, kadınlarla ilgili şiir söyleyen, cilveleşen, caka satan, övülmeyi hak etmeyen kimseleri öven şairlere sadece bu konuda onları onaylayan, onların sözüyle coşan azgınlar, aptallar ve ahlâksızlar uyar". Burada Zemahşerî'nin ğâvîn kavramına hem bu dünyada hem de ahirette azaba müstehak olan kişileri katarak "doğru yoldan sapmış, azgın, aptal ve ahlaksız" anlamı verdiği görülmektedir.[791]

Bu âyet, kâfirlerin "Muhammed bir şairdir onun söylediği de şiirden başka bir şey değildir" gibi asılsız iddialarına cevap vererek Hz. Muhammed (s.a.v) ve şairlerin arasındaki farkı göstermektedir. Öyle ki şairlere ancak doğru yoldan ayrılanlar, sapıklar tâbii olurken Hz. Muhammed'e (s.a.v) bütün iyi hasletleri bünyelerinde bulunduran erdemli ve ahlaklı kimseler uymaktadır. Üstelik şairler her alana dalmakta ve vadiden vadiye dolaşmaktadır. Bu da onların menfaatlerinin kendi istikametlerine baskın geldiğini, bir gün bir şeyi diğer gün onun tam tersi şeyi övdüklerini veya yerdiklerini ortaya çıkarmaktadır. Peygamber efendimiz (s.a.v) ise bunun tam tersine hep aynı istikamette ve emin adımlarla yolunu yürümüş hiçbir çelişkiyi kendi karakterinde barındırmamıştır. Şairler yapmadıklarını söyleyip söylemediklerini de yaparlar bu ise Kur'ân'ın *"Niçin yapmayacağınız şeyleri söylüyorsunuz? Yapmayacağınız şeyleri söylemeniz Allah katında çok çirkin bir davranıştır"*[792] âyeti bağlamında İslam düsturuna aykırıdır ve Peygamber de bundan münezzehtir.[793]

Şairler ve onlara uyanların bâtılı vehmetmekte, insanları kandırmakta, istikamet yolundan çıkıp başkalarını da çıkarmakta, inanmadıkları şeyleri söylemekte ve tamamen yalancılık yolunu kendilerine yol edinmektedirler.[794] Bursevî de "şairlere ğâvînler uyar" âyetini "şairlere ancak dalâlette olanlar ve sefih olanlar uyar" şeklinde açıklamaktadır. Onlara doğru yol üzerinde olanlar, vakur insanlar, kâmil ve olgun (reşid) kimseler

---

790 En'âm 6/112.
791 Zemahşerî, *Keşşâf*, IV/427.
792 Saf 61/2-3.
793 Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, XXIV/175-177.
794 Kuşeyrî, *Letâ'ifü'l-işârât*, II/407-408; Âlûsî, *Rûhu'l-Meânî*, XIX, 145-146.

uymazlar. Onlar ancak Allah'ın onlar için hazırladığı mükâfatların verileceği istikamet yolundan ilerlerler. Hakkın yolundan sapan ve onlarla birlikte olanlar kâfir şairlere, istikamet üzere olup rüşd sahibi olanlar da Resule ve onun çağrısına tâbii olurlar. Üstelik müşrikler kutsal daveti yalanlamak için Hz. Muhammed'e (s.a.v) şair ve vahye de şiir diyerek aslında şairlerin yalancı ve şiirin de yalandan müteşekkil olduğunu itiraf etmiş olmaktadırlar. Yoksa eğer onların yaptığı iyi ve doğru bir şey olsaydı düşmanı olarak gördükleri Peygambere bunu yakıştırmazlardı.[795]

Elmalılı ğâvîn kavramının " hak ve gerçek peşinde değil sadece kendi heva ve hevesleri, istekleri doğrultusunda hareket eden, daima zevk ve eğlence arayan, yolunu şaşırmışlar ve azgınlar" anlamına geldiğini ifade etmektedir. Şairler için bir had yoktur; iyi, kötü, doğru, yanlış, ahlaklı ve ahlaksız her türlü konuya girer hiçbir şeyi söylemekten çekinmezler.

İslam insanın daima maslahatına uygun şeyler yapıp karakterli bir yaşam sunması için mücadele etmiştir. Fakat tarihin her döneminde yanlış yollara sapan, kendi arzu ve isteklerine dalan, bâtıl sözler uyduran, yalan söyleyen, haddi aşan, dalâlet çukuruna gömülen, yolunu şaşırıp şaşkın olan, herhangi bir değer algısı olmayan insan grupları bulunmuştur. Bu âyette de bu kötü hasletleri kendilerinde toplayan müşrik şairlere değinilmiştir. Onların bir söyledikleri diğerini tutmaz, Allah'a ve Resulüne kin kusarak onları hicveder ve yolun doğrusunu görseler bile isteye isteye yanlış yola girerler. Sözlerinde daima Müslümanların aleyhinde şiirler söyler ve müminlerle alay ederek onları küçük düşürmeye çalışırlar. İşte bu tür şairler ve şiirler yerilmiş bunları ciddiye alarak dinleyenlerin de aynı şekilde doğru yoldan ayrılmış, sapık ve azgın kimseler oldukları belirtilmiştir. Yoksa güzel hasletlerle donatılmış ve Allah'a onun resulüne ve vahye derin bir sevgiyle bağlı olan şairler ve onların şiirleri kesinlikle yerilmemiş ve diğer şair ve şiirlerinden istisna edilmişlerdir. Müşrik şairler islama saldırınca mümin şairler de Resul'den izin almışlar ve *"Şu halde kim size saldırırsa, onun saldırısının dengiyle siz de ona saldırın. Allah'ın hükmüne saygılı olun ve bilin ki Allah kendisine saygılı olanların yanındadır."*[796] âyetinin önerdiği kural gereğince kendi haklarını korumaya çalışmışlardır. Hatta Nebî (a.s), Hassân b. Sâbit'e **"Müşrikleri (şiirlerinle)**

[795] Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, VI/315-317.
[796] Bakara 2/194.

hicvet, bil ki Cebrâil de seninle beraberdir"[797] buyurarak güzel şiirin önemine dikkat çekmiştir.[798] Üstelik Lebîd b. Rabîa'nın "**Bilinmelidir ki Allah'tan başka her şey bâtıldır**" mısrasını Hz. Peygamber övmüş ve "**şairler tarafından söylenmiş en doğru söz**" şeklinde iltifatta bulunmuştur. [799]

Ğayy kavramının doğru yoldan çıkmışlık, dalâlet ve şaşkınlık anlamında kullanıldığı bir başka âyet-i kerîmede mealen şöyle buyrulmaktadır:

فَاَصْبَحَ فِي الْمَدِينَةِ خَائِفاً يَتَرَقَّبُ فَإِذَا الَّذِي اسْتَنْصَرَهُ بِالْأَمْسِ يَسْتَصْرِخُهُ ۚ قَالَ لَهُ مُوسَىٰ إِنَّكَ لَغَوِيٌّ مُبِينٌ

> "Şehirde korku içinde etrafı gözetleyerek sabahladı. Bir de ne görsün, dün kendisinden yardım isteyen adam bağırarak ondan yine yardım istiyor! Mûsâ ona, "Açıkçası sen düpedüz serserinin birisin" dedi."[800]

Hz. Musa'nın (a.s) kıssası Kur'ân-ı Kerîm'in çeşitli âyetlerinde detaylı olarak geçmektedir. Bu âyette ise kıssanın bir bölümüne yer verilmiştir. Hz. Musa (a.s) Peygamber olmadan önce kendi ahalisinin farkedemeyeceği bir anda bir şehre girmiş ve orada biri İsrailoğullarından diğeri Kıptîlerden olan iki kişinin kavga ettiğini görmüştür. Bunun üzerine İsrailoğullarından olan kişi Firavun'un taraftarı olan kıptiye karşı Musa (a.s)'dan yardım isteyince Hz. Musa da haklı ve güçsüz gördüğü adama yardım etmek için kıptî'ye bir yumruk vurmuş ve istemeden onun ölümüne sebep olmuştur. Adam ölünce Hz. Musa yaptığı bu fiilden ötürü pişmanlık duymuş ve Rabbinden af dilemiştir. Bir daha böyle bir iş yapmayacağına dair söz vermiştir. Hz. Musa (a.s) adamı öldürdükten sonra tedirgin olmuş ve ertesi gün bu konuyla ilgili herhangi bir haber almak için şehirde dolanmaya başlamıştır. Fakat yine aynı adamın bu sefer başka bir kıptî ile kavga ettiğini görmüş ve İsrailoğullarından olan adam tekrar Hz. Musa'dan yardım istemiştir. Hz. Musa'da bu adamın artık kötü niyetli, yoldan çıkmış, serseri ve azgın biri olduğunu anlamış ve bunu ona da söylemiştir. Kıssanın devamında Hz. Musa'nın başından geçen olaylar devam etmekte olay örgüsü anlatılmaktadır. Fakat çalışma konusunun kapsamından çıkmamak ve konuyla ilgili olmayan ayrıntılara girmemek için kıssayla ilgili verilen bu bilgilerle yetinilecektir. Araştırma konusu olan

---

797 Buhârî, *"Bed'ü'l-halk"*, 6; Müslim, *"Fezâilü's-sahâbe"*, 153.
798 Karaman vd., *Kur'ân Yolu*, IV/179-180.
799 Buhârî, "*Menâkıbü'l-ensâr*", 26.
800 Kasas 28/18.

ve bu kıssanın âyetlerinden birinde geçen ğayy (**ğaviyyun (غَوِيّ)**) kelimesi ve onun anlam sahası incelenmeye çalışılacaktır.

"**Ğaviyyun (غَوِيّ)**" kavramına "doğru yoldan ayıran, dalâlete düşüren, sapkın,[801] ğayya, aldatmaya, doğru yoldan çıkarma özelliğine sahip kişi, birinin öldürülmesine sebep olmasına rağmen tekrar aynı hatayı yapan bir ayartıcı,[802] apaçık dalâlete düşmüş, çok kötü, şerri kendinde barındıran,[803] sapıklığı ve zulmü âşikar olan kimse"[804] gibi anlamlar verilmiştir.

İbnü'l-Cevzî "**ğaviyyun (غَوِيّ)**" kavramının iki anlama gelebileceğini düşünmektedir. İlk anlam "ğaviyun" kavramının "**ğâvi (غاو)**" anlamında "sen kendin yoldan çıkmış, iğvâ olunmuş, sapıtmışsın" anlamına gelir. İkinci anlam ise "ğaviyyun" kavramının "**muğviy (مُغوٍ)**" manasına gelen "sen beni bu işi tekrar yapmaya çağırarak doğru yoldan ayıran, saptırmaya çalışan, kötü bir iş yapmaya çağıran, dalalete düşürmek isteyen birisin" şeklindedir.[805]

Hz. Musa'nın o kişiye "sen ğaviy birisin" demesinin sebebini bazı müfessirler, o kişinin zayıf biri olup kendi başına kimseye karşılık veremeyeceğine ve güçsüz olmasına rağmen başkalarıyla mücadele etmeye çalışıyor, onlarla tartışıyor olmasında aramışlardır. O, daha dün birisinin ölümüne sebep olmasına rağmen bugün tekrar başka biriyle dövüşmektedir.[806] O kişinin bunu yapmasının sebebi de bizzat kötü oluşundan ötürüdür.[807]

"Ğaviy" kavramı hem "ğâvi" hem de "muğvi" olarak anlaşılmayı mümkün kılacak şekilde kullanılmıştır. Bazı kimseler Hz. Musa'nın kendisinden yardım isteyen ve aynı zamanda kendi taraftarı olan birine "sen dalâlete düşmüş, azgın ve serseri birisin" demesinin Peygamberlerin masumluk sıfatına aykırı olduklarını söyleyerek Hz. Musa'nın masum olmadığını ileri sürerler. Hâlbuki Hz. Musa'nın ona "ğaviy" demesinin sebebi Hz. Musa'nın kavminin kaba, sert, cahil ve sinirli kimseler olmasından ötürüdür. Nitekim bir âyeti kerime'de şöyle buyrulmaktadır:

---

801 Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîr*, III/340.
802 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XVIII/193; Beğavî, *Me'âlimu't-Tenzîl*, VI/198.
803 İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, VI/225. Kuşeyrî, *Letâ'ifü'l-işârât*, II/432; Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, VI/392; Âlûsî, *Rûhu'l-Meânî*, XX/57.
804 Kuşeyrî, *Letâ'ifü'l-işârât*, II/432; Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, VI/392; Âlûsî, *Rûhu'l-Meânî*, XX/57.
805 İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, VI/209-211.
806 Zemahşerî, *Keşşâf*, IV/489.
807 Mâtürîdî, *Te'vîlât*, VIII/157-158.

"*İsrâiloğulları'nı denizden geçirdik; derken kendilerine mahsus birtakım putlara tapan bir kavimle karşılaştılar. Bunun üzerine, "Ey Mûsâ! Onlara ait tanrılar gibi, sen de bizim için bir tanrı yap" dediler. Mûsâ dedi ki: "Gerçekten siz cahil bir toplumsunuz!*".[808] Üstelik güç yettiremeyeceği halde başkasına karşı gelmek, çokça kimselere düşmanlık edip onları kendi üstüne çekmek rüşd yolu olmayıp ğayy yolunun bizzat kendisidir.[809]

Sonuç olarak kendisi güçsüz ve zayıf olduğu için yardım isteyen, yardımına olumlu karşılık verilerek yardım edilen bunun neticesinde birinin ölümüne yol açan bir kişinin aklını başına alması ve böyle işlere bir daha bulaşmaması gerekir. Rüşd sahibi insan bu olaylardan ders çıkarır, akıl ve mantığa uygun hareket ederek başını belaya sokmaz. Fakat ğayy sahibi olan "ğaviy" biri, ne yaptıklarından ders alır, ne vicdan azabı duyar, ne de akıl ve mantığa göre hareket eder. O kişi, dün birinin ölümüne sebep olmasına rağmen yine aynı pişkinlikte aynı hatayı yapmaya devam eder. Bunu gören Peygamber de ona "sen doğruluk yolundan ayrılmış, şaşkın, cahil ve azgının birisin" diyerek durumu ortaya koymuş olur.

Ğayy yoluna dalmış olanlar akl-ı selim, hidâyet ve doğruluk yolunu yani rüşdü görseler dahi onu tercih etmezler ve gider yine bâtılın, yalanın ve sapıklığın yolu olan ğayy yoluna devam ederler. Nitekim başka bir âyet-i kerîmede mealen şöyle buyrulmaktadır:

سَاَصْرِفُ عَنْ اٰيَاتِيَ الَّذِينَ يَتَكَبَّرُونَ فِي الْاَرْضِ بِغَيْرِ الْحَقِّ وَاِنْ يَرَوْا كُلَّ اٰيَةٍ لَا يُؤْمِنُوا بِهَاۚ وَاِنْ يَرَوْا سَبِيلَ الرُّشْدِ لَا يَتَّخِذُوهُ سَبِيلاًۚ وَاِنْ يَرَوْا سَبِيلَ الْغَيِّ يَتَّخِذُوهُ سَبِيلاًۛ ذٰلِكَ بِاَنَّهُمْ كَذَّبُوا بِاٰيَاتِنَا وَكَانُوا عَنْهَا غَافِلِينَ

> "Yeryüzünde haksız yere böbürlenenleri âyetlerimden mahrum edeceğim. Onlar, bütün mûcizeleri görseler de iman etmezler; doğruluk yolunu (sebîlu'r-rüşd) görseler onu izlemezler. Fakat eğrilik yolunu (Sebîlü'l-ğayy) görürlerse hemen ona saparlar. Bu durum, onların âyetlerimizi yalan saymalarından ve onlardan gafil olmalarından ileri gelmektedir."[810]

Bu âyeti kerimenin sebeb-i nüzûlü, âyette kimlerin kastedildiği ve kendinden önceki ve sonraki âyetlerle bağlantısı birinci bölümde aynı âyette geçen rüşd kavramı işlenirken ele alınmıştı. Burada aynı şeyleri söyleyerek tekrara düşmemek ve gereksiz ayrıntılara

808 A'râf 7/139.
809 Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, XXIV/236.
810 A'râf 7/146.

girerek metni genişletmemek adına ele alınmayacaktır. Fakat sebîlü'r-rüşd kavramına verilen anlamlar işlendiği gibi müfessirlerin sebîlü'l-ğayy hakkında ne düşündüklerinin araştırılıp metne alınması araştırma konusu için büyük bir önem taşımaktadır.

Mukâtil sebîlü'l-ğayy kavramına "dalâlet yolu, doğru yoldan ayrılma" anlamını vermektedir.[811] Taberî ise bu yolun sapıklık, dalâlet ve bozgunculuk yolu anlamına geldiğini ve bu yolu tutanların da ancak kibirlenip kibrinden doğru yolu göremeyenler olduğunu bu kişilerin de âyetlerden, doğruluktan uzak durdurulacaklarını ifade etmektedir.[812] Begavî rüşd kavramına dinde istikamet üzere olmak, hidâyete ermek anlamını verirken rüşdü terkederek imandan uzaklaşanların ğayya yani dalâlete, küfre düştüğünü ifade etmektedir.[813] İbnü'l-Cevzî de buradaki sebîlü'r-rüşd kavramını hidâyet olarak açıklamış ve bu yolu bırakarak imanı terk eden kimsenin gafillerin durumuna düşeceğini sebilulğayyda debeleneceklerini belirtmektedir.[814] İbn Kesîr ise âyetin meâlinin "Kendilerine kurtuluş yolu gösterilse (rüşd), yine de doğru yolu tutmaz gider de dalâlet yoluna (ğayy) girerler" şeklinde olduğunu düşünmektedir.[815]

Mâtürîdî sebilü'r-rüşd'ün doğruluk yolu olduğunu düşünmektedir. Doğruluk yolunu görseler onu izlemezler demek; bunun doğru yol olduğunu bilseler dahi liderliklerini ve rızıklarını kaybedecekleri korkusuyla onu izlemezler ve ona uymazlar anlamına gelmektedir. Fakat "eğrilik yolunu görürlerse hemen ona saparlar", diğer bir ifadeyle bunun eğrilik yolu ve bâtıl bir yol olduğunu bilseler dahi hemen ona girerler. Bu durumun nedeni de onların âyetleri yalan saymalarından ileri gelmektedir.[816]

Zemahşerî âyetin tefsirini benzetme yoluna başvurarak yapmaktadır. Ona göre uzun yolculuğa çıkıp doğru düzgün bir yol gördüğünde ondan yüz çeviren; tehlikeli, ölümcül yanlış bir yol gördüğünde ise o yola giren kimse kelimenin tam anlamıyla beyinsizdir. İşte bunu din konusunda yapan kimse o kişiden de daha beyinsizdir. Sebilulğayyı tutanların durumu işte tam olarak böyledir.[817]

---

811 Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîr*, II/64.
812 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, X/444.
813 Beğavî, *Me'âlimu't-Tenzîl*, III/282.
814 İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, III/258-259.
815 İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, III/475.
816 Mâturîdî, *Te'vîlât*, V/39.
817 Zemahşerî, *Keşşâf*, II/509.

Râzî de sebîlü'l-ğayyın "dalâlet, bâtıl dinin yolu ve ilim ile amelde yanlışlık" anlamlarına geldiğini ve ancak bunlardan uzak durulduğu zaman sebîlü'r-rüşde girmenin mümkün olabileceğini düşünmektedir.[818]

Kuşeyrî ve Alusî de ğayyın dalâlet, bâtıl, yanlışlık, eğrilik ve bütün şerleri kendisinde barındıran hasletler olduğunu belirtmektedir.[819] Bursevî ğayy yoluna girenlerin tabiatları sapıklık ve eğrilik üzere olduğu ve kendilerini tamamen Şeytanlık kapladığı için asla Hakk'a yönelmeyeceğini ve onun yoluna sülûk etmeyeceklerini söylemektedir. "Ama azgınlık yolunu görseler, onu yol edinirler." Yani onu, kendileri için sürekli takip edecekleri bir yol olarak tercih ederler ve kendi bâtıl arzularına uyup şehvetlerini tatmine imkân sağladığı için asla ondan vazgeçmezler.[820]

Ebussuud Efendi ğayyın dalalet ve doğru yoldan ayrılma anlamlarına geldiğini düşünmekte ve bu yola girenler hakkında şöyle demektedir: Onlar hakka asla yönelmezler ve hak yolundan gitmezler; çünkü Şeytanlık onların ruhunu istîlâ etmiş, tabiatları sapıklık ve bâtıl mührünü yemiştir. Aynı zamanda onların bu kibirleri, hiçbir âyete iman etmeyip rüşd "hidâyet" yolundan yüz çevirmeleri, azgınlığa yönelmeleri, âyetleri yalan saymaları ve onlar üzerinde hiç tefekkür etmemelerindendir. Eğer bu yalanlamaları ve gafletleri olmasaydı o bâtıl işleri yapmazlardı.[821]

Muhammed Abduh, Allah'ın haksız yere büyüklenenleri âyetlerinden uzaklaştırması bağlamında bu tekebbürü yapan kişilerin aynı zamanda sapıklığa alışan, doğru yoldan sapmayı ve fesadı güzel bulan kimselerin de sıfatı olduğunu, bunların hidâyet ve doğru yoldan kaçtıklarını ifade eder. Bu zümreye sahip kimse, hak yolu apaçık ve net olarak görse bile kendi yolunun daha üstün olduğunu düşündüğü için onu kendisine yol olarak seçmez. Sapıklığın bu derecesine ise herkes çıkamaz. Zira bazı kimseler vardır ki dalâlet yoluna bilmeden girmişlerdir. Kendi yollarının yanlış olduğunu gördüklerinde o yolu bırakıp doğru yola girerler. Diğer kimse ise Allah'ın saptırdığı, kulağını ve kalbini mühürlediği ve gözünün üstüne perde çektiği kimsedir. Böyle bir kimse için artık hakkın ve doğru yolun sebepleri olarak girebileceği hiçbir yol kalmamıştır.[822]

---

818 Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb,* XXV/3-4.
819 Kuşeyrî, *Letâ'ifü'l-işârât,* I/356-357; Âlûsî, *Rûhu'l-Meânî,* IX/61-62.
820 Bursevî, *Rûhu'l-Beyân,* III/240.
821 Ebüssuûd Efendi, *İrşâdu'l-'Akli's-Selîm,* III/272.
822 Abduh-Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* IX/197-198.

"Dalâlet yolu" (sebîle'l-ğayy) başta inkârcılık, putperestlik ve münafıklık olmak üzere, bütün sapıklık, bozgunculuk ve kötülük çeşitlerini kapsamaktadır. Hayvanî duyguları, arzuları ve menfaatleri basîretlerini, vicdanlarını örtmüş olanlar koyu bir kabullenememe ve yalanlama psikolojisiyle doğrulara ve iyilere karşı muhalefet ederler. Gerçekleri kendilerine açıkça gösterilen Allah'ın âyetlerini ve yapıp ettiklerinin karşılığını görecekleri âhiret haberlerini kabul etmezler ve onları reddederler.[823] Bu yolun temel özelliği ise Allah'a dayanmaması ve bu yolda gidenlerin dünya ve ahirette sıkıntıya düşmeleridir. Yanlış yol da içerisinde inkarı, kibri ve cehaleti barındırır.[824] Böylelikle ğayy kavramının bütün kötü davranışları içinde barındırdığı ayrıntılı bir şekilde verilmeye çalışıldı.

Bütün güzel davranışlar rüşd kavramı ile açıklanırken bütün kötü davranışlar da ğayy kavramı ile açıklanmaktadır. Üstelik bunları birbirinden ayırt etmek için herhangi bir güç sarfetmeye gerek olmayıp ayan beyan bir şekilde göz önündedirler. Nitekim Kur'ân-ı Kerîm'in bir âyet-î kerîmesinde mealen şöyle buyrulmaktadır:

لَآ اِكْرَاهَ فِي الدِّينِ قَدْ تَبَيَّنَ الرُّشْدُ مِنَ الْغَيِّۚ فَمَنْ يَكْفُرْ بِالطَّاغُوتِ وَيُؤْمِنْ بِاللهِ فَقَدِ اسْتَمْسَكَ بِالْعُرْوَةِ الْوُثْقٰىۗ لَا انْفِصَامَ لَهَاۗ وَاللهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ

"Dinde zorlama yoktur. Hidâyet (rüşd) dalaletten (ğayy) açıkça ayrılmıştır. Artık kim sahte tanrıları reddeder de Allah'a inanırsa kopmayan sağlam bir kulpa yapışmıştır. Allah her şeyi işitir ve bilir."[825]

Bu âyetin rüşd kavramı açısından tahlili birinci bölümde yapılmış ve rüşd kavramı orada ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir. Rüşdün ve ğayyın birbirinden tamamen ayrıldığını belirten bu âyette rüşd kavramı incelendiği gibi ğayy kavramının da incelenmesi önem arz etmektedir. Bu yüzden ğayy kavramını incelerken birinci bölümle tekrara düşmemek ve araştırma konusunu gereksiz uzatmamak için bu âyetin tefsiri özet mahiyetinde ele alınmaya çalışılacaktır. Bu âyetin sebeb-i nüzûlü ve anlam sahası birinci bölümde ele alınmıştır.

Râğıb el-Isfahânî: "Gayy'ın cehâlet gibi itikâda ve amele taalluk eden iki yönü vardır. İlimle cehâletin zevâl bulduğu gibi, rüşd ile de gayy kaybolur gider" demiştir.

---

823 Ebû Hayyân, *Tefsîru'l-Bahru'l-Muhît,* IV/388 ; Karaman vd., *Kur'ân Yolu*, II/589-590.
824 Kaya, *Kur'ân'da İstikâmet*, 161-162.
825 Bakara 2/256.

Müfessirler âyette geçen ğayy kavramına şu anlamları vermektedirler: dalalet[826], batıl[827], yanlış[828], küfür[829], batıl din[830], şerr[831], inkar telakkisi[832], doğru ve müstakim olmayan bir yolda süluk etmek[833], sapıklık[834], bozgunculuk[835] ve kötülüğe dair akla gelebilecek her özellik.[836]

Ebusssuud Efendi rüşdün ğayydan ayrılmasını insanı ebedî mutluluğa götüren hidâyetin insanı ebedî mutsuzluğa götürecek olan küfürden ayrılması olarak tefsir etmektedir.[837] Bursevî rüşdün bütün iyilikleri ve hayırları ihtivâ eden câm'i bir lafız olduğu gibi ğayyın da bunun tam tersi bütün kötülükleri içine alan bir kavram olduğunu düşünmektedir. Burada "rüşd"den kasıt, ebedî saâdete kavuşturan îmân iken ğayy, sonsuz bedbahtlığa sürükleyen küfür mânâsında kullanılmıştır.[838] Elmalılı bu âyette geçen ğayy kavramını açıklarken şöyle demektedir: Gönderilen o kadar Peygamber, ilim ve amel ile alakalı o kadar delil, ilahi hükümranlığın muazzam tecellisinden sonra rüşd ve ğayyın birbirinden ayrılmasından şu anlaşılmaktadır: iman ve dinin insanlara hem bu dünyada hem de ahirette kurtuluş ve saadet sebebi, dalâlet, inkâr (küfür) ve dinsizliğin ise azab ve hüsran sebebi olduğu kesin bir şekilde ortaya çıkmıştır. Artık hak bâtıldan, hayır ise şerden ayrılmıştır.[839]

Netice itibariyle ğayyın bütün kötü kavramları içine alan çok anlamlı bir kavram olmasının yanında yukarıda verilen âyetler bağlamında doğru yoldan ayrılma, dalâlet, bâtıl ve yanlışlık anlamına geldiği görülmektedir. Ğayyın kazandığı dalâlet anlamı elbetteki çok daha fazla ve ayrıntılıdır. Fakat bu anlam üzerinde verilen bu bilgiler ile yetinilecektir.[840]

---

826 Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîr*, I/213-214.
827 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, IV/546-560.
828 Beğavî, *Me'âlimu't-Tenzîl*, I/314.
829 İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, I/304-306.
830 İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, I/682-684.
831 Mâtürîdî, *Te'vîlât*, II/240.
832 Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, V/106.
833 Zemahşerî, *Keşşâf*, I/487.
834 Âlûsî, *Rûhu'l-Meânî*, III/13.
835 Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, V/106.
836 Zemahşerî, *Keşşâf*, I/487.
837 Ebüssuûd Efendi, *İrşâdu'l-'Akli's-Selîm*, I/249.
838 Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, I/406-407.
839 Elmalılı, *Hak Dini Kur'ân Dili*, I/160-164.
840 Dalâlet kavramını ayrıntılı incelemek için bkz. Ramazan Altıntaş, *Kur'an'da Hidâyet ve Dalâlet* (İstanbul: Pınar Yayınları, 2003).

3. CEHENNEM (AZAP)

Ğayy kavramı her ne kadar azgınlık, taşkınlık, sapıklık ve dalâlet gibi anlamlara geliyorsa da Kur'ân-ı Kerîm'de bu kötü faaliyetlerin cezası olarak ta kullanılmaktadır. Nitekim bir âyet-î kerîmede şöyle buyrulmaktadır:

فَخَلَفَ مِنْ بَعْدِهِمْ خَلْفٌ اَضَاعُوا الصَّلٰوةَ وَاتَّبَعُوا الشَّهَوَاتِ فَسَوْفَ يَلْقَوْنَ غَياً

> "Sonra bunların ardından artık namazı kılmayan ve nefsânî arzulara uyan bir nesil geldi. Bunlar elbette azgınlıklarının cezasını bulacaklardır."[841]

Bu âyetin öncesinde birçok Peygamberin ve Hz. Meryem'in ihlaslı oldukları, güzel hasletlerinden bahsedilmiş fakat onlar gibi şerefli insanların ardından da bu sefer heva ve hevesine tabi olup namazı terk eden kötü bir topluluğun geleceği bildirilmiştir. Allah'ın nimet verdiği zikredilen Peygamberlerden sonra gelen kötü nesillerin kimler olduğuna dair çeşitli görüşler bulunmaktadır. Dahhâk'ın ibn Abbâs'tan aktardığı rivâyete göre, onlar Yahûdilerdir. Süddî ise onların hem Yahûdiler hem de Hristiyanlar olduklarını belirtmektedir. Mücâhid ve Katâde ise kötü neslin bu ümmet olduğunu Hz. Muhammed'in (s.a.v) iyi ümmeti gittikten sonra gelip, bütün kötü hasletlerle birlikte şehvetlerine uyan kimseler olduklarını düşünmektedirler. "Ğayya ile karşılaşacaklar" tabiri ise sadece karşılaşmak olmayıp bizzat ona düşecekler anlamındadır. Âyette geçen ğayy kavramı hakkında da ihtilaf edilmiş pek çok anlama gelebileceği düşünülmüştür. İbn Abbâs'ın Resulullahtan rivâyet ettiğine ve Kâ'b'a göre ğayy "cehennemde bir dere", İbn Mes'ûd "cehennemde bir nehir", İbn Ebî Talhâ "hüsran ve ziyan etme", Mücâhid "azap", 'Atâ "cehennemde kan ve irin akan bir vadi", İbn Zeyd "Şer/kötülük" ve Zeccâc ise ğayyın "günah" anlamına geldiğini düşünmektedirler. "Günahla karşılaşırlar" demek ise günahların cezasıyla karşılacaklar anlamındadır ki bunun örneği Furkan suresinde de "**يَلْقَ اَثَاماً (günahın karşılığıyla karşılaşırlar)**"[842] şekline geçmektedir.[843] Mukâtil âyette geçen bunların ardından gelen neslin peygamberlerden sonra gelen Yahûdiler, olduğunu ifade eder. Bunların namazı terk etmesi ise vaktini ertelemeleri, şehvetlerine uymaları da, haram olan kişilerle evlenmeleridir. Bunların da ahirette ceza görecekleri ğayyın cehennemdeki bir vadi olduğunu söylemektedir.[844] Taberî ise peygamberden sonra

---

841 Meryem 19/59.
842 Furkan 25/68.
843 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XV/570-574; Beğavî, *Me'âlimu't-Tenzîl*, V/241; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, IV/130-131.
844 Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîr*, II/537.

gelenleri onlardan sonra gelen nesiller olarak yorumlamakta onların da namazı terk etmeleri ya namazı tamamen bırakmalarıdır ya da vaktini ertelemeleridir şeklinde düşünmektedir. Ğayy kavramının taşkınlık, zarara/hüsrana uğramak ve kötülük (şer) anlamlarına geldiği gibi cehennemde kan ve irinlerin aktığı bir vadi, tadı çok kötü olan bir nehir, şehvetlerine uyanlara azap edilen bir nehir ya da cehennemde bir kuyu olduğunu da aktarmıştır.[845] Namazı terkedenlerin namaz dışındaki bütün ibadetleri de terkedeceği açıktır. Çünkü namaz dinin direği ve amellerin en hayırlısıdır. Namaz terkedildikten sonra ise şehvetlerine ve dünya hayatına dalınacak, dünyayla mutmain olunmaya çalışılacaktır. Dünya hayatı da elbetteki azgınlıkları, taşkınlıkları ve sapkınlıkları de beraberinde geirecektir. Sonuç olarak da onlar kurtulamayacakları cehennem azabına, ğayya vadisine atılacaklardır.[846] Nitekim Peygamber Efendimiz (s.a.v) bir hadisinde şöyle buyurmaktadır:

> *"On yüklü deve ağırlığında bir taş Cehennemin ağzından atılsa, "Ğayy u esâm" denilen mevkiye yetmiş senede kavuşmazdı. Denildi ki: "Ğayy u esâm" nedir? Buyurdu ki: "Cehennemde iki kuyudur ki, oraya Cehennem ehlinin cerahatleri birikir."*[847]

Bazı müfessirler, ğayy kelimesinin cehennemde bir vadi olduğunu söyleyenlerin yanlış yaptıklarını zira Hz. Muhammed'den (s.a.v) bu konuda bir haber gelmediği sürece böyle söylemelerinin doğru olmadığını düşünmektedirler. Ayrıca onların dünyada işledikleri günahların cezası "ğayyen" şeklinde isimlendirilmesinin nedeni de onların günahlarının saptırıcı olma özelliğinden dolayı olduğunu söylerler. Bir cezaya sebebinin adının verilmesinin de mümkün olması nedeniyle saptırıcı fiillerden ötürü ğayy denilmektedir.[848] Araplar, her kötülüğü "ğayy" her iyiliği de "raşâd" kelimesi ile ifade etmektedirler. Nitekim Şâir el-Murakkış'ta bir beytinde şöyle demektedir:

فمن يَلْقَ خَيْراً يَحْمَدِ النَّاسَ أَمْرَهُ ومن يَغْوِ لا يَعْدَمْ على الغَيِّ لائِما

Kim hayırlı bir iş yaparsa insanlar onun yaptığına müteşekkir olur

Kim de kötü bir şey yaparsa kendisini kınayacak olanları göz ardı etmesin

---

845 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XV/570-574.
846 İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, V/245-246.
847 Kaynağı bulunamamıştır.
848 Mâtürîdî, *Te'vîlât*, VII/247.

Ğayy kavramının aynı zamanda "azgınlığının karşılığını görür" ya da "cennet yolundan sapmış olur" anlamında kullanılması da mümkündür. Aynı zamanda ğayyın diğer cehennem vadilerinin kendisinden Allah'a sığındığı bir cehennem vadisi olduğu da söylenmiştir.[849]

İşârî tefsirler, ğayya atılmayı gerektiren ve cehennem ehlinin yaptıklarını şöyle ifade etmektedirler: onlar haddi aşar, şeriatin gerçeklerini kaybeder, emredildiği şeyleri yapmaz, rüşd yolunan sapar ve kendi heva hevesine göre hareket eder. İşte bu fiiller insanın azgınlığından ötürü gireceği ğayyanın azabını tatmaya neden olur.[850] Ğayyın cehennemde bir vadi olduğunu söyleyenlere bu vadide namaz kılmayanlar, zina edenler, şarap içenler, fâiz yiyenler, yalancı şahitlikte bulunanlar ve anne-babasına kötülük yapanlar olacaktır.[851]

Ğayy kavramının geldiği anlamlar tespit edildikten sonra âyet hakkında genel bir çıkarımın yapılması mümkündür. Meryem suresinin başından bu âyete kadar on bir seçkin şahıs anlatılmıştır. Bunların hepsi de Allah'ın hidâyet lütfuna erişmiş, samimi ve seçkin kullardır. Bunlar sadece gerekli ibadetlerle yetinmeyip Allah'a kalben bağlı olan ve O'nun adı geçtiğinde bile secdeye kapanan kimselerdir. Âyetin devamında ise onların ardından gelenlerin onlar gibi olmayıp ibadetlerin en önemlisi olan namazı dahî kılmayan ve nefsânî arzularıyla hareket eden kötü bir nesil oldukaları bildirimiştir. Bütün peygamberlere ve ümmetlerine farz kılınan namaz, kulu Yaratıcısına en çok yaklaştıran, mükemmel bir irtibat sağlayan ve insanı bütün kötülüklerden alıkoyan bir ibadettir. Bütün peygamberler bu ibadeti eksiksiz bir şekilde yerine getirmiş ve gönderildikleri ümmetlere de buna çok dikkat etmeleri gerektiğini tembihlemişlerdir. Fakat kendilerinden sonra gelenler ya bu ibadeti hakkıyla yerine getirememiş veya terk etmişlerdir. Allah ile olan bu bağ koparıldıktan sonra ise artık kişinin kendi arzularının esiri olması kaçınılmaz olmuştur. Allah'ın emirleri yerine Şeytanın kendisine telkin ettiklerini ve şehvetlerinin arzuladıklarını yaparak azgınlaşmışlardır.[852] Elbette ki bütün bu yaptıklarının da bir karşılığı olacaktır. Bu karşılık da cehennemdeki diğer vadilerin bile kendisinden kaçındığı, en dipte, çok çirkin ve korkutucu olan ğayy vadisidir.[853]

---

849 Zemahşerî, *Keşşâf*, IV/32-33; Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, XXI/242-243.
850 Kuşeyrî, *Letâ'ifü'l-işârât*, II/245.
851 Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, V/345; Elmalılı, *Hak Dini Kur'ân Dili*, V/438-439.
852 Ateş, *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri*, XVI/389.
853 Karaman vd., *Kur'ân Yolu*, III/609.

III. KUR'ÂN'DA ĞAYY İLE ANLAM YAKINLIĞI OLAN KAVRAMLAR

A. DALÂLET (ضَلالة)

Yolunu şaşırmak, doğru yoldan sapmak, kaybolmak ve azmak gibi anlamlara gelen "ضَلَّ" fiilinden türeyen "dalâlet" doğru yoldan bilerek ya da bilmeyerek az ya da çok çıkmak anlamına gelir ve hidâyetle irşâdın zıt anlamlısıdır.[854] Aynı zamanda gaflet, hayret ve helâk anlamlarına da gelmektedir. Gerçek anlamında kullanıldığında her ne kadar maddi bir yoldan ayrılmak anlamında olsa da esasında din ve akıl bakımından doğru yoldan çıkma anlamını taşımaktadır.[855] Terim anlamı ise Haktan yüz çevirip bâtıla yönelme, ilâhî buyruklara aykırı davranmadır.[856] Müştaklarıyla birlikte Kur'ân-ı Kerîm'in 218 yerinde geçmekte olup küfür ile inkârı kapsayan bir anlam sahası bulunmaktadır.[857] Kur'ân-ı Kerîm'de kazandığı anlamlar ise "saptırmak, şaşırmak, yanılmak, sapkınlık, helak, iptal, azap, hükmetmek ve hüsran şeklindedir.[858]

Kur'ân-ı Kerîm'de dalâlet kavramı kendi anlamıyla kullanıldığı gibi bazen de başka kavramları kapsayacak bir şekilde kullanılmıştır. Müfessirler dalâlet kavramının anlam sahasını belirlerken ihtilafa düşmüşlerdir. Hem kapsayıcı hem de toparlayıcı olması açısından Mukâtil'in dalâlet kavramına verdikleri anlamlar üzerinde durulacaktır. Mukâtil dalalet kavramının geldiği anlamları şöyle belirtmektedir: küfür, ğayy, bir şey hakkında yanlışa sevk etmek, hüsran, şikâyet, sıkıntı, bâtıl, hata, cehalet ve unutkanlık.[859]

Dalâletin Kur'ân-ı Kerîm'deki anlamlarını ise genel olarak şöyle sıralamak mümkündür: küfür ve inkârı kapsayan sapıklık, haktan uzaklaşmak veya ayrı düşmek, azgınlık yapmak, yanılmak, unutmak, bilgisiz olmak, hüsrâna ve zillete uğramak, bedbaht olmak, helâk olmak, hakkın dışında kalan her şey, Allah'ı, meleklerini, kitaplarını, peygamberlerini ve âhiret gününü inkâr etmek, Allah'tan başka ilâhlar kabul edip O'na eş koşmak, Hz. Peygamber'in çağrısına uymamak, onu alaya almak,

854 İsfahânî, *el-Müfredât*, 509-511.
855 Altıntaş, *Kur'an'da Hidâyet ve Dalalet*, 150-300.
856 Cihat Tunç, "Dalâlet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/428-429.
857 Abdülbâkî, "dll", 421-424.
858 Altıntaş, *Kur'an'da Hidâyet ve Dalalet*, 150-300.
859 Mukâtil b. Süleymân, *el-Vücûh ve'n-Nezâir*, 126-128.

Kur'an'ın ilâhî bir kitap olduğunu inkâr edip ondaki bilgilerden uzak kalmak, kıyametin kopacağından şüphe edip bu konuda yersiz tartışmalara girişmek, âhiret hayatına inanmamak, Allah'ın ve peygamberlerinin emirlerine isyan etmek vb.[860] Dalâlet kavramının anlam sahası oldukça geniş olduğu için bütün kullanım alanları verilmeyecek ve yukarıda verilenlerle yetinilecektir.

İnsan, Allah'ın kendisine vermiş olduğu aklı ve mantığı kullanarak kendi maslahatına olanı, fıtratına uygun olanı, hidâyet vesilesi olacak amelleri, kurtuluş yolunu ve güzel ahlakı seçmeyi bilmeli, bunun tersi olan durumlardan da kaçınmalıdır. Allah'ın virajsız, düzgün ve direkt amaca ulaştıran yolu çeşitli âyetlerde geçmiş ve o yola girme tavsiye edilmiştir. Fakat insan hem Şeytan'ın dürtmeleri, hem kendi içindeki fenalığı, heva ve hevesine aldanması, nefsinin ayartması sonucunda doğru yolu bırakıp ona girmeyebilmektedir. Doğru yoldan her ayrılış ise dalâlet kavramına karşılık gelmektedir.

Bütün kötü özellikleri bünyesinde toplayan ğayy kavramı, bütün yanlış sapmaları ifade eden dalâlet kavramı ile yakın bir ilişki içindedir. Dalâletin iğvâ anlamında kullanıldığı âyetler incelendiğinde bu yakınlık çok net bir şekilde görülecektir. Şeytanın insanı iğvâsı üzerinde önceki başlıklarda durulmuştu. Şeytan insanı doğru yoldan çıkarmak, saptırmak ve azdırmak için elinden geleni ardına koymayacağını defalarca kez tekrarlamıştır. Şeytanın insanı doğru yoldan çıkaracğını bildiren aşağıdaki âyet-i kerîmede dalâlet iğvâ anlamında kullanılmıştır:

لَعَنَهُ اللهُ وَقَالَ لَاَتَّخِذَنَّ مِنْ عِبَادِكَ نَصِيباً مَفْرُوضاً
وَلَاُضِلَّنَّهُمْ وَلَاُمَنِّيَنَّهُمْ وَلَاٰمُرَنَّهُمْ فَلَيُبَتِّكُنَّ اٰذَانَ الْاَنْعَامِ وَلَاٰمُرَنَّهُمْ فَلَيُغَيِّرُنَّ خَلْقَ اللهِ ۜ وَمَنْ يَتَّخِذِ
الشَّيْطَانَ وَلِياً مِنْ دُونِ اللهِ فَقَدْ خَسِرَ خُسْرَاناً مُبِيناً

"Allah Şeytanı lânetlemiştir, o da "Kullarından belli bir pay alacağım, onları mutlaka saptıracağım, onları boş kuruntulara kaptıracağım, kesinlikle onlara emredeceğim de hayvanların kulaklarını yaracaklar, emredeceğim de Allah'ın yarattığını değiştirecekler" demiştir. Allah'ı bırakıp da Şeytanı dost edinen kimse elbette apaçık bir ziyana düşmüş olur."[861]

860 Tunç, "Dalâlet", 8/428-429.
861 Nisâ 4/119.

Âyette geçen idlâl kavramının iğvâ manasına geldiği müfessirlerin ortak görüşüdür. Şeytanın insanı iğvâsı bağlamında dalâlet kavramının ğayy anlamında kullanıldığı başka bir âyet-i kerîmede şöyle buyrulmaktadır:

وَلَقَدْ اَضَلَّ مِنْكُمْ جِبِلاًّ كَثِيراًۜ اَفَلَمْ تَكُونُوا تَعْقِلُونَ

> "Nitekim o Şeytan sizden nice nesilleri saptırdı. Hiç aklınızı kullanmıyor muydunuz!"[862]

Burada da aslında Şeytanın birçok kişiyi kandırıp, ğayy yoluna sürüklediği böylece onların da küfür ehli oldukları ifade edilmiştir. Gerek Şeytanın gerekse de kendi içlerindeki azgınlıktan ötürü insanların doğru yoldan çıkarak, dalâlete, yanlışa sürüklendiklerinin belirtildiği ve dalâletin de yine ğayy anlamında kullanıldığı görülen bir âyet-i kerîmede de şöyle buyrulmaktadır.

وَلَقَدْ ضَلَّ قَبْلَهُمْ اَكْثَرُ الْاَوَّلِينَ

"Onlardan önce de geçmiştekilerin çoğu yollarını sapıtmıştı"[863]

İnsan, Peygamberlerin getirdikleri açık deliller ve âyetler üzerine düşünmedikçe inkara ve küfre doğru kapılıp gider. İnkar ve küfrün ardından da bu sapıtmalar yüzünden bir sürü felaket ve azap gelir. Bunun için temkinli olup kimsenin oyununa gelmemek gerekir. Neredeyse eş anlamlı olacak kadar yakın bir ilişki içinde oldukları görülen dalâlet ve ğayy kavramları içerlerine bütün sapmaları ve yanlışlıkları almaktadırlar. Fakat aralarında ince farklılıkların olduğu da bir gerçektir. Dalâlet gerçeğe ulaştıran yoldan yüz çevirmek veya bu yolun dışında kalmak anlamına gelirken ğayy rüşdün zıt anlamlısı olup şuursuz ve şaşkın bir şekilde yaşamak anlamına gelmektedir.[864] Elbetteki dalâlet ve ğayyın ilişkisi çok kapsamlı ve çok ayrıntılıdır fakat araştırma konusundan sapmamak için verilen bu bilgilerle yetinilecektir.

B. BAĞY (بَغْي)

"Haktan ayrılmak, zulmetmek, haddi aşmak" gibi anlamlara gelen bağy kavramı; "bir yeri kazmak, kanal açmak, öncü olmak, ön sırada yer almak, bir şeyi îmâ etmek, kötü yolda olmak" anlamındaki "**بَغَى**" fiilinden türemiş mastardır.[865] "Yanlış davranmak, bir

862 Yâsin 36/62.
863 Sâffât 37/71.
864 Tunç, "Dalâlet", 8/428-429.
865 İsfahânî, *el-Müfredât*, 136-137.

şey istemek, haksızlık etmek, zulmetmek, zina etmek, cariye" gibi anlamları da içeren "bağy" kötü fiileri içerisine alan geniş kapsamlı bir kavramdır.[866] Ayrıca dînî ve hukukî anlamda isyan etme anlamında kullanılan islam hukuku terimlerinden biridir. İsyan eden kişiye ise "bâği (**باغ**)" veya "âsi (**عاصي**)" denilmektedir.[867] Bağy kavramı türevleriyle birlikte Kur'ân'ın 84 yerinde geçmektedir.[868] Fakat her ne kadar kötü şeyleri içine alan bir kavramsa da Kur'ân-ı Kerîm'de olumlu anlamda kullanıldığı yerler de bulunmaktadır.[869] Kur'ân'ın çoğu yerinde zulüm anlamında kullanılan bağy; düşmanlık ve haksızlık yoluyla haram yemek, haddi aşmak, öldürmek, azgınlık yapmak ve bunlara yol açan çeşitli kötü davranışların tümü şeklinde tarif edilebilir.[870]

Mukâtil bu kavramın; zulüm, masiyet, hased ve zina gibi anlamlara geldiğini düşünmektedir.[871]

Bu kavramın anlam sahası tesbit edildikten sonra araştırma konusu olan ğayyla yakın bağlantısı görülmektedir. Kur'ân'ı Kerîm'de açık bir şekilde rüşdün ve ğayyın birbirinden ayrıldığı buyrulmaktadır. Ğayy ise bütün olumsuzlukları içine alan bir kavramdır. Söylem ve anlam yakınlığı bulunan bağy ve ğayy kavramları Allah'ın yasakladığı, uzak durulmasını tembihlediği kötü davranışlardandır. Nitekim bu kötü davranışlardan uzak durulması gerektiği bir âyet-î kerîmede şöyle geçmektedir:

إِنَّ اللهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْإِحْسَانِ وَإِيتَآئِ ذِي *الْقُرْبٰى* وَيَنْهٰى عَنِ الْفَحْشَآءِ وَالْمُنْكَرِ وَالْبَغْيِ يَعِظُكُمْ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ

"Muhakkak ki Allah adaleti, ihsanı, akrabaya karşı cömert olmayı emreder; hayâsızlığı, kötülüğü ve zorbalığı yasaklar. İşte Allah, aklınızı başınıza alasınız diye size böyle öğüt veriyor."[872]

Bu âyet-i kerîme aslında hem bu dünyanın hem de ahiretin kurtuluş anahtarı rolünde yer alır. Zira kişi, Allah'ın yasakladıklarını yapmaz ve emrettiği işleri de yaparsa karşılığında güzel mükâfatlar alır. Fakat aksini yaparsa işte o zaman da karşılığı

---

866 Abdurrahim Kaplan, Kur'ân'da "Bağy" Kavramının Anlam Alanı, *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/2 (2020), 1790-1810.

867 Ali Şafak, "Bağy", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/451-452.

868 Abdülbâkî, "bğy", 131-133.

869 Fatih Bayar, *Kur'ân'da Fesâd Kavramı*, (Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2002).

870 Kaplan, *Kur'ân'da "Bağy"*, 1790-1810.

871 Mukâtil b. Süleymân, *el-Vücûh ve'n-Nezâir*, 144.

872 Nahl 16/90.

cehennem azabı olur. Ğayy kavramının tahlili yapılırken onun hayasızlık, kötülük, zorbalık, fısk, zulüm ve bu gibi bütün kötü davranışları içine alan bir kavram olduğu belirtilmiştir. Aynı şekilde bu âyette de Allah'ın istikamet yoluna, rüşde, akla ve mantığa uygun hareketler yaparak ğayy, bağy ve türevleri gibi kötü davranışlardan da uzak durulursa o zaman hem denge sağlanmış olur hem de kişinin gerçekleştirmek istediği amaçlar yerine gelebilir.

Bağy aynı zamanda azgınlık anlamında da Kur'ân-ı Kerîm'de kullanılmıştır. Dünyaya aldanarak onun geçici heveslerine kanmak kişiyi asıl amaçtan saptıracağı için onun azgınlaşmasına da yol açar. Üstelik zenginliğin, mülkün ve gücün de Allah'tan olduğu bilinmeli ve ona göre hareket edilmeli. Yoksa Allah'ın verdikleriyle Allah'a karşı gelmek tıpkı Kârûn prototipinde olduğu gibi helâkı getirmektedir. Nitekim bu durumun anlatıldığı bir âyet-î kerîmede şöyle buyrulmaktadır:

> اِنَّ قَارُونَ كَانَ مِنْ قَوْمِ مُوسٰى فَبَغٰى عَلَيْهِمْ وَاٰتَيْنَاهُ مِنَ الْكُنُوزِ مَا اِنَّ مَفَاتِحَهُ لَتَنُٓوأُ بِالْعُصْبَةِ اُوْلِي الْقُوَّةِ اِذْ قَالَ لَهُ قَوْمُهُ لَا تَفْرَحْ اِنَّ اللهَ لَا يُحِبُّ الْفَرِحِينَ
>
> "Kârûn Mûsâ'nın kavmindendi. O, gücüne dayanarak onlara haksızlık etmekteydi. Biz ona öyle hazineler vermiştik ki sadece anahtarlarını güçlü kuvvetli bir ekip bile zor taşırdı. Halkı ona şöyle demişti: "Sakın şımarma! Bil ki Allah şımarıkları sevmez."[873]

Bu âyette de tıpkı önceki bölümlerde de anlatılan ve Allah'ın kendisine verdiği ilmi, âyetleri unutup azgınlar topluluğuna katılan Kârûn örneği yer almaktadır. O Rabbinin kendisine verdiği malı, mülkü, gücü ve kuvveti kendisinden sanarak şımarmış ve bunun sonucunda o da azgınlar topluluğuna girmiştir.[874]

C. TUĞYÂN (طُغيان)

Sözlükte "azmak, sapmak, taşmak" gibi anlamlara gelen tuğyân kavramı "**طَغَى**" fiilinden türemiş mastardır.[875] Kur'ân-ı Kerîm'de "suyun kabarıp taşması, gözün yöneldiği istikametten veya hedeften başka tarafa kayması, terazinin dengesinden saptırıldığı için eksik tartması, Âd ve Semûd kavimlerini isyanları yüzünden helâk eden şiddetli yer

873 Kasas 28/76.
874 Kaplan, *Kur'ân'da "Bağy"*, 1790-1810.
875 İsfahânî, *el-Müfredât*, 520.

sarsıntısı, büyük deprem" gibi anlamlarda kullanılan[876] tuğyân kavramı toplamda 39 yerde geçmektedir.[877] Tuğyân, gerçek bilinmesine rağmen bile bile yanlışa yönelmektir. Dînî ve ahlakî olarak da bütün hayâsızlıkları, ahlaksızlıkları ve azgınlıkları da içinde barındırır.[878] Tâğut ise tuğyânı yapan kişidir. "Allah'tan başka tapınılan ve hak yoldan saptıran her varlık, put, şeytan, kâhin ve sihirbaz" tâğut olarak isimlendirilmiştir.[879]

Tuğyân, isyanda sınır tanımamak, büyük bir ölçüde haddi aşmak, kendi kendine yeteceğini sanarak kendini müstağnî görmek anlamlarına gelmektedir.[880] Mukâtil de tuğyânın; dalâlet, sapıtma, azgınlaşma, isyan, taşkınlık ve zulüm anlamlarına geldiğini belirtmektedir.[881]

Allah'ın doğru yolu, O'nun gönderdiği nebiler, nebilerle birlikte gönderilen bütün deliller, âyetler ve burhanlar azgınların, ğâvînlerin ve tâğutların isyanını, azgınlığını ve kinini daha da çok arttırmakta onları çileden çıkartmaktadır. Azgınlık, sapıklık anlamına gelen ğayy da benzer anlamlara gelen tuğyân kavramı ile yakın bir ilişki içerisindedir. Nitekim azgınların ve sapıkların, isyanlarının ve azgınlıklarının daima arttığını belirten bir âyet-i kerîmede şöyle buyrulmaktadır:

وَقَالَتِ الْيَهُودُ يَدُ اللهِ مَغْلُولَةٌ ۚ غُلَّتْ اَيْدِيهِمْ وَلُعِنُوا بِمَا قَالُواْ بَلْ يَدَاهُ مَبْسُوطَتَانِۙ يُنْفِقُ كَيْفَ يَشَآءُ ۚ وَلَيَزِيدَنَّ كَثِيراً مِنْهُمْ مَا اُنْزِلَ اِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ طُغْيَاناً وَكُفْراً ۚ وَاَلْقَيْنَا بَيْنَهُمُ الْعَدَاوَةَ وَالْبَغْضَآءَ اِلٰى يَوْمِ الْقِيٰمَةِ ۚ كُلَّمَا اَوْقَدُوا نَاراً لِلْحَرْبِ اَطْفَاَهَا اللهُۙ وَيَسْعَوْنَ فِي الْاَرْضِ فَسَاداً ۚ وَاللهُ لَا يُحِبُّ الْمُفْسِدِينَ

> "Yahûdiler "Allah'ın eli bağlanmış!" dediler. Asıl kendi elleri bağlanmıştır ve söyledikleri yüzünden lânetlenmişlerdir. Aksine O'nun iki eli de açıktır, dilediği gibi verir. Rabbinden sana indirilen, onlardan birçoğunun azgınlığını ve inkârcılığını kuşkusuz arttıracaktır. Onların arasına kıyamete kadar sürecek düşmanlığı ve kini saldık. Ne zaman savaş ateşini tutuşturmuşlarsa Allah onu söndürmüştür. Onlar yeryüzünde bozgunculuk için çaba harcarlar; Allah ise bozguncuları sevmez."[882]

---

876 Metin Yurdagür, "Tuğyân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2019), ek-2/611.
877 Abdülbâkî, "tğy", 426-427.
878 Yurdagür, "Tuğyân", 611.
879 Yurdagür, "Tuğyân", 611.
880 Bayar, *Kur'ân'da Fesâd,* 102-106.
881 Mukâtil b. Süleymân, *el-Vücûh ve'n-Nezâir*, 214.
882 Mâide 5/64.

Âyetten de anlaşılacağı üzere onlar ne kadar azgınlık için uğraşıp bozgunculuk, sapıklık yapmaya çalışmışlarsa da Allah onların cezasını vererek emellerine ulaşmalarına engel olmuştur. Aklını, rüşdünü kullanarak dünyayı anlamaya çalışıp ahiret için uğraşan kimsenin anlayışı artar, basiret sahibi olur. Bunun tersini yaparak sadece azgınlık peşinden koşanlar ise adeta kör bir kimse gibi meydanda dolaşarak hiçbir şeyin farkına varmaz. Nitekim ğayya ve tuğyâna dalanlarda da basiretsizlik ve körlük başlar. Bu iki kavram da birbirine çok yakın olup bazen aynı anlamlarda da kullanılmışlardır. Tuğyânın ğayy/dalâlet anlamında kullanıldığı âyetleri şöyle sıralamak mümkündür:

اَللّٰهُ يَسْتَهْزِئُ بِهِمْ وَيَمُدُّهُمْ فِي طُغْيَانِهِمْ يَعْمَهُونَ

"Asıl onlarla alay eden ve azıp saparak dolaşmalarına izin veren Allah'tır."[883]

وَلَوْ يُعَجِّلُ اللهُ لِلنَّاسِ الشَّرَّ اسْتِعْجَالَهُمْ بِالْخَيْرِ لَقُضِيَ اِلَيْهِمْ اَجَلُهُمْ ۚ فَنَذَرُ الَّذِينَ لَا يَرْجُونَ لِقَاءَنَا فِي طُغْيَانِهِمْ يَعْمَهُونَ

"Eğer insanlar iyi olanı çarçabuk istedikleri gibi kötü olanı da Allah onlar için hemen gerçekleştirseydi derhal sonları gelirdi. Bize kavuşacaklarına inanmayanları, azgınlıkları içinde bocalayıp durmak üzere kendi hallerine bırakırız."[884]

قَالَ قَرِينُهُ رَبَّنَا مَا اَطْغَيْتُهُ وَلٰكِنْ كَانَ فِي ضَلَالٍ بَعِيدٍ

"Yandaşı (Şeytan), "Rabbim! Onu ben azdırmadım, o kendisi apaçık bir sapkınlık içinde idi" der."[885]

Yukarıda verilen âyetlerden de anlaşıldığı üzere hem dalâlet, hem ğayy hem de tuğyân birbirlerinin de yerine kullanılabilen, Şeytanın ve yandaşlarının, azgınların hepsinin yaptığı kötü davranışları karşılayan yakın anlamlı kelimelerdir.

D. ZULÛM (ظُلُومٌ)

"**ظَلَمَ**" fiilinden türemiş mastar isim olan zulüm kavramı lügatte; bir şeyi kendi yerinden başka bir yere koymak, bir şeyi eksiltmek, bir şeyi arttırmak, zaman veya mekandan saptırmak, karatmak, karanlık yapmak, haddi aşmak, doğru yoldan sapmak, haktan

883 Bakara 2/15.
884 Yûnus 10/11.
885 Kâf 50/27.

uzaklaşmak, engellemek, haksızlık etmek, inkar etmek, eziyet etmek, insafsızlık etmek, haksızlık ve hedeften sapmak gibi anlamlara gelmektedir.[886] Zulmün zıddı ise ışık ve nurdur. Zulmedene zâlim, zulmedilene de mazlûm denilmektedir.[887] Kur'ân'da 20 yerde zulüm şeklinde, 269 yerde de türevleriyle birlikte geçmektedir.[888] İslamî bir terim olarak ise zulüm; Allah'ın insan için çizdiği ilahi sınırları aşmak, yapması gereken görevi yapmayarak yaratılma gayesine ters düşmek, ilahî emirleri terk etmek gibi anlamlara gelmektedir. Bundan ötürü inkâr, küfür, şirk, nifâk, fısk ve isyan kavramları zulüm olarak değerlendirildiği gibi, kendisine ya da başkasına hakkını vermemek te zulüm olarak değerlendirilmiştir.[889]

Müfessirler ise zulüm kavramına cevr, hakkı menetmek, bir şeyi kendi yerinden başka bir yere koymak, doğru yoldan sapmak, haddi aşmak, bâtıla meyletmek, hak ehline karşı çıkmak ve insafsızlık gibi anlamlar vermişlerdir.[890]

Mukâtil, bu kavramın; şirk, kulun kendisine zarar vermesi, insanlara haksızlık yapmak ve eksiltmek anlamlarına geldiğini ifade eder.[891]

Râğıb, zulmün üç çeşidi olduğunu düşünmektedir. İlk çeşit zulüm, insan ile Allah arasında olan zulümdür ki bunun da en büyük çeşitleri, şirk, küfür ve münafıklıktır. Nitekim bu durum âyetlerde şöyle ifade edilmektedir:

وَاِذْ قَالَ لُقْمٰنُ لِابْنِهٖ وَهُوَ يَعِظُهٗ يٰبُنَيَّ لَا تُشْرِكْ بِاللّٰهِ ۗ اِنَّ الشِّرْكَ لَظُلْمٌ عَظِيْمٌ

"Lokmân oğluna öğüt verirken ona şöyle dedi: "Sevgili oğlum! Allah'a ortak koşma; çünkü O'na ortak koşmak kesinlikle çok büyük bir haksızlıktır."[892]

وَمَنْ اَظْلَمُ مِمَّنِ افْتَرٰى عَلَى اللّٰهِ كَذِبًا ۗ اُولٰٓئِكَ يُعْرَضُوْنَ عَلٰى رَبِّهِمْ وَيَقُوْلُ الْاَشْهَادُ هٰٓؤُلَاۤءِ الَّذِيْنَ كَذَبُوْا عَلٰى رَبِّهِمْ ۚ اَلَا لَعْنَةُ اللّٰهِ عَلَى الظّٰلِمِيْنَ

"Allah hakkında yalan yanlış şeyler uydurandan daha zalim kim vardır! Onlar (kıyamet gününde) rablerinin huzuruna çıkarılacaklar, şahitler de "İşte bunlar

886 İsfahânî, *el-Müfredât*, 537-538.
887 İsfahânî, *el-Müfredât*, 537-538.
888 Abdülbâkî, "zlm", 434-439.
889 İsmail Karagöz, *Kur'ân-ı Kerîm'de Zulüm Kavramı*, (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1994).
890 Mustafa Çağrıcı, "Zulüm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/507-509.
891 Mukâtil b. Süleymân, *el-Vücûh ve'n-Nezâir*, 81-82.
892 Lokmân 31/13.

rablerine asılsız şeyler isnat edenlerdir" diyecekler. Bilin ki, Allah'ın lâneti zalimlerin üzerine olacaktır!"[893]

يُدْخِلُ مَنْ يَشَاءُ فِي رَحْمَتِهِۦ وَالظَّالِمِينَ اَعَدَّ لَهُمْ عَذَاباً اَلِيماً

"Allah dilediğini rahmetine dahil eder. Zalimlere gelince onlar için elem verici bir azap hazırlamıştır."[894]

İkinci çeşit zulüm, kişinin kendisi ve diğer insanlarla arasında oluşan zulümdür. Bunun örneği de şu âyet-î kerîmede mevcuttur:

اِنَّمَا السَّبِيلُ عَلَى الَّذِينَ يَظْلِمُونَ *النَّاسَ* وَيَبْغُونَ فِي الْاَرْضِ بِغَيْرِ الْحَقِّۚ اُوْلَٰٓئِكَ لَهُمْ عَذَابٌ اَلِيمٌ

"Kınama ve cezalandırma ancak insanlara zulmeden ve yeryüzünde haksız yere saldırıda bulunanlara yöneliktir. Onlar için elem verici bir azap da vardır."[895]

Üçüncü çeşit zulum ise kişinin kendisi ve nefsi arasında ortaya çıkan zulümdür. Bu çeşit zulmün örneği ise âyette şöyle geçmektedir:

ثُمَّ اَوْرَثْنَا الْكِتَابَ الَّذِينَ اصْطَفَيْنَا مِنْ عِبَادِنَاۚ *فَمِنْهُمْ* ظَالِمٌ لِنَفْسِهٖۚ وَمِنْهُمْ مُقْتَصِدٌۚ وَمِنْهُمْ سَابِقٌ بِالْخَيْرَاتِ بِاِذْنِ اللّٰهِۚ ذٰلِكَ هُوَ الْفَضْلُ الْكَبِيرُۚ

"Sonra biz kullarımızdan seçtiklerimizi o kitaba mirasçı kıldık. Onlardan kimi kendine kötülük eder, kimi orta bir durumdadır, kimi de Allah'ın izniyle hayır işlerinde yarışır; işte büyük lütuf budur."[896]

Rüşd kavramı bütün hayırları içerisine alan câm'i bir kavram olduğu gibi ğayy kavramı da bütün şerleri içine alan bir kavramdır. O yüzden ğayy kavramı zulüm kavramının anlam alanı içerisinde yer alırken zulüm kavramı da ğayy kavramının anlam içerisine girebilmiştir. Ğayy kavramı ile ifade edilen her fiil doğru yoldan sapmak, azgınlaşmak, haddi aşmak anlamındadır. Bütün bu kavramlar aynı zamanda zulmün de tanımını oluşturmaktadır.[897]

---

893 Hûd 11/18.
894 İnsan 76/31.
895 Şûrâ 42/42.
896 Fâtır 35/32.
897 İsmail Karagöz, *Kur'ân-ı Kerîm'de Zulüm,* 275-277.

E. FISK (فِسْق)

"**فَسَقَ**" fiilinden türeyen mastar isim olan "**fısk (فِسْق)**" kavramı sözlükte "bir şeyden çıkmak" anlamında kullanılmaktadır.[898] Taze hurma dalından çıkınca ya da fare deliğinden çıkınca, bu kavram ile ifade edilir.[899] Fıskın dînî anlamı ise; doğru yoldan ayrılmak, istikâmetten sapmak, Allâh'ın emrinden çıkmak, isyan etmek, hak yoldan çıkmak, imandan çıkmak, günah işlemek ve dinden çıkmaktır.[900] Kur'ân-ı Kerîm'de kök halinde 7, müştakları ise 47 yerde geçmektedir.[901] Fâsık ise fısk yaparak -büyük günah işleyerek- Allah'ın emrinden çıkan, istikametten, imandan ve itaaten ayrılan kişi demektir.[902]

Mukâtil de fıskın üç anlama geldiğini düşünmektedir. Bunlar da; küfre neden olan masiyet, tevhidi terkederek şirke götüren masiyet ve küfür ve şirk olmaksızın var olan masiyettir.[903]

Kur'ân-ı Kerîm'de imanın karşıtı olarak, dinden çıkma, dinin emirlerinden ve itaatten kaçmak gibi anlamlara geldiği için hidâyet ve dâlalet, rüşd ve ğayy ile yakın bir anlam ilişkisi içinde olmaktadır. Bazen de fısk kavramı Müslümanları muhatap alarak kullanılmıştır. Bunun ayrıntısı ise İslam hukukunun konusudur. Borç ilişkilerinde karşı tarafı zarara uğratmak, fal oklarıyla kısmet aramaya çalışmak, Peygamber'e itaatsizlik etmek, müminlerle dalga geçmek ve onlara kötü lakap takmak gibi bütün kötü özlellikler de fısk kavramı ile ifade edilmiştir. Dinin emir ve yasaklarına aykırı davranışlar olduğu için bunu yapan mümin olursa büyük günah işlediği kabul edilir.[904]

Kur'ân-ı Kerîm'de münafıklar da fâsık şeklinde nitelendirilmektedir. Onların günahta haddi aşmaları, Allah'a ve resulüne itaat ediyor gibi görünerek içlerinde küfre düşmeleri ve masiyetleri onların fasık olarak nitelenmesine neden olmuştur. Nitekim bir âyet-i kerîmede şöyle buyrulmaktadır:

اَلْمُنَافِقُونَ وَالْمُنَافِقَاتُ بَعْضُهُمْ مِنْ بَعْضٍ ۘ يَأْمُرُونَ بِالْمُنْكَرِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمَعْرُوفِ وَيَقْبِضُونَ اَيْدِيَهُمْ ۚ نَسُوا اللهَ فَنَسِيَهُمْ ۚ اِنَّ الْمُنَافِقِينَ هُمُ الْفَاسِقُونَ

898 İsfahânî, *el-Müfredât*, 636.
899 Ali Şafak, "Fısk", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/37-38.
900 İsmail Karagöz, *Kur'ân-ı Kerîm'de Zulüm,* 275-277.
901 Abdülbâkî, "fsk", 519-520.
902 Şafak, "Fısk", 37-38.
903 Mukâtil b. Süleymân, *el-Vücûh ve'n-Nezâir*, 208.
904 Şafak, "Fısk", 37-38.

> "Erkeğiyle kadınıyla münafıklar birbirine benzer; kötülüğü özendirip iyiliği engellerler, hayır için harcamaya elleri varmaz. Onlar Allah'ı umursamadılar, O da onları rahmetinden mahrum bıraktı. Gerçek şu ki münafıklar fasıkların ta kendileridir."[905]

Yukarıdaki âyetten de anlaşıldığı üzere bütün günahlar, kötü özellikler, hepsi fısk kavramıyla ifade edilir. Nitekim rüşde erenlerin kim olduğu belirtilen hucûrat suresinde geçen âyet-î kerîmede rüşde ermeyen dolayısıyla ğayya batmış, küfür, fısk ve isyan ehli kimseler belirlenerek şöyle buyrulmuştur:

وَاعْلَمُوا اَنَّ فِيكُمْ رَسُولَ اللهِۜ لَوْ يُطِيعُكُمْ فِي كَثِيرٍ مِنَ الْاَمْرِ لَعَنِتُّمْ وَلٰكِنَّ اللهَ حَبَّبَ اِلَيْكُمُ الْاِيمَانَ وَزَيَّنَهُ فِي قُلُوبِكُمْ وَكَرَّهَ اِلَيْكُمُ الْكُفْرَ وَالْفُسُوقَ وَالْعِصْيَانَۜ اُولٰٓئِكَ هُمُ الرَّاشِدُونَۙ

> "Bilin ki Allah'ın elçisi aranızdadır. Birçok durumda o sizin dediklerinizi yapsaydı işiniz kötüye giderdi, fakat Allah size imanı sevdirdi ve onu gönlünüze sindirdi; inkârcılığı, yoldan çıkmayı (fısk) ve emre aykırı davranmayı (isyan) da size çirkin gösterdi. Doğru yolu bulmuş olanlar işte onlardır (bu vasıflara sahip olan sizlersiniz)."[906]

F. İSYÂN (عِصْيَان)

"**عَصَى**" fiilinden türeyen isyan ve masiyet kavramları bu fiilin mastarları olup emre itatatsizlik etmek, emre muhalefet etmek, itaatten çıkmak, çekinmek ve azmak gibi anlamlara gelmektedir.[907] Bu kavramlar Kur'ân'ın 32 yerinde geçmektedir.[908] İsyan itaatsziliğin zıddı olup isyan edene de âsi denilmektedir. Zelle, hata, masiye, seyyie, cürüm, fısk ve günah bu kavramın eş anlamlılarıdır.[909]

Dînî anlamda isyan iki kısma ayrılmaktadır. Birinci kısım Allah'ın emir ve yasaklarını reddetmek ve kabul etmemektir. Bu ise imandan çıkıp inkâr ederek sapmak olduğu için küfürdür. İkinci ksıım ise iman edilmesi gereken şeylere iman etmekle birlikte emir ve yasakları ihlal edip itaatsizlik etmektir. Bu da küfür olmayıp fısk ve hata kategorisinde

---

905 Tevbe 9/67.
906 Hucurât 49/7.
907 İsfahânî, *el-Müfredât*, 570.
908 Abdülbâkî, "asy", 463-464.
909 İsmail Karagöz, *Kur'ân-ı Kerîm'de Zulüm,* 277-278.

değerlendirilir. Bundan ötürü isyanın bazısı kişiyi dinden çıkarırken bazısı ise kişiyi günahkâr yapmaktadır.[910]

İsyan mutlak anlamda kullanıldığında Allah'a yönelik kabul edilir fakat mutlak manada kullanılmayınca mefhuma göre karar verilir. Kur'ân'ı Kerîm'de Allah'a, Resule ve anne babaya yönelik isyandan bahsedilmektedir. İslam kişinin Allah ile bağlantısında dikkat edilecek önemli hususlar verirken aynı zamanda sağlam, adaletli ve güvenilir bir toplumun inşası için kişinin devletle de dengeli bir bağ kurmasını istemiştir. Bu yüzden de devlet başkanına itaat Allah'a itaat çizgisinde yer almış ve kamu düzeninin önemi vurgulanmaya çalışılmıştır. Devlet başkanına karşı gelip emrinden çıkan kişiye de bu yüzden âsi denilmektedir.[911]

Kur'ân-ı Kerîm'de rüşde erenlerin kalbinde imanın sevdirildiği, küfrün, fıskın ve isyanın da nefret ettirildiği buyrularak bu tür davranışlardan uzak durulması gerektiği belirtilmiştir:

> وَاعْلَمُوا اَنَّ فِيكُمْ رَسُولَ اللهِۚ لَوْ يُطِيعُكُمْ فِي كَثِيرٍ مِنَ الْاَمْرِ لَعَنِتُّمْ وَلٰكِنَّ اللهَ حَبَّبَ اِلَيْكُمُ الْاِيمَانَ وَزَيَّنَهُ فِي قُلُوبِكُمْ وَكَرَّهَ اِلَيْكُمُ الْكُفْرَ وَالْفُسُوقَ وَالْعِصْيَانَۜ اُولٰٓئِكَ هُمُ الرَّاشِدُونَ
>
> "Bilin ki Allah'ın elçisi aranızdadır. Birçok durumda o sizin dediklerinizi yapsaydı işiniz kötüye giderdi, fakat Allah size imanı sevdirdi ve onu gönlünüze sindirdi; inkârcılığı, yoldan çıkmayı (fısk) ve emre aykırı davranmayı (isyan) da size çirkin gösterdi. Doğru yolu bulmuş olanlar işte onlardır (bu vasıflara sahip olan sizlersiniz)."[912]

Başka bir âyet-i kerîmede ise peygamberi yalanlamanın, onun emrine uymamanın, inkâr etmenin ve peygamberleri öldürmelerinin nedeni olarak onların isyanı ve haddi aşmaları sebep gösterilmiştir:

> ضُرِبَتْ عَلَيْهِمُ الذِّلَّةُ اَيْنَ مَا ثُقِفُوا اِلَّا بِحَبْلٍ مِنَ اللهِ وَحَبْلٍ مِنَ النَّاسِ وَبَٓاؤُ بِغَضَبٍ مِنَ اللهِ وَضُرِبَتْ عَلَيْهِمُ الْمَسْكَنَةُۜ ذٰلِكَ بِاَنَّهُمْ كَانُوا يَكْفُرُونَ بِاٰيَاتِ اللهِ وَيَقْتُلُونَ الْاَنْبِيَٓاءَ بِغَيْرِ حَقٍّۜ ذٰلِكَ بِمَا عَصَوْا وَكَانُوا يَعْتَدُونَ

910 İsmail Karagöz, *Kur'ân-ı Kerîm'de Zulüm,* 277-278.

911 Bekir Topaloğlu, "Mâsiyet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/77.

912 Hucurât 49/7.

> "Allah'tan bir ipe ve insanlardan bir ipe tutunmadıkça, nerede bulunurlarsa bulunsunlar, onlara alçaklık damgası vurulmuş; Allah'ın gazabına uğramışlar ve aşağılanmaya mahkûm olmuşlardır. Bu, onların Allah'ın âyetlerini inkâr etmeleri ve haksız yere peygamberleri öldürmeleri yüzündendir. Bu (cüretleri de) onların isyan etmiş ve haddi aşmış bulunmalarındandır."[913]

İsyan kavramı da ğayy kavramının anlam alanı içerisine girmektedir. Zira kişinin isyanı, emre itaatsizliği onu kendi heva ve hevesine göre hareket etmeye yönlendirir. Kişi kendi arzularının esiri olduktan sonra da artık onun ğayy yolunu tutması da kaçınılmaz olur.

G. BÂTIL (باطِل)

"Sabit olmayan, geçici, gereksiz, yalan" anlamlarına gelen "bâtıl (باطِل)" kavramı "**بَطَلَ**" fiilinden türemiş olup "gerçek, sabit, doğru, varlığı kesin olan, gerekli, bir şeye yakinen muttali olmak" gibi anlamlara gelen hakk kavramının zıt anlamlısıdır.[914] Kur'ân-ı Kerîm'de bu kavram türevleriyle birlikte 36 defa geçmektedir.[915] Kur'ân-ı Kerîm'de kazandığı anlamlar ise şu şekildedir: yalan, boşa çıkan amel, faydasız ve gereksiz iş, Allah'ın dışında tapınılan şeyler, gerçeğe dayanmayan bilgi, hakkı örten perde.[916]

Bâtıl kavramının geldiği anlamlar oldukça geniştir. Fakat araştırma konusu olan ğayy kavramıyla ilişkisi bakımından anlamını belirtmek daha çok önem taşımaktadır. Kur'ân-ı Kerîm'de rüşdün ve ğayyın birbirinden tamamen ayrıldığı şu âyet-îi kerîmede bildirilmektedir:

لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ قَدْ تَبَيَّنَ الرُّشْدُ مِنَ الْغَيِّ فَمَنْ يَكْفُرْ بِالطَّاغُوتِ وَيُؤْمِنْ بِاللهِ فَقَدِ اسْتَمْسَكَ بِالْعُرْوَةِ الْوُثْقَىٰ لَا انْفِصَامَ لَهَا ۗ وَاللهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ

> "Dinde zorlama yoktur. Doğru (hakk) eğriden (bâtıl) açıkça ayrılmıştır. Artık kim sahte tanrıları reddeder de Allah'a inanırsa kopmayan sağlam bir kulpa yapışmıştır. Allah her şeyi işitir ve bilir."[917]

Önceki bölümlerde bu âyetin tefsiri yapılırken rüşd ve ğayy kavramları üzerinde detaylıca durulmuştur. Rüşdün ve ğayyın ne olduğuna dair çeşitli yorumlar verilmiştir.

---

913 Âl-i İmrân 3/112.
914 İsfahânî, *el-Müfredât*, 129-130.
915 Abdülbâkî, "btl", 123-124.
916 Fahrettin Olguner, "Bâtıl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/147-148.
917 Bakara 2/256.

O yorumlardan biri de rüşdün hakk anlamına, ğayyın da bâtıl anlamına geldiğidir. Allah'ın insanlara verdiği akıl ve gönderdiği âyetler, deliller sayesinde onlar üzerine düşünülüp hak din ve bâtıl birbirinden kolayca ayırt edilebilir. Ortada karıştırılacak ya da zorlanacak bir durum da yoktur. Zira hakkın kendisi yalanlanamayacak derecede açıkken ve bâtılın da her üzerine düşünenin rahatça gördüğü ve algılayabildiği derecede yanlış olduğu ortadadır.[918]

Rüşd varken nasıl ki ğayy yok olmaya mahkûm ise hakk geldiğinde de bâtılın var olma gibi bir şansı yoktur. Nitekim Kur'ân'ın pek çok âyetinde hakkın bâtılı ortadan kaldıracağı açıkça belirtilmektedir:

وَقُلْ جَاءَ الْحَقُّ وَزَهَقَ الْبَاطِلُ ۚ إِنَّ الْبَاطِلَ كَانَ زَهُوقاً

"De ki: "Hak geldi bâtıl yıkılıp gitti! Zaten bâtıl yıkılmaya mahkûmdur."[919]

فَوَقَعَ الْحَقُّ وَبَطَلَ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ

"Böylece gerçek ortaya çıktı ve onların yaptıklarının asılsız olduğu anlaşıldı."[920]

قُلْ جَاءَ الْحَقُّ وَمَا يُبْدِئُ الْبَاطِلُ وَمَا يُعِيدُ

"De ki: "Hak gelmiştir; bâtıl ne yeni bir şey var edebilir, ne de eskiyi geri getirebilir."[921]

"Eksiklik, yanlışlık ve sapıklık" gibi anlamlara gelen ğayy kavramı, "sabit olmayan, geçici ve gereksiz" anlamlarına gelen bâtıl kavramıyla yakın ilişki içinde olup birbirlerinin yerine de kullanılmıştır. Netice itibariyle gerçeğe uymayan inanç, hüküm ve düşünceler, gerçeğin karşısında duramayarak yok olduğuna göre, bâtıla kanmak akılsızlık olur. Bu akılsızlığın ve gerçeğe uymamanın bedeli de elbetteki isyankarların, inkarcıların ve iğvâ yapanların yurdu olan cehennemdir.

H. SEFEH (سَفَه)

"**سَفِهَ**" fiilinden türeyen mastar isim olan "**sefeh (سَفَه)**"; taşkın, hafif, cahil, hakkı tanımama, idraki zayıf olma, aklı hafif, ahlakı düşük ve eksik tasarruf ehliyetine sahip olma anlamına gelir. Ağırbaşlılık, tam akıllılık anlamlarına gelen rüşd ve hilmin de zıt

---

918 Karaman vd., *Kur'ân Yolu*, I/402-407.
919 İsrâ 17/81.
920 A'râf 7/118.
921 Sebe' 34/49.

anlamlısıdır. Bu kavram aslında kişinin aklının eksik olmasından kaynaklanmakta ve kişiyi budalalığa kadar götürmektedir.[922] Kur'ân-ı Kerîm'de 11 defa geçmektedir.[923]

Malı yerli yerinde kullanamayan kimselere (malı yerli yerinde harcamadığı için çocuğa da) "sefeh" denilmiş ve onların bazı yetki alanları sınırlandırılmıştır. Mallarını kendi özgür irade ve aklıyla kullanabilene reşîd, bunu yapamayana da sefih denilmiştir. Sefihlerinde yetkileri ellerinden alınarak mallarına hacr konulmuştur. Yani sefeh; "ergenlik çağına yetişmiş temyiz gücüne sahip kişinin kısıtlı sayılmasını gerektirecek derecede ölçüsüz harcamalar yapması durumu" olarak tanımlanabilmektedir.[924]

Kur'ân-ı Kerîm'de ise bu kavram daha kapsamlı bir şekilde yer almış ve "münafıklar, kâfirler, müşrikler, Hz. İbrahim'in dininden yüz çeviren kimse ve çocuklar" hakkında kullanılmıştır. Anlam olarak ise "aklı noksan ve muhakemesi zayıf olmak, malı saçıp savurmak,[925] kişinin kendisine zarar vermesi,[926] cahillik,[927] puta tapmak ve olmayacak şeyi istemek" [928] şeklinde geçmektedir. Her sefih olan kişinin aynı zamanda cahil olduğu söylenmiştir.[929] Sefih olan insan ise kendisini ziyana ve helâke sürüklemiştir. Üstelik sefihler akıllarındaki kıtlıktan ötürü dinin hikmetlerini anlamakta zorlanır ve daima "bu neden böyle oldu" diye sorup dururlar. Bu durumun ifade edildiği bir âyet-i kerîmede şöyle buyrulmaktadır:

سَيَقُولُ السُّفَهَاءُ مِنَ النَّاسِ مَا وَلَّيهُمْ عَنْ قِبْلَتِهِمُ الَّتِي كَانُوا عَلَيْهَا ۚ قُلْ لِلَّهِ الْمَشْرِقُ وَالْمَغْرِبُ ۚ يَهْدِي مَنْ يَشَاءُ إِلَىٰ صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ

"İnsanlardan bir kısım sefihler, "Onları şimdiye kadar yöneldikleri kıbleden vazgeçiren sebep nedir?" diyeceklerdir. De ki: "Doğu da batı da Allah'ındır. O, dilediğini dosdoğru yola iletir."[930]

Şer'î olarak dinin ve aklın hilafına hareket eden, fikrinde ve düşüncesinde heva ve hevesine uyan, aklı yerine, zevklerine göre hareket eden kişi hakkında sefih kavramı kullanılmıştır. "Cahil, ahmak, kaba, saldırgan, aklı ve bilgisi kıt, beyinsiz, dar kafalı,

922 İsfahânî, *el-Müfredât*, 414.
923 Abdülbâkî, "sfh", 352.
924 Saffet Köse, "Rüşd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/298-300.
925 Bakara, 2/282.
926 Bakara, 2/130.
927 Bakara, 2/142.
928 En'âm, 6/140.
929 İsmail Karagöz, *Kur'ân-ı Kerîm'de Zulüm,* 289-290.
930 Bakara, 2/142.

barbar" gibi tanımlarda yapılmıştır.[931] Tanımdan da anlaşılacağı üzere bu hareketlerin kişiyi azgınlığa yönelteceği kaçınılmazdır. Böylelikle sefehin, azgınlık anlamına gelen ve kişiyi helaka sürükleyen ğayy ile ilişkisi anlaşılmış olur.

I. HÜSRÂN (الْخُسْرَانُ)

"Sermayeyi kaybedip zarar etmek, ziyanda olmak, malın eksilmesi" gibi anlamlara gelen "**hüsrân (الْخُسْرَانُ)**" kavramı "**خَسِرَ**" fiilinden türemiş mastar isimdir.[932] Terim olarak ise dünya ve âhiret saadetinden mahrum kalıp ziyana uğramak demektir.[933] Kur'ân-ı Kerîm'in 65 yerinde türevleriyle birlikte bulunmaktadır.[934] Râğıb, hüsrânın kişinin hem kendisine hem de fiillerine nispet edilebileceğini söylemektedir. Kur'ân-ı Kerîm'de hüsrân kavramı mal, mülk ve mevki gibi maddi şeyleri kaybetmek anlamında kullanıldığı gibi iman, akıl, sağlık ve mânevî şeyleri kaybetmeyle ilgili de kullanılabilmektedir.[935]

Kur'ân'da hüsrân kavramının kazandığı anlamlar ise şöyledir: eksik yapmak, aciz olmak, sapmak, cezaya uğramak ve azmak.[936]

Allâh-u Teâlâ Şeytanın hilelerine kanmamak, onun azgınlığına ortak olup azmamak için kullarını defaatle uyarmış onları bunu yapmaktan men etmiştir. Fakat bazı insanlar Şeytanın iğvâsına kapılarak ğayy yolunu tercih etmişlerdir. Bunların da helâka uğrayıp büyük bir kayıpta olacakları âyet-i kerîmede şöyle ifade edilmektedir:

> وَلَأُضِلَّنَّهُمْ وَلَأُمَنِّيَنَّهُمْ وَلَآمُرَنَّهُمْ فَلَيُبَتِّكُنَّ اٰذَانَ الْأَنْعَامِ وَلَآمُرَنَّهُمْ فَلَيُغَيِّرُنَّ خَلْقَ اللهِ ۚ وَمَنْ يَتَّخِذِ الشَّيْطَانَ وَلِياً مِنْ دُونِ اللهِ فَقَدْ خَسِرَ خُسْرَاناً مُبِيناً
>
> " (Şeytan) onları mutlaka saptıracağım, onları boş kuruntulara kaptıracağım, kesinlikle onlara emredeceğim de hayvanların kulaklarını yaracaklar, emredeceğim de Allah'ın yarattığını değiştirecekler" demiştir. Allah'ı bırakıp da Şeytanı dost edinen kimse elbette apaçık bir hüsrana düşmüş olur."[937]

---

931 Karaman vd., *Kur'ân Yolu*, I/227-228.
932 İsfahânî, *el-Müfredât*, 281-282.
933 Mustafa Sinanoğlu, "Hüsran", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/35-36.
934 Abdülbâkî, "hsr", 231-232.
935 İsfahânî, *el-Müfredât*, 281-282.
936 İsmail Karagöz, *Kur'ân-ı Kerîm'de Zulüm,* 213-214.
937 Nisâ 4/119.

İ. ĞULÜV (غُلُوّ)

"غَلاَ" fiilinin mastarı olan ğulüv; haddi aşmak, azmak, ifrat etmek, ölçünün dışına çıkmak, taşkınlık ve ileri gitmek anlamlarına gelmektedir. Terim olarak ise "Kur'ân ve sünnetin belirlediği genel İslâm anlayışının sınırlarını aşmak" demektir.[938] Bu kavram sözde, davranışta ve her şeyde ölçüyü kaçırmak, mâkul sınırın ötesine geçmek ve haddi aşmak anlamında kullanılmaktadır. Kur'ân-ı Kerîm'de iki yerde bu kavram geçmektedir.[939]

Kur'ân-ı Kerîm'de çeşitli azgınlıklar "ğulüv" kavramı ile ifade edilmektedir. Yahudilerin azgınlığı, Hz. Meryem'e zina suçunu atmak Hristiyanların azgınlığı ise Allah'ın kulu olan Hz. İsa'yı Rab kabul etmeleridir. Kur'ân-ı Kerîm'de her türlü azgınlıktan, taşkınlıktan ve sapıklıktan kaçınılması ve İslama göre hareket edilmesi gerektiği defalarca belirtilmiştir. Ğulüv kavramıyla ifade edilen azgınlık Kur'ân-ı Kerîm'in bir âyetinde şöyle geçmektedir:

> يَا اَهْلَ الْكِتَابِ لَا تَغْلُوا فِي دِينِكُمْ وَلَا تَقُولُوا عَلَى اللهِ اِلَّا الْحَقَّ ۚ اِنَّمَا الْمَسِيحُ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ رَسُولُ اللهِ وَكَلِمَتُهُۚ اَلْقٰيهَا اِلٰى مَرْيَمَ وَرُوحٌ مِنْهُ فَاٰمِنُوا بِاللهِ وَرُسُلِهٖ"
>
> "Ey Ehl-i kitap! Dininizde aşırı gitmeyin ve Allah hakkında, gerçek olandan başkasını söylemeyin. Meryem oğlu Îsâ Mesîh ancak Allah'ın elçisidir, Allah'ın Meryem'e ulaştırdığı kelimesidir ve O'ndan bir ruhtur. Şu halde Allah'a ve peygamberlerine iman edin"[940]

Dalâletin, ğayyın ve ğulüv kavramının doğruluğun, haklılığın ve Allah'ın yolunun tam zıddı olduğu bildirilen şu âyet-i kerîme de konunun anlaşılması için önem arz etmektedir:

> قُلْ يَا اَهْلَ الْكِتَابِ لَا تَغْلُوا فِي دِينِكُمْ غَيْرَ الْحَقِّ وَلَا تَتَّبِعُوا اَهْوَاءَ قَوْمٍ قَدْ ضَلُّوا مِنْ قَبْلُ وَاَضَلُّوا كَثِيراً وَضَلُّوا عَنْ سَوَاءِ السَّبِيلِ

> "De ki: "Ey Ehl-i kitap! Hakkın sınırlarını aşarak dininizde aşırılığa gitmeyin. Daha önce kendileri saptığı gibi birçoklarını da saptıran ve yolun doğrusundan uzaklaşan bir topluluğun keyfî istek ve arzularına uymayın."[941]

---

938 İsfahânî, *el-Müfredât*, 613.
939 Abdülbâkî, "ğlv", 504.
940 Nisâ 4/171.
941 Mâide 5/77.

K. HIZLÂN (خِذْلان)

"Yardımını kesmek, kendi haline bırakmak"[942] anlamlarına gelen hızlân kavramı terim olarak "Cenâb-ı Hakk'ın itaatsiz kullarını kendi haline terketmesi" şeklinde tarif edilmekte ve tevfik, nusret ve lütuf kavramlarının zıt anlamlısı olarak geçmektedir.[943] Kur'ân-ı Kerîm'in üç yerinde geçmektedir.[944] İlk âyet Uhud Savaşının ardından müminlerin ellerinden geleni yapıp tevekkül etmeleri gerektiği, Allah'ın desteklediği topluluğun zafere ulaştığı, kendi haline bırakıp desteklemediği, yardımını çektiği topluluğun bedbaht olacağı haber veren âyettir.[945]

Şeytanın insanı iğvâ etmek istediği, kendisi azdığı gibi başkalarını da azdırmak istediği bunun öncesindeki bölümlerde detaylı olarak anlatılmıştır. Şeytanın insanları çeşitli vaaadlerle kandırıp onu başarıya ulaştıracağını dile getirmesi tamamen yalan ve hayal ürünüdür. Zira azgınlıkta birleşen ve sapıtan bir topluluğa başarının gelmesi mümkün değildir. Şeytanın iğvâsından bahsedilen ve hızlân kavramının geçtiği bir âyet-i kerîmede bu durum ortaya konulmuştur:

لَقَدْ اَضَلَّنِي عَنِ الذِّكْرِ بَعْدَ اِذْ جَاءَنِيۜ وَكَانَ الشَّيْطَانُ لِلْاِنْسَانِ خَذُولاً

"Eğer bana uyarıcı mesaj geldikten sonra, o dost bildiğim kişi bu mesajdan beni saptırmış!" İşte Şeytan insanı (böyle) çaresizlik içinde yapayalnız bırakır."[946]

L. ŞİKÂK (شِقاق)

"**شَقّ**" fiilinden türeyen şikâk kavramı; dalâlet içinde olmak, yanılmak, ihtilafa düşmek, isyan, parçalara bölünmek, ayrılmak gibi anlamlara gelmektedir.[947] Mukâtil de şikâk kavramının; dalâlet, adâvet ve muhâlefet anlamına geldiğini düşünmektedir.[948]

Kur'ân-ı Kerîm'de kişinin daima düşünmesi, akletmesi ve Allah'ın âyetleri üzerinde tefekkür etmesi gerekliliği vurgulanmıştır. Düşünmemek, kafa yormamak veya sırf azgınlık, yanlışlık ve ayrıklık olsun diye düşünüyormuş gibi yapmak çok sert bir şekilde eleştirilmiştir. Taassup, inatçılık, gibi ahlâka aykırı sebeplerle âyetler üzerinde gerçeğe

942 İsfahânî, *el-Müfredât*, 277.
943 İlyas Çelebi, "Hızlân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/419-420.
944 İsfahânî, *el-Müfredât*, 277.
945 Âl-i İmrân 3/156-159.
946 Furkan 25/29.
947 İsfahânî, *el-Müfredât*, 459-460.
948 Mukâtil b. Süleymân, *el-Vücûh ve'n-Nezâir*, 49-50.

aykırı yorumlar yapıp onları bile bile gerçek anlam ve amacından saptırmaya yönelik davranışlar Kur'ân perspektifinde kınanmıştır.[949] Böyle kişilerin azgınaşarak derin bir aykırılığa çatışmaya düştüğü de bildirilmiştir:

ذٰلِكَ بِاَنَّ اللهَ نَزَّلَ *الْكِتَابَ* بِالْحَقِّ وَاِنَّ الَّذِينَ اخْتَلَفُوا فِي الْكِتَابِ لَفِي شِقَاقٍ بَعِيدٍ

"Bu azabın sebebi, Allah'ın, kitabı hak olarak indirmiş olması ve kitap hakkında aykırı görüşlere sapanların derin bir ayrılıkçılık içine düşmüş bulunmalarıdır."[950]

قُلْ اَرَاَيْتُمْ *اِنْ* كَانَ مِنْ عِنْدِ اللهِ ثُمَّ كَفَرْتُمْ بِهِ مَنْ اَضَلُّ مِمَّنْ هُوَ فِي شِقَاقٍ بَعِيدٍ

"De ki: "Hiç düşündünüz mü, ya bu (Kur'an) Allah katından gelmiş, siz de onu inkâr etmişseniz? Bu durumda böylesine kesin bir çatışma içine düşenden daha sapkın kim olabilir!"[951]

Bu derin aykırılığa düşerek âyetlere karşı gelenlerden daha sapkın, azgın ve yoldan çıkmış kimsenin de bulunmadığı bildirilmiştir. Bu azgınlıklar da kişinin ğayyda olduğunu gösterir. Bu yüzden ğayy ve şikâk kavramının yakın bir anlam bağlantısı olduğu görülmüş olur.

M. HELÂK (هَلاَك)

"هَلَكَ" fiilinden türeyen "**helâk (هَلاَك)**" kavramı; yok olmak, çıkmak, ölmek, perişanlık, kıyamet, bozulmak, mahvolmak, tehlikeye girmek, cehennem, heba/telef olmak ve azap gibi anlamlara gelmektedir.[952] Helâk kavramı türevleriyle birlikte Kur'ân-ı Kerîm'de 68 defa geçmektedir.[953] Mukâtil bu kavramın dört anlama geldiğini düşünmektedir. Bunlar da; öldürmek, saptırmak, fesad çıkarmak ve azaptır.[954]

Ğayy kavramı işlenirken pekçok anlamı kendiside barındıran câmi' bir kavram olduğu belirtilmiştir. Ğayy kavramının delâlet ettiği ve yakın anlamlısı olan bir başka kavram da görüldüğü üzere helâk kavramıdır. Birçok âyette ğayyın helak etme, azapla karşılaşma gibi anlamlara geldiği söylenmiştir. İşte helâk kavramı da ğayy kavramının içerdiği anlamların bir kısmını içererek ğayyla yakın bir bağ kurmuştur.

---

949 Karaman vd., *Kur'ân Yolu*, I/262; IV/723.
950 Bakara 2/176.
951 Fussilet /52.
952 İsfahânî, *el-Müfredât*, 843-844.
953 Abdülbâkî, "hlk", 737-738.
954 Mukâtil b. Süleymân, *el-Vücûh ve'n-Nezâir*, 86-87.

Azgınların, sapanların, doğrunun karşısında duran herkesin cehenneme atılıp azaba uğrayacakları Kur'ân-ı Kerîm'de defalarca belirtilmiştir. Bu azap ise çeşitli şekillerde isimlendirilmiştir. Bunlardan biri de "helâk olma" tabiridir. Nitekim pekçok âyette de Allah'a, ahiret gününe, peygambere, âyetlere, delillere ve Müslümanlara karşı gelenlerin tarihten silineceği, dünyadan yok olacakları ve çetin bir azaba uğrayacakları helâk kavramı ile ifade edilmiştir:

اَلَمْ يَرَوْا كَمْ اَهْلَكْنَا مِنْ قَبْلِهِمْ مِنْ قَرْنٍ مَكَّنَّاهُمْ فِي الْاَرْضِ مَا لَمْ نُمَكِّنْ لَكُمْ وَاَرْسَلْنَا السَّمَاءَ عَلَيْهِمْ مِدْرَاراً وَجَعَلْنَا الْاَنْهَارَ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهِمْ فَاَهْلَكْنَاهُمْ بِذُنُوبِهِمْ وَاَنْشَأْنَا مِنْ بَعْدِهِمْ قَرْناً اٰخَرِينَ

"Görmediler mi ki, onlardan önce yeryüzünde size vermediğimiz onca imkânı kendilerine verdiğimiz, gökten üzerlerine bol bol yağmur indirip (evlerinin) altlarından ırmaklar akıttığımız nice nesilleri helâk ettik. Biz onları günahları sebebiyle helâk ettik ve onların ardından başka nesiller meydana getirdik."[955]

وَلَقَدْ اَهْلَكْنَا الْقُرُونَ مِنْ قَبْلِكُمْ لَمَّا ظَلَمُواْ وَجَاءَتْهُمْ رُسُلُهُمْ بِالْبَيِّنَاتِ وَمَا كَانُوا لِيُؤْمِنُواْ كَذٰلِكَ نَجْزِي الْقَوْمَ الْمُجْرِمِينَ

"Sizden önceki nice nesilleri, haksızlık ve kötülük yoluna saptıklarında yok ettik; halbuki peygamberleri onlara apaçık deliller getirmişlerdi, ama onların iman edecekleri yoktu. Günah yolunu seçen toplulukları işte böyle cezalandırırız."[956]

N. CEVR (جَوْرٌ)

"Sapmak, yoldan çıkmak ve meyletmek" anlamına gelen "**cevr**" zulümle eş anlamlı olduğu gibi adalet ve doğruluk kavramlarının da zıt anlamlısıdır.[957] Zulüm kök bakımından özellikle insan ilişkilerindeki haksızlıkları ifade ettiği için cevr kavramına nispeten daha dar anlamlıdır. Fakat genel kabul zulümle eş anlamlı olduğudur. Cevr; doğru yoldan sapma, haktan sapma, verdiği hükümde haddi aşma ve zulmetme gibi anlamlarda kullanılmıştır.

Ğayy kavramının içerdiği anlamları içermesi bakımından birbirleriyle yakın bir ilişkileri bulunmaktadır. Nasıl ki sebilü'r-rüşd için "Allah'ın yolu, dosdoğru yol" anlamları verilmişse ğayy için de tam tersi; "yanlışlık yolu, virajlı ve eğri yol" anlamları

955 En'âm 6/6.
956 Yûnus 10/13.
957 İsfahânî, *el-Müfredât*, 297.

verilmiştir. İşte cevr kavramı da tam olarak ğayyın içerdiği virajlılığı, eğriliği, sapıklığı temsil etmektedir. Nitekim bir âyet-i kerîmede şöyle buyrulmaktadır:

وَعَلَى اللّٰهِ قَصْدُ السَّبِيلِ وَمِنْهَا جَائِرٌ ۚ وَلَوْ شَاۤءَ لَهَدٰىكُمْ اَجْمَعِينَ۟

"Doğru yol Allah'a aittir. Yolun eğrisi (câir) de vardır. Allah dileseydi hepinizi doğru yola iletirdi."[958]

Âyette de görüldüğü üzere insan hayatı bir ikililik üzere kuruludur. Çünkü bu işin orta noktası olamaz. Bir kişi ya iman üzeredir ya da inkâr, ya doğru yoldadır ya eğri yolda, ya rüşd sahibidir ya da ğayy, ya cennetliklerdendir ya da cehennemliktir. Bundan ötürü seçimler yapılırken iyice düşünülmeli akıbetin güzel olması için iyi ameller yapılmalıdır.

O. 'AVL (عَوْل)

"Hükümde meyletmek, haktan sapmak, ölçüyü kaçırmak" anlamına gelen 'avl kavramı da cevr ile aynı anlamlıdır.[959] Kur'ân-ı Kerîm'de sadece 1 âyette geçen 'avl kavramı haddi aşmak ve sapmak anlamında adaletin zıt anlamlısıdır.[960] 'Avl kavramının kullanıldığı âyet-i kerîmede şöyle buyrulmaktadır:

وَاِنْ خِفْتُمْ اَلَّا تُقْسِطُوا فِي الْيَتَامٰى *فَانْكِحُوا* مَا طَابَ لَكُمْ مِنَ النِّسَاۤءِ مَثْنٰى وَثُلٰثَ وَرُبٰعَ ۚ فَاِنْ خِفْتُمْ اَلَّا تَعْدِلُوا فَوَاحِدَةً اَوْ مَا مَلَكَتْ اَيْمَانُكُمْ ۚ ذٰلِكَ اَدْنٰى اَلَّا تَعُوْلُوا ۚ

"Yetimlerin hakkına riâyet edemeyeceğinizden korkarsanız, beğendiğiniz kadınlardan ikişer, üçer, dörder nikâhlayın. Haksızlık etmekten korkarsanız tek kadın veya mülkiyetinizde bulunan câriye ile yetinin; bu, adaletten ayrılmamanız için en uygun olanıdır"[961]

Ö. CENEF (جَنَف)

Cenef kavramı; "hak yoldan sapmak, haktan ve adaletten ayrılmak, haddi aşmak, kötülüğe meyletmek ve günah işlemek" anlamlarına gelmektedir.[962] Kur'ân-ı Kerîm'in

958 Nahl 16/9.
959 İsfahânî, *el-Müfredât*, 597.
960 Abdülbâkî, "avl", 494.
961 Nisâ 4/3.
962 İsfahânî, *el-Müfredât*, 207.

iki yerinde geçmektedir.[963] Ğayy kavramına anlam açısından yakın bir kavramdır. Nitekim aşağıdaki âyet-i kerimede de bu durum görülebilmektedir:

فَمَنْ خَافَ مِنْ مُوصٍ جَنَفاً اَوْ اِثْماً فَاَصْلَحَ بَيْنَهُمْ فَلَا اِثْمَ عَلَيْهِ ۚ اِنَّ اللهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ

"Her kim, bir vasiyette bulunacak kimsenin hakkı çiğnemesinden (cenef) veya günaha girmesinden korkar da (ilgililerin) aralarını düzeltirse ona bir günah yoktur. Allah elbette bağışlayıcıdır, sonsuz rahmet sahibidir."[964]

P. ZEYĞ (زَيغ)

"Bir tarafa eğilmek, eğri olmak, meyletmek, yoldan sapmak, doğru yoldan çıkmak, şek ve şüpheye dalıp haktan ayrılmak"[965] anlamlarına gelen zeyğ kavramı fıskla irtibatlı olarak kötü amelleri belirtmek üzere kullanılan bir kavramdır. Nitekim bu durum hakkında bir âyet-i kerîmede şöyle buyrulmaktadır:

وَاِذْ قَالَ مُوسٰى لِقَوْمِهٖ يَا قَوْمِ لِمَ تُؤْذُونَنِي وَقَدْ تَعْلَمُونَ اَنِّي رَسُولُ اللهِ اِلَيْكُمْ ۚ فَلَمَّا زَاغُوا اَزَاغَ اللهُ قُلُوبَهُمْ ۚ وَاللهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الْفَاسِقِينَ

"Hani Mûsâ kavmine şöyle demişti: "Ey kavmim! Size Allah tarafından gönderilmiş elçi olduğumu gâyet iyi bildiğiniz halde ne diye beni üzüyorsunuz?" Onlar eğrilik yapınca Allah da kalplerini eğriltti. Allah günaha saplananları doğruya eriştirmez."[966]

Bu toplumun inatçılığı, vefasızlığı ve had bilmezliği "zeyğ" kavramı ile ifade edilmiştir. Allah'ın onların kalbini sapıtması ve onlara hidâyet vermemesinin sebebi onların fâsık ve haktan ayrılmış, eğrilik yolunu, ğayyı tercih eden bir topluluk olmasından ötürüdür.[967]

R. İVEC (عِوَج)

Sözlükte "eğrilmek, eğri olmak" anlamına gelen ivec kavramı Kur'ân-ı Kerîm'de "fikir, basiret ve gözle düşünememek, algılamamak, yanlışa dalmak, dinde, sözde ve amelde istikametten sapmak" anlamlarında kullanılmaktadır.[968] Allah'ın yolunun düzgünlüğü,

963 Abdülbâkî, "cnf", 179.
964 Bakara 2/182.
965 İsfahânî, *el-Müfredât*, 387.
966 Saf 61/5.
967 Karaman vd., *Kur'ân Yolu*, V/339-340.
968 İsfahânî, *el-Müfredât*, 592-593.

amaca ulaştırması ve hakikati; ehli kıtabın, kâfirlerin ve zalimlerin o yolu eğriltmek istemelerine neden olmuştur. Fakat onların emelleri boşa gidecek ve Allah'ın yolu, sebilü'r-rüşd ve istikamet çizgisi ebediyen gerçekliğini ve haklılığını koruyacaktır. Kendisinde bulunan eğrilik ve sapıklıktan ötürü ğayy ile anlam yakınlığı olan ivec bir âyet-i kerîmede şöyle geçmektedir:

قُلْ يَا اَهْلَ الْكِتَابِ لِمَ تَصُدُّونَ عَنْ سَبِيلِ اللهِ مَنْ اٰمَنَ تَبْغُونَهَا عِوَجاً وَاَنْتُمْ شُهَدَاءُ ۗ وَمَا اللهُ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ

"De ki: "Ey Ehl-i kitap! (Gerçeği) görüp bildiğiniz halde niçin Allah'ın yolunu eğri göstermeye yeltenerek müminleri Allah yolundan çevirmeye kalkışıyorsunuz? Allah yaptıklarınızdan habersiz değildir."[969]

S. RAHAK (رَهَق)

Rahak kavramı; "ahmak, cahil ve sefih olmak, aklı gitmek, şaşmak, zulüm ve günaha dalmak, azmak suç ve kötülük" gibi anlamlara gelmektedir.[970] "**İrhak (إرهاق)**" şeklinde if'âl babında kullanımı ise; ahirette kötü işler yapanların yüzlerinin zilletle kaplanması, küfre ve azgınlığa sürüklenmesi anlamına gelmektedir. Rahak kavramı ve türevleri Kur'ân-ı Kerîm'in 10 yerinde geçmektedir.[971] Ğayy kavramı gibi rahak kavramı da taşkınlık, azgınlık ve haksızlık anlamında kullanılmıştır. Ğayy kavramının içerdiği anlamları da içeren bu kavramın azgınlık anlamında kullanıldığı âyetlerden biri de aşağıdaki âyet-î kerîmedir:

وَاَنَّهُ كَانَ رِجَالٌ مِنَ الْاِنْسِ يَعُوذُونَ بِرِجَالٍ مِنَ الْجِنِّ فَزَادُوهُمْ رَهَقاً

"İnsanlardan bazı kimseler cinlerden bazı kimselere sığınırlardı, onlar da bunları daha sapkın hale getirirlerdi."[972]

Ğayy kavramıyla anlam yakınlığı olan kavramlar yukarıda açıklamasıyla birlikte verilmiştir. Fakat ğayy kavramı câmi' bir kavram olduğundan ötürü verilen kavramların dışında başka kavramlarla da yakın ilişki içindedir. Kavramların hepsi açıklamasıyla verilemeyeceğinden buraya tamamı alınamamıştır. Verilen kavramlar dışında ğayy ile

969 Âl-i İmrân 3/99.
970 İsfahânî, *el-Müfredât*, 360.
971 Abdülbâkî, "rhk", 325.
972 Cin 72/6.

anlam yakınlığı olan bazı kavramlar şöyle sıralanabilir: hayf, sağy, ilhad, zûr, cünâh, şatat, ‘adüv, fuhş, utüv, fitne, fesad, seyyie, ism, zenb, vizr vd…

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
DİĞER İSLÂMÎ İLİMLERDE
RÜŞD ve ĞAYY KAVRAMLARI

I. HADİS İLMİNDE RÜŞD VE ĞAYY KAVRAMLARI

Kur'ân-ı Kerîm'de geçtiği gibi, rüşd ve ğayy kavramları hadislerde de çokça geçmekte ve bu kavramlar birbirlerini tamamlayıcı olarak kullanılmaktadır.[973] Rüşdün ğayy kavramının zıt anlamlısı olarak kullanıldığı hadislerde de tesbit edilmiştir.

"Rüşd" ve "ğayy" kavramlarını ve onların köklerinden türeyen diğer formlarının içerdiği anlamları belirlemenin en doğru yollardan biri de Kur'ân'ı ve İslam'ı tebliğ etmekle görevli olan Resul'ün, sünnetine ve hadislerine başvurmaktır. İlk müfessir konumunda olan Hz. Muhammed'in sünnetini anlamaya çalışmak, O'nun bu konudaki hadislerini tesbit etmek rüşd ve ğayy kavramlarının, hem Kur'ânî hem de ıstılahî anlamını belirlemek için elzemdir. Fakat bu kavramların geçtiği hadislerin tamamının burada ele alınması, çalışma konusunun asıl amacından çıkmak demek olup konunun dağılmasına sebebiyet verecek derecede zorlama bir kapsayıcılık olacaktır. Bu nedenle belirlenen sınırlı sayıda hadislere yer verilerek konunun anlaşılmasını sağlayacak bir özet mahiyetinde ele alınması uygun görülmektedir. Hadisler verilirken de konunun önemi ve bağlantısı belirgin olsun diye Arapça metinlerle birlikte verilmesine özen gösterilmiştir.

A. RÜŞD KAVRAMININ HADİSLERDE TAŞIDIĞI BAZI ANLAMLAR

1. İMAN

Rüşd kavramı hadislerde bazen İman (İslam) anlamında kullanılmış ve rüşde ermenin Allah'a ve Rasül'üne imandan geçtiği belirtilmiştir. Nitekim Kelime-i Şehadet'i de içeren ve iman esaslarını bildiren hakîkî bir imanı elde etmek için ne yapılması gerektiğine dair formül sunan bir hadiste şöyle buyrulmaktadır:

الْحَمْدُ لِلَّهِ نَسْتَعِينُهُ وَنَسْتَغْفِرُهُ وَنَعُوذُ بِاللَّهِ مِنْ شُرُورِ أَنْفُسِنَا مَنْ يَهْدِهِ اللَّهُ فَلاَ مُضِلَّ لَهُ وَمَنْ يُضْلِلْ فَلاَ هَادِىَ لَهُ وَأَشْهَدُ أَنْ لاَ إِلَهَ إِلاَّ اللَّهُ وَأَشْهَدُ أَنَّ مُحَمَّدًا عَبْدُهُ وَرَسُولُهُ أَرْسَلَهُ بِالْحَقِّ بَشِيرًا وَنَذِيرًا بَيْنَ يَدَىِ السَّاعَةِ مَنْ يُطِعِ اللَّهَ وَرَسُولَهُ فَقَدْ رَشَدَ وَمَنْ يَعْصِهِمَا فَإِنَّهُ لاَ يَضُرُّ إِلاَّ نَفْسَهُ وَلاَ يَضُرُّ اللَّهَ شَيْئًا

973 Wensinck, Arent Jean, *el-Mu'cemu'l-Müfehres li Elfâzi'l-Hadîsi'n-Nebevî (Concordance et indices de la tradition musulmane)* (Leiden: Mektebetü Birîl, 1936), "rşd", II/261-262; "ğvy" V/25-26; İbrahim Canan, *Hadîs Ansiklopedisi: Kütüb-i Sitte* (Ankara: Akçağ Yayınevi, t.y.), I/229-252.

"İbn Mes'ûd, Hz. Peygamber'in (s.a.v) (hutbeye çıkıp) şehadet kelimelerini söylediğinde şöyle buyurduğunu rivayet etmiştir: Hamd, Allah'adır. Ondan yardım diler, ondan bağışlanma talep ederiz. Nefislerimizin şerrinden Allah'a sığınırız. Allah'ın hidâyet ettiğini saptıracak; onun saptırdığına hidâyet edecek yoktur. Allah'tan başka ilah olmadığına şahitlik ederim. (Yine) şahitlik ederim ki Muhammed, onun kulu ve Rasulüdür. Onu Kıyamet henüz kopmadan hak ile, uyarıcı ve müjdeleyici olarak göndermiştir. Allah'a ve onun rasulüne itaat eden İmanı (rüşdü) bulmuştur. Onlara isyan eden ise sadece kendine zarar verir, Allah'a hiçbir zarar veremez."[974]

Rüşd kavramının imanla eş anlamlı olarak kullanıldığı ve Müslüman olmaya irşâd olunma anlamı verildiği görülen bir başka hadiste de şöyle buyrulmaktadır:

"عَنْ عَائِشَةَ قَالَتْ أُنْزِلَ (عَبَسَ وَتَوَلَّى) فِى ابْنِ أُمِّ مَكْتُومٍ الأَعْمَى أَتَى رَسُولَ اللَّهِ صلى الله عليه وسلم فَجَعَلَ يَقُولُ يَا رَسُولَ اللَّهِ *أَرْشِدْنِى* وَعِنْدَ رَسُولِ اللَّهِ صلى الله عليه وسلم رَجُلٌ مِنْ عُظَمَاءِ الْمُشْرِكِينَ فَجَعَلَ رَسُولُ اللَّهِ صلى الله عليه وسلم يُعْرِضُ عَنْهُ وَيُقْبِلُ عَلَى الآخَرِ وَيَقُولُ أَتَرَى بِمَا أَقُولُ بَأْسًا فَيُقَالُ لاَ . فَفِى هَذَا أُنْزِلَ"

"Âişe (r.a)'dan rivâyete göre, şöyle demiştir: Abese sûresi, A'ma İbn Ümmi Mektûm hakkında inmiştir. A'ma, Rasûlullah (s.a.v.)'e gelmiş ve şöyle demeye başlamıştır: "Ey Allah'ın Rasûlü! Beni irşad et (bana dini anlat)." Rasûlullah (s.a.v.)'in yanında ise müşriklerin kodamanlarından biri vardı. Rasûlullah (s.a.v.), A'madan yüz çeviriyor ve ötekine yönelerek şöyle diyordu: "Söylediklerimde her hangi bir sakınca görüyor musun?" O da: "Hayır" diyordu. İşte bu sûre bu hâdise hakkında indirildi."[975]

Görüldüğü üzere rüşd kavramı Kur''an-ı Kerîm'de iman anlamında kullanılmasının yanı sıra hadislerde de bu anlam sahası içinde kullanılmıştır. Bu da iman ve rüşdün birbiriyle yakın ilişkisini ortaya koymaktadır.

2. DOĞRU YOL (HİDÂYET)

Rüşd kavramı kendine ait olan; doğru yol, doğru yola iletme ve hidâyet anlamında hem Kur'ân-ı Kerîm'de hem de hadislerde defalarca geçmektedir. Peygamber Efendimiz (s.a.v) doğru yolu ve hidâyeti karşılayan rüşd kavramını çeşitli durumlarda kullanmış ve ümmetine de buna ermek için dua etmeleri gerektiğini buyurmuştur. Nitekim

974 Ebû Dâvûd, "*Salât*", 230 /255.
975 Tirmizî, "*Tefsîru'l-Kur'ân*", 80.

sahabelerden "Husayn" adlı bir kimsenin Müslüman olurken Peygamber'den istediği ve peygamberin de kendisine verdiği "doğru yol" duası bir hadîs-i Şerîf'te şöyle geçmektedir:

قُلِ اللَّهُمَّ أَلْهِمْنِى رُشْدِى وَأَعِذْنِى مِنْ شَرِّ نَفْسِى...

> "İmrân b. Husayn (r.a.)'dan gelen bir rivayete göre: Peygamber (s.a.v), babama: "Ey Husayn! Bugün kaç tanrıya ibadet ediyorsun?" buyurdu. Babam şu cevabı verdi: "Altısı yerde biri gökte yedi tanrıya." Rasûlullah (s.a.v.): "İstek, arzu ve korkuların bunlardan hangisinedir?" buyurdu. Babam: "Göktekine" diye cevap verdi. Rasûlullah (s.a.v.): "Ey Husayn! Müslüman olmuş olsaydın seni doğru yolda tutacak iki kelime öğretirdim…" Husayn, Müslüman olunca: "Ey Allah'ın Rasûlü! bana vaad ettiğin iki kelimeyi öğret" dedi. Rasûlullah (s.a.v.) şöyle buyurdu: "Şöyle duâ et: Allah'ım beni doğru yola iletecek faydalı olan şeyleri (rüşd) ilham et ve beni benliğimin şerrinden de koru."[976]

Peygamberin öğrettiği ve kişiyi kurtaracak bu dua insanın hem dünyası hem de ahireti için çok önemlidir. Peygamber Efendimizin (s.a.v), Allah'ın; rüşdü ve fıkhı, hakkında hayır dilediği kuluna verdiğini belirttiği bir hadiste de şöyle buyurmaktadır:

عَنْ عُبَيْدِ بْنِ عُمَيْرٍ ، قَالَ : إِذَا أَرَادَ اللَّهُ بِعَبْدٍ خَيْرًا فَقَّهَهُ فِي الدِّينِ وَأَلْهَمَهُ رُشْدَهُ

> "Ubeyd b. Amr'dan rivayet edildiğine göre Resulüllah şöyle buyurmuştur: Allah Teala bir kul hakkında hayır murad ettiği zaman onu dinde anlayışlı (fakih) kılar ve ona doğru yolda durma maharetini (rüşd) ilham eder."[977]

Nitekim Allah Resulünün gözde sahabeleri ve kendisinden sonraki dört halife "Hulefâ-i Râşidîn" olarak isimlendirilmiş, Peygamber Efendimiz (s.a.v) de hem kendisine hem de onlara tâbii olup sünnetlerine sımsıkı sarılmamızı istemiştir. Bu durumu anlatan hadislerde şöyle buyrulmaktadır:

أُوصِيكُمْ بِتَقْوَى اللَّهِ وَالسَّمْعِ وَالطَّاعَةِ وَإِنْ عَبْدًا حَبَشِيًّا فَإِنَّهُ مَنْ يَعِشْ مِنْكُمْ بَعْدِى فَسَيَرَى اخْتِلاَفًا كَثِيرًا فَعَلَيْكُمْ بِسُنَّتِى وَسُنَّةِ الْخُلَفَاءِ *الْمَهْدِيِّينَ* الرَّاشِدِينَ تَمَسَّكُوا بِهَا وَعَضُّوا عَلَيْهَا بِالنَّوَاجِذِ وَإِيَّاكُمْ وَمُحْدَثَاتِ الأُمُورِ فَإِنَّ كُلَّ مُحْدَثَةٍ بِدْعَةٌ وَكُلَّ بِدْعَةٍ ضَلاَلَةٌ

> "Size Allah'tan korkmayı (takvâyı) ve başınızdaki idareci Habeşli bir köle de olsa itaat etmenizi tavsiye ve vasiyyet ediyorum. Benden sonra hayatta

976 Tirmizî, "*Daavât*", 69.
977 İbn Ebi Şeybe, "*Ferâiz*", 31695.

kalanlarınız birçok ihtilâflar görecek. O zaman benim Sünnetime ve hidâyet üzere olan Râşid halifelerin (Hulefâ-i Râşidîn'in) Sünnetine sarılın. Aman ha bu esaslara sıkı sıkıya, iyice yapışın. Dinde aslı esası olmayan sonradan çıkma islerden sakının! Bu şekilde sonradan ortaya atılan her şey bid'attır. Her bid'at ise sapıklıktır."[978]

إِنْ يُطِعِ النَّاسُ أَبَا بَكْرٍ وَعُمَرَ فَقَدْ أَرْشَدُوا

"Eğer insanlar Ebûbekir ve Ömer'e itaat ederlerse muhakkak ki doğru yolu bulup hidâyete ererler."[979]

Cahiliyye döneminde doğru yol ve eğri yol birbirine karışmış, kimin hak yolda olup kimin olmadığı farklı telakki edilmiştir. Fakat İslam geldiğinde hakkı (rüşd) ve batılı (ğayy) birbirinden kesin olarak ayırmış, kendilerini hidâyette gören müşriklerin aslında derin bir dâlâlet içinde olduklarını, dâlâlet içinde oldukları iddia edenlerin ise Allah'a iman etmeyle birlikte hidayet ehlinden oldukları haber verilmiştir. Nitekim Peygamber (s.a.v) bu gibi kötü durumları bertarâf edip yerine güzel şeyler koymak için daima mücadele etmiştir. Allah Resulünün bu gibi kötü şeyleri tersine çevirdiği, Benû Muğviye (sapmışlar) ismini Benû Rişde (hidayete ermişler) ismiyle değiştirdiği bildirilen bir hadiste şöyle buyrulmaktadır:

"Said b. el-Müseyyeb, babası Müseyyeb'in şöyle anlattığını rivayet etti: Rasulullah (sav) Saîd'in dedesine "Adını sordu." O da adının Hazn olduğunu söyledi. Bunun üzerine Hz. Peygamber (sav): "Senin adın Sehl olsun." buyurdu. Hazn, 'Hayır olmaz. Sehl (düz arazi manasındadır) ayaklar altında çiğnenir ve hakir görülür.' cevabını verdi. Ebû Davûd, Hz. Peygamber'in (sav) el-Âs, Azîz, Atale, Şeytan, Ğurâb, Hubâb isimlerini değiştirdiğini; Şihâb ismini Hişâm ile, Harb ismini Selm ile, el-Muttaci' ismini el-Münbais ile değiştirdiğini; Afira (bir şey bitmeyen arazi) ismini Hadıra (yemyeşil arazi) ismiyle, Şiabu'd-dalâle (dalalet yolu) ismini, Şiabu'l-hüdâ (hidayet yolu) ismiyle, Benü'z-zinye ismini Benü'r-rişde ismiyle, Benû muğviye (sapmışlar) ismini Benû rişde (hidayete ermişler) ismiyle değiştirdiğini nakletmiştir."[980]

İslam her ne kadar bireyin kendisi ve Allah arasındaki ilişki zemininde görülse de bu dinin bir cemaat dini olduğu açıktır. Bu cemaatin başında olan, onlara yol gösteren,

978 Ebû Dâvûd, "*Sünnet*", 6.
979 Sahîh-i İbn Hibbân, "*Hz. Peygamber'in Kadın-Erkek Sahabilerinin isimleri*", 6901, 15/327.
980 Ebû Dâvûd, "*Edeb*", 62.

doğru yolda olmalarını sağlayıp namazda da onları yönlendiren bir baş yani imam bulunmaktadır. Kendisine tâbii olan cemaati doğru yolda tutmakla görevli olan imamların da doğru yolda olmaları gerekmektedir. En ufak bir hata bile yapmamaları ve doğru yolda sebat etmeleri için Peygamber Efendimiz (s.a.v) imamlara ve onların destekçileri olan müezzinlere de dua etmiştir:

الإِمَامُ ضَامِنٌ وَالْمُؤَذِّنُ مُؤْتَمَنٌ اللَّهُمَّ أَرْشِدِ الأَئِمَّةَ وَاغْفِرْ لِلْمُؤَذِّنِينَ

> "'İmam, çoban; müezzin ise emin kimsedir. Allahım, imamları doğru yola ilet (rüşd), müezzinleri de bağışla.'"[981]

Doğru yolda olma (rüşd) her ne kadar özel anlamı içerisinde İslam'a hidâyete giden yol anlamında kullanılmışsa da bazen de gerçek anlamıyla gidilecek yolun bulunması anlamında da kullanılmıştır. Peygamber (s.a.v) bir kimseyi irşâd etmenin her ne kadar çok büyük bir sevaba karşılık olacağını buyurmuşsa da gerçek anlamda yolda kalana yol tarifinin, gözü görmeyeni yoluna iletmenin, yolunu kaybedene doğru yola göstermenin de büyük bir karşılığı olduğunu belirtmiştir.

İrşâdın bu ilk anlamda kullanıldığı (hidâyet) ve ne kadar önemli olduğu Peygamberimizin (s.a.v) Hz. Ali'ye Hayber kuşatması öncesi buyurduğu bir hadîs-i şerîfte şöyle belirtilmektedir:

> "Acele etme ya Ali! Hayber toprağına sükûnetle gir, sonra onları İslâm'a davet et. Şunu bil ki tek bir kişinin senin irşâdınla Müslüman olması en değerli ganimet olan kızıl develerin sana verilmesinden hayırlıdır."[982]

İrşâdın ikinci anlamda birilerine yol göstermek olarak kullanıldığı hadislerde de şöyle buyrulmaktadır:

عَنْ أَبِي سَعِيدٍ أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ إِيَّاكُمْ وَالْجُلُوسَ عَلَى الطَّرِيقِ قَالُوا يَا رَسُولَ اللَّهِ لَا بُدَّ لَنَا مِنْ مَجَالِسِنَا قَالَ فَأَدُّوا حَقَّهَا قَالُوا وَمَا حَقُّهَا قَالَ رُدُّوا السَّلَامَ وَغُضُّوا الْبَصَرَ وَأَرْشِدُوا السَّائِلَ وَأْمُرُوا بِالْمَعْرُوفِ وَانْهَوْا عَنْ الْمُنْكَرِ

> "Ebû Saîd'den rivayet ettiğine göre Hz. Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: "Yol üzerinde oturmaktan sakının." Bunun üzerine ashâb-ı kiramdan bazıları şöyle dediler: "Ey Allah'ın resulü, oturup konuşmayı nasıl bırakalım". Hz. Peygamber "Öyleyse oturmanın hakkını verin" buyurdu. Onlar "Onun hakkı

---

981 Ebû Dâvûd, "*Salat*", 32.

982 Buhârî, "*Cihad*" 102; Müslim, "*Fezailü's-Sahâbe*" 34.

nedir?" diye sordular. Hz. Peygamber: "Selamı alın, gözlerinizi (haram bakışlardan) sakının, yol soranlara yol gösterin (irşâd), iyiliği emredin ve kötülükten alıkoyun"[983]

غُضُّوا أَبْصَارَكُمْ , وَرُدُّوا السَّلاَمَ , وَأَرْشِدُوا الأَعْمَى , وَأْمُرُوا بِالْمَعْرُوفِ , وَانْهَوْا عَنِ الْمُنْكَرِ

"Gözlerinizi haramdan sakının, selamı alın, gözü görmeyene yolunu gösterin (irşâd) iyiliği emredip kötülükten sakındırın"[984]

عَنْ أَبِيهِ عَنْ أَبِى ذَرٍّ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صلى الله عليه وسلم :" تَبَسُّمُكَ فِى وَجْهِ أَخِيكَ لَكَ صَدَقَةٌ وَأَمْرُكَ بِالْمَعْرُوفِ وَنَهْيُكَ عَنِ الْمُنْكَرِ صَدَقَةٌ وَإِرْشَادُكَ الرَّجُلَ فِى أَرْضِ الضَّلاَلِ لَكَ صَدَقَةٌ وَبَصَرُكَ لِلرَّجُلِ الرَّدِىءِ الْبَصَرِ لَكَ صَدَقَةٌ وَإِمَاطَتُكَ الْحَجَرَ وَالشَّوْكَةَ وَالْعَظْمَ عَنِ الطَّرِيقِ لَكَ صَدَقَةٌ وَإِفْرَاغُكَ مِنْ دَلْوِكَ فِى دَلْوِ أَخِيكَ لَكَ صَدَقَةٌ

"Ebû Zer el-Gıfârî (ra) rivayet ettiğine göre Rasulullah (sav) şöyle buyurmuştur: "Kardeşinin yüzüne gülümsemen sadakadır. İyiliği emretmen, kötülükten alıkoyman, yolunu kaybetmiş bir kişiye yol göstermen (irşâd), gözü görmeyen birine yardımcı olman, yoldan taşı, dikeni ve kemiği kaldırman ve kovandaki sudan kardeşinin kovasına boşaltman; işte bunların hepsi senin için sadakadır.""[985]

İslam ümmetinin ilimde çok geliştiği ve bu ilmin de insanı doğru yola (rüşd) hidâyete iletmeye gerekli ve yeterli olduğu muhakkaktır. Nitekim Muâviye b. Kurre'den aktarılan bir hadiste bu durum şöyle geçmektedir:

عَنْ مُعَاوِيَةَ بْنِ قُرَّةَ قَالَ : لَوْ أَنَّ أَدْنَى هَذِهِ الأُمَّةِ عِلْماً أَخَذَتْ أُمَّةٌ مِنَ الأُمَمِ بِعِلْمِهِ لَرَشَدَتْ تِلْكَ الأُمَّةُ

"Muâviye b. Kurre'den (naklen) haber verdi (ki Muâviye) şöyle dedi: Şayet bu ümmetin ilim bakımından en düşüğünün ilmini, ümmetlerden (herhangi bir ümmet alsa, (elde etse), o ümmet muhakkakki doğru yolu bulur (raşed)."[986]

Yukarıda verilen hadislerden de anlaşılmaktadır ki rüşd kavramı çoğu zaman doğru yol, doğru yola iletme ve hidâyet anlamlarında kullanılmıştır. Bu da Kur'ânî ve Nebevî bütünlüğü göstermeye yeterlidir.

983 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III/62.
984 İbn Ebî Şeybe, "*Edeb*", 27081.
985 Tirmizî, "*Birr ve Sıla*", 36.
986 Ebû Muhammed Abdullah b. Abdirrahmân b. el-Fazl ed-Dârimî, *Müsnedu'l-Câmi'* (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2013) "*Mukaddime*", 34.

3. EVLENDİRME YETKİSİNE SAHİP AKLI BAŞINDA VELİ VEYA DEVLET BAŞKANI

Doğru yola ileten, hidayete erdiren, sağlam ve isabetli görüş sahibi, rüşde ulaşıp kendisi rüşde ulaştıran anlamlarına gelen "rüşd" kavramından türeyen "mürşid" kavramı da bu haliyle hadislerde çokça geçmektedir. Mürşid kavramının geçtiği farklı tariklerle gelen bir hadiste ise nikah akdinin geçerli olması için şart koşulan veli izninden bahsedilirken o velinin veya devlet başkasının aklı başında olma (rüşd sahibi) şartı bildirilmektedir:

لاَ نِكَاحَ إِلاَّ بِوَلِيٍّ مُرْشِدٍ وَشَاهِدَىْ عَدْلٍ

"Mürşid (aklı başında) bir veli ve adil şahitler olmadan nikah kıyılamaz."[987]

لاَ نِكَاحَ إِلاَّ بِوَلِيٍّ ، أَوْ سُلْطَانٍ مُرْشِدٍ

"Nikah ancak bir velinin veya mürşid devlet başkanının izniyle sahih olur."[988]

4. İLİM VE HAK YOL ÖĞRETEN LİDER/ÂLİM

İnsanların doğru (hak) yolu bulmaları, o yola girip onda sebat etmeleri her ne kadar kendi başlarına yapabilecekleri bir iş olsa da bazen insanda basiret kapanması veya akıl duraksaması yaşanabilmektedir. Bu durumda insanlar yanlış yollara meyletmekte ve bunun sonucunda insanların tek başına hak yolu bulmaları kimi zaman mümkün olmamaktadır. Bunun için de aklı başında, ilim tahsili olan, Allah yolunda kararlılıkla ilerleyen kişilerin yardımına ihtiyaç duyulmaktadır. İnsanların bu tür kişilere itaat edip onlara uymaları gerekirken kendilerini bâtıla çağıran azgınlara da tâbii olmamaları gerekmektedir. Fakat durum bazen bunun tersine işlemektedir. Mürşid kimseye isyan, muğvî olana ise itaat edildiği gibi yanlış davranışlar görülmektedir. Nitekim Ebû Hureyre (a.s)'ın da böyle bir şeyin olmasından Allah'a sığındığı aktarılan bir rivayette şöyle buyrulmaktadır:

"سعيد بن سمعان قال : سمعت أبا هريرة يتعوذ من إمارة الصبيان والسفهاء فقال سعيد بن سمعان فاخبرني بن حسنة الجهني أنه قال لأبى هريرة *ما* آية ذلك قال أن تقطع الأرحام ويطاع المغوى ويعصى المرشد"

"Saîd îbni Sem'an dedi ki: Çocukların ve sefihlerin başa çıkmasından (onların kumandan olmasından), Ebû Hureyre'nin Allah'a sığındığını işittim. Saîd İbni

987 Beyhakî, "*Ma'rifetu's- Sunen ve'l- Âsâr*", V/237.
988 İbn Ebî Şeybe, "*Nikah*", 16171.

Sem'an yine şöyle dedi: İbni Hasene el-Cühenî, Ebû Hüreyre'ye şunu sorduğunu bana anlattı: Bunun (çocukların ve sefihlerin başa çıkmasının) alâmeti nedir? Ebû Hureyre cevab verdi: (Bunun alâmetleri), sılâ-i rahimlerin terk edilmesi, azgına itaat edilir olması ve mürşide (ilim ve hak yol öğretene) isyankar olunmasıdır."[989]

5. BULÛĞ ÇAĞI (OLGUNLUK)

Rüşd; hem dünyevî hem de uhrevî menfaatleri kazanma, doğruluk, doğru yol, hidayet ve akıllılık anlamlarına gelmekte hem de çocuğun sefih olmaması, tam eda ehliyetine sahip olma, tasarruf kabiliyetine güç yettirebilme, olgunluk, büluğ çağına ulaşma gibi anlamları da karşılayan islam hukuku terimi olarak da hadislerde geçmektedir.[990] Yetim çocuğun malının büluğ çağına erince kendisine verilmesine dair hadislerde rüşd kavramı kullanılarak şöyle buyrulmuştur:

عَنِ ابْنِ مَسْعُودٍ ؛ أَنَّهُ كَانَ يَقُولُ : أَحْصِ مَا يَجِبُ فِي مَالِ الْيَتِيمِ مِنَ الزَّكَاةِ ، فَإِذَا بَلَغَ وَأُونِسَ مِنْهُ رُشْدُهُ فَأَعْلِمْهُ ، فَإِنْ شَاءَ زَكَّاهُ ، وَإِنْ شَاءَ تَرَكَهُ

"İbn Mes'ûd'tan aktarıldığına göre şöyle demiştir: Yetimin malının zekatını hesapla (tut) o büluğa erince ve kendisinde bir olgunluk(rüşd) görünce bunu ona haber ver. İsterse onu ona ver istemezse verme."[991]

تَسْأَلُنِى عَنِ الْيَتِيمِ مَتَى يَنْقَطِعُ عَنْهُ اسْمُ الْيُتْمِ وَإِنَّهُ لاَ يَنْقَطِعُ عَنْهُ اسْمُ الْيُتْمِ حَتَّى يَبْلُغَ وَيُؤْنَسَ مِنْهُ رُشْدٌ

"Necde b. Âmir el-Harûrî, İbn Abbâs'a (mektup) yazıp ona yetimlerin yetimlik çağının ne zaman biteceğine dair soru sordu. İbn Abbâs ise şöyle yanıtladı: Yetimin yetimlik çağının ne zaman biteceğini bana sorup yazmışsın. Gerçek şu ki, buluğ çağına erene ve kendisinde olgunluk (rüşd) görülene dek yetimlik çağı son bulmaz."[992]

Başka bir hadis tarikinde ise İbn Abbâs'ın "evlilik çağına ulaştığında, kendisinde olgunluk (rüşd) hissedildiğinde ve malı kendisine verildiğinde yetimlik çağı bitmiş demektir." Şeklinde cevap verdiği nakledilir.[993]

---

989 Buhârî, "*Edebü'l-Müfred*", 32.
990 İbrahim Canan, *Hadîs Ansiklopedisi,* I/395.
991 İbn Ebi Şeybe, "*Zekât*", 10221.
992 Müslim, "*Cihâd ve's-Siyer*", 4686 /777.
993 Müslim, "*Cihâd ve's-Siyer*", 4686 /777.

Rüşd kavramı bu anlamında Kur'ân-ı Kerîm'de yer almış üstelik ıstılahî bir anlam kazanarak islam hukuku terimi haline de gelmiştir. Hem peygamberin hem de sahabenin rüşdü bu anlamda kullandığı da anlaşılmaktadır.

6. SAĞLAM NESEP

Rüşd kavramı her ne kadar hidayet, doğru yol, hem dünyevî hem de uhrevî menfaatlerin elde edilmesi anlamlarına gelse de çoğu zaman Cahiliyye Araplarının da çok dikkat ettiği ve önem atfettiği bir ibare olan "sağlam nesep" anlamında da kullanılmıştır. Çocuğun zînadan olmadığı ve sahih bir nikah sonucu dünyaya geldiğini bildirmek üzere "rişdet" kavramı, aksine çocuğun sağlam bir nesebinin olmadığı ve zîna sonucu dünyaya geldiğini bildirmek için de "zînet" kavramı kullanılmıştır:

عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ أَنَّهُ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صلى الله عليه وسلم « لاَ مُسَاعَاةَ فِى الإِسْلاَمِ مَنْ سَاعَى فِى الْجَاهِلِيَّةِ فَقَدْ لَحِقَ بِعَصَبَتِهِ وَمَنِ ادَّعَى وَلَدًا مِنْ غَيْرِ رِشْدَةٍ فَلاَ يَرِثُ وَلاَ يُورَثُ

"Abdullah b. Abbâs (r.a), Rasulullah'ın (sav) şöyle buyurduğunu rivayet etti: İslâm'da zîna(ya izin) yoktur. Cahiliyye döneminde bir kimse zina ettiyse, (bu zinadan doğan çocuk zina eden erkeğin) asabesine katılırdı. (Fakat İslâmiyyet geldikten sonra) kim, zina sonucu dünyaya gelen bir çocuğu(n kendisine âit olduğunu) iddia ederse (o kimse bu çocuğa) vâris olamaz, kendisine de (o çocuk tarafından) vâris olunamaz."[994]

7. DOĞRUYA İSABET ETTİRME

Peygamber efendimiz (s.a.v) daima ümmetine hayırlı şeyleri istemelerini, basiretli olmalarını ve yaptıkları işlerde isabetli olmayı öğretmiş onlardan da bunu yapmalarını istemiştir. Peygamber (s.a.v) dua ederken de bunu belirterek doğruya isabet ettirme anlamında rüşdü söylemlerinde kullanmıştır:

اللَّهُمَّ إِنِّي أَسْأَلُكَ الثَّبَاتَ فِي الْأَمْرِ وَأَسْأَلُكَ عَزِيمَةَ الرُّشْدِ وَأَسْأَلُكَ شُكْرَ نِعْمَتِكَ وَحُسْنَ عِبَادَتِكَ وَأَسْأَلُكَ قَلْبًا سَلِيمًا وَلِسَانًا صَادِقًا *وَأَسْتَغْفِرُكَ* لِمَا تَعْلَمُ وَأَسْأَلُكَ مِنْ خَيْرِ مَا تَعْلَمُ وَأَعُوذُ بِكَ مِنْ شَرِّ مَا تَعْلَمُ

"Allah'ım, ben senden bir işte sebat isterim, rüşdde (doğruya isabet ettirmede) kararlılık isterim, nimetine şükretme ve ibadeti güzel yapma (gücü) isterim, selîm bir kalp ve sadık bir dil isterim. Senin bildiğin (hatalarım) için affını

994 Ebû Dâvûd, "*Talak*", 29.

dilerim. Bildiğin hayırlı her şeyi senden isterim ve bildiğin şerli her şeyden de sana sığınırım"[995]

8. DOĞRU

Hadislerde rüşd kavramı kendi esas anlamlarından biri olan "doğruluk" manasında çok defa kullanılmıştır. Hz. Muhammed (s.a.v) doğrunun ve yanlışın aralarının iyice açılması gerektiğini tembihlemiş, doğruyu seçmenin de bir akıl işi olduğunu, kişinin doğruyu seçtiğinde aslında zekasının inceliğini de gösterdiğini belirtmiştir. Peygamber efendimiz (s.a.v) aynı zamanda doğruyu (rüşd) bilmelerine rağmen başkalarına yanlış anlatan, onları yanlışa sevk eden kişinin kardeşine karşı bir ihanet içinde olduğunu bildirmiştir:

عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَنْ تَقَوَّلَ عَلَيَّ مَا لَمْ أَقُلْ فَلْيَتَبَوَّأْ مَقْعَدَهُ مِنْ النَّارِ وَمَنْ اسْتَشَارَهُ أَخُوهُ الْمُسْلِمُ *فَأَشَارَ* عَلَيْهِ بِغَيْرِ رُشْدٍ فَقَدْ خَانَهُ وَمَنْ أَفْتَى بِفُتْيَا غَيْرِ ثَبْتٍ فَإِنَّمَا إِثْمُهُ عَلَى مَنْ أَفْتَاهُ

"Kim benim söylemediğim sözü bana isnad ederse ateşte oturacağı yere hazırlansın! Doğrunun (rüşd) başka bir yerde olduğunu bildiği halde kardeşine [yanlış olanı] gösteren [kardeşine] ihanet etmiştir ve Kime ilimsizce fetva verilirse günahı o fetvayı verenin üzerinedir"[996]

Doğruyu bilip bunu hayatında tatbik ederek hayra isabet etmenin de zeka işi olduğunu söyleyen Resulullah sahabelerden Ammar (r.a)'nın işlerinde daima doğru olanı seçtiğini bildirmiş, onu takdir ederek şöyle buyurmuştur:

"*عَمَّارٌ* مَا عُرِضَ عَلَيْهِ أَمْرَانِ إِلاَّ اخْتَارَ الأَرْشَدَ مِنْهُمَا"

"Ammar, kendisine arzolunan iki şeyden daima en doğrusunu seçmiştir"[997]

Hz. Muhammed (s.a.v) vefat ettikten sonra dinden dönenlerle, zekat vermemekte direnip Allah'ın'emrine karşı gelenlerle savaşan Hz. Ebubekir (a.s) kendisine onlarla savaşılmaması gerektiğini düşünenlere bu yaptığında rüşd (doğru) olduğunu belirttiği bir hadiste şöyle buyurmaktadır:

"Ebu Hureyre şöyle rivayet etmiştir: Hz. Peygamber (sav), "Allah'tan başka ilah olmadığını söylemelerine dek insanlar karşı savaşmakla emrolundum. Onu dediklerinde

995 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV/125.
996 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II/320.
997 İbn Mâce, "*Sünnet*", 11.

kanlarını ve mallarını benden korurlar. Allah'ın hakkı ise hariçtir. Hesapları Allah'a kalmıştır" buyurdu. Ridde hadisesi meydana geldiğinde Ömer, Ebû Bekir'e "Rasulullah'ı şöyle şöyle buyurduğunu işitmişken nasıl olur da onlara karşı savaşırsın?" dedi. (Ebu Bekir), "Vallahi! Namazla zekâtın arasını ayırmam! Arasını ayıranlara karşı da muhakkak savaşırım" dedi. Onunla beraber (dinden dönenlere karşı) savaştık da onun doğru (rüşd) olduğunu benimsedik."[998]

Sahabeler arasında çeşitli içtihad farklılıkları olsa da onlar daima en doğru olanı bulmak için uğraşmış ve içtihadlar arasında bazen tercihlerde bulunmuşlardır. Nitekim dedenin mirastan pay alması hakkında görüş belirten ashabın öncüleri olan Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer'in bu konuda faklı düşündüklerini Hz. Osman'ın da Hz. Ebubekir'in görüşünü daha doğru kabul ettiğini anlatan bir hadiste şöyle buyrulmaktadır:

عَنْ مَرْوَانَ بْنِ الْحَكَمِ قَالَ قَالَ لِى عُثْمَانُ بْنُ عَفَّانَ إِنَّ عُمَرَ قَالَ لِى : إِنِّى قَدْ رَأَيْتُ فِى الْجَدِّ رَأْياً ، فَإِنْ رَأَيْتُمْ أَنْ تَتَّبِعُوهُ فَاتَّبِعُوهُ. قَالَ عُثْمَانُ : إِنْ نَتَّبِعْ رَأْيَكَ فَإِنَّهُ رُشْدٌ ، وَإِنْ نَتَّبِعْ رَأْىَ الشَّيْخِ قَبْلَكَ فَنِعْمَ ذُو الرَّأْىِ كَانَ. قَالَ : وَكَانَ أَبُو بَكْرٍ يَجْعَلُهُ أَباً

"Mervân şöyle dedi: Hz. Osman b. Affân bana dedi ki, Hz. Ömer bana şöyle demişti: "Şüphe yok ki, ben dede(nin mirastaki payı) hakkında bir görüşe vardım. Şayet siz ona uymayı uygun görürseniz, ona uyunuz." Hz. Osman şöyle karşılık verdi: "Eğer biz senin görüşüne uyarsak, şüphesiz o doğrudur (rüşd). Eğer senden önceki üstadım (yani Hz. Ebû Bekr'in) görüşüne uyarsak, O ne güzel görüşlü biri idi!" (Humeyd) dedi ki, Hz. Ebû Bekr ona (yani dedeye, mirasta) baba (hükmü) verirdi."[999]

9. REHBERLİK

Peygamber Efendimiz (s.a.v) bütün ayların en hayırlısı olan Ramazan ayını ve onun öneminin sembolü olan "hilal"i görünce hep mutlu olur ve bu hilal sayesinde bereketli, hayırlı ve yol gösterici bir aya kavuştuğunu belirtirdi. Nitekim bunu bildiren bir hadiste de rüşd kavramı kullanılarak şöyle buyrulmuştur:

هِلاَلُ خَيْرٍ وَرُشْدٍ هِلاَلُ خَيْرٍ وَرُشْدٍ *هِلاَلُ* خَيْرٍ وَرُشْدٍ آمَنْتُ بِالَّذِى خَلَقَكَ " . ثَلاَثَ مَرَّاتٍ . ثُمَّ يَقُولُ " الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِى ذَهَبَ بِشَهْرٍ كَذَا وَجَاءَ بِشَهْرٍ كَذَا

998 Nesâî, "*Muhârebe*", 1.
999 Dârimî, "*Mukaddime*", 52.

"Hz. Peygamber'in (sav) hilali gördüğü vakit üç kez şöyle dediği rivayet edilmiştir: "Hayır ve rehberlik (rüşd) içeren bir hilal! Hayır ve rehberlik içeren bir hilal! Hayır ve rehberlik içeren bir hilal! Seni yaratana iman ettim." ardından da şöyle demiştir "Hamd, falan ayı götürüp filan ayı getiren Allah'a mahsustur."[1000]

Bu hadisten de hilalin doğruya ulaştıran bir rehber ve bir kılavuz konumunda olduğunu bunun da kişinin menfaatine olduğu sonucu çıkmaktadır. Ayrıca bu hadiste rüşdün rehberlik ve kılavuzluk anlamlarında kullanıldığı da tesbit edilmiş olunmaktadır.

Yine başka bir hadiste "mürşid" kavramı kullanılarak rehber, kılavuz ve doğru yolu gösteren yol gösterici anlamında kullanılmıştır. Hadiste bu kavram şöyle geçmektedir:

قَالَ سُلَيْمَانُ بْنُ دَاوُد لِابْنِهِ : يَا بُنَيَّ ، لاَ تَقْطَعْ أَمْرًا حَتَّى تُؤَامِرَ مُرْشِدًا ، فَإِنَّك إذَا فَعَلْت ذَلِكَ لَمْ تَحْزَنْ عَلَيْهِ

"Ey oğlum, kendisiyle istişare ettiğinde sana doğruyu gösterecek kişiyle (mürşid) istişare etmeden bir iş konusunda kesin karar verme. Böyle yaparsan hiç pişman olmazsın."[1001]

B. ĞAYY KAVRAMININ HADİSLERDE TAŞIDIĞI BAZI ANLAMLAR

1. KÜFRE DÜŞMEK

Ğayy kavramı bazı hadislerde Kur'ân-ı Kerîm'de kullanıldığı gibi küfre düşmek anlamında kullanılmış ve itaatin, imanın olmadığı yerde azgınlığın, iğvanın yani küfrün meydana gelmesi halini ortaya koymuştur. Nitekim Allah'a ve Resulüne itaat ederek dinin gereğini yerine getirenler bizzat imanı hedeflemiş olurken onlara karşı gelerek isyan edenlerse küfür bataklığına düşmüş olurlar. Bu durum aşağıdaki hadiste açık bir şekilde görülmektedir.

أَنَّ رَجُلًا خَطَبَ عِنْدَ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقَالَ مَنْ يُطِعْ اللَّهَ وَرَسُولَهُ فَقَدْ رَشَدَ وَمَنْ يَعْصِهِمَا فَقَدْ غَوَى فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بِئْسَ الْخَطِيبُ أَنْتَ قُلْ وَمَنْ يَعْصِ اللَّهَ وَرَسُولَهُ

"Bir adam Peygamberin yanında hitabette bulunarak: kim Allah ve Resulü'ne itaat ederse doğru yolu bulmuştur (raşed), kim de o ikisine isyan ederse doğru

[1000] Ebû Dâvûd, "*Edeb*", 101.
[1001] İbn Ebi Şeybe, "*Edeb*", 26797.

yoldan sapmıştır (ğavâ). Bunun üzerine Peygamber: sen ne kötü bir hatipsin öyle değil şöyle söyle: Kim Allah ve Resulüne isyan ederse ”[1002]

Burada Peygamber Efendimiz (s.a.v)’in Allah’ın yüceliğinden ötürü kimseyle eş tutulmayıp her zaman önce Allah lafzının gelmesi gerektiğini hitabet eden o kişiye bildirmiştir. Fakat konu açısından asıl önemli olan ise Allah ve Resulüne isyan eden kişilerin muhakkak azgınlaşarak imandan uzaklaşıp küfre düşecek olmasıdır.

2. CAHİLLİK

Bütün kötü fiilleri, işleri ve durumları kendi bünyesinde barındıran ğayy kavramı, her güzel işin, doğrunun, aklın ve basiretin yani rüşdün zıt anlamlısıdır. Ğayy kavramı hadislerde de aklın, ferasetin ve ilmin zıt anlamlısı olarak cahillik anlamında kullanılmıştır. Nitekim Hz. Lokman'ın (a.s.)’ın oğluna yaptığı tavsiyelerin geçtiği bir hadiste de ğayy kavramı cahillik anlamında kullanılmıştır:

يَا بُنَىَّ اخْتَرِ الْمَجَالِسَ عَلَى عَيْنِكَ ، وَإِذَا رَأَيْتَ قَوْماً يَذْكُرُونَ اللَّهَ فَاجْلِسْ مَعَهُمْ ، فَإِنَّكَ إِنْ تَكُنْ عَالِماً يَنْفَعْكَ عِلْمُكَ ، وَإِنْ تَكُنْ جَاهِلاً يُعَلِّمُوكَ ، وَلَعَلَّ اللَّهَ أَنْ يَطَّلِعَ عَلَيْهِمْ بِرَحْمَةٍ فَيُصِيبَكَ مَعَهُمْ ، وَإِذَا رَأَيْتَ قَوْماً لاَ يَذْكُرُونَ اللَّهَ فَلاَ تَجْلِسْ مَعَهُمْ ، فَإِنَّكَ إِنْ تَكُنْ عَالِماً لاَ يَنْفَعْكَ عِلْمُكَ ، وَإِنْ تَكُنْ جَاهِلاً زَادُوكَ غَيًّا ، وَلَعَلَّ اللَّهَ أَنْ يَطَّلِعَ عَلَيْهِمْ بِعَذَابٍ فَيُصِيبَكَ مَعَهُمْ

“Yavrum! Meclisleri titizlikle seç! Allah'ı zikretmekte olan bir topluluk gördüğün zaman hemen onların yanına otur. Zira şayet sen alim isen ilmin sana, (onlara bir şeyler öğretip sevap kazanmak suretiyle) fayda verir. Cahil isen onlar sana öğretir. (Ayrıca) belki Allah onlara rahmet nazarıyla bakar, bundan, onlarla beraber sana da isabet eder. Allah'ı zikretmemekte olan bir topluluk gördüğün zaman ise onların yanına oturma! Çünkü sen, şayet alim isen (bu durumda) ilmin sana fayda vermez. Cahil isen onlar senin cahilliğini – beyinsizliğini- artırırlar. (Ayrıca) belki Allah onlara azap nazarıyla bakar da, (bundan), onlarla beraber sana da isabet eder.”[1003]

3. İNSANLARIN SAPMASINA YOL AÇMA

Kur’ân-ı Kerîm’de ğayy kavramının içerdiği anlamlar tesbit edilirken bu kavramın genel olarak Hz. Âdem (a.s)’ın yaratılma kıssası, Şeytan’ın tutumu ve Hz. Âdem’in cennetten çıkarılmasına sebebiyet veren hatası bağlamında kullanıldığı görülmüştür.

[1002] Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV/254.
[1003] Dârimî, “*Mukaddime*”, 34 1/379.

Hadislerde de bu kavram bu anlamda kullanılmıştır. Nitekim Hz. Âdem (a.s) için bu kavramın "iğvâ" anlamında kullanılamayacağı, onun için kullanılan ğayyın sadece küçük bir hatayı kapsadığı, Allah'ın kendisini affederek bundan kurtardığı bildirilen bir hadiste şöyle buyrulmaktadır:

عَنْ أَبِى هُرَيْرَةَ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صلى الله عليه وسلم قَالَ تَحَاجَّ آدَمُ وَمُوسَى فَحَجَّ آدَمُ مُوسَى قَالَ لَهُ مُوسَى أَنْتَ آدَمُ الَّذِى أَغْوَيْتَ *النَّاسَ* وَأَخْرَجْتَهُمْ مِنَ الْجَنَّةِ فَقَالَ لَهُ آدَمُ أَنْتَ مُوسَى الَّذِى أَعْطَاهُ اللَّهُ عِلْمَ كُلِّ شَىْءٍ وَاصْطَفَاهُ عَلَى النَّاسِ بِرِسَالَتِهِ قَالَ نَعَمْ . قَالَ أَفَتَلُومُنِى عَلَى أَمْرٍ قَدْ قُدِّرَ عَلَىَّ قَبْلَ أَنْ أُخْلَقَ

"Ebû Hureyre'nin (ra.) rivâyet ettiğine göre Rasûlullah (sav.) şöyle buyurdu: "Âdem ile Musa tartıştı ve Âdem, Musa'ya üstün geldi. Musa Âdem'e; 'Sen insanları sapıtmasına yol açan, onları cennetten çıkaran Âdem misin?" dedi. Âdem de ona; 'Sen de Cenâb-ı Hakk'ın kendisine her şeyin ilmini verdiği ve peygamber yaparak insanlar arasında seçkin kıldığı Musa mısın?' dedi. Musa; "Evet" deyince, Âdem; 'Henüz yaratılmadan önce benim için takdir edilen bir şeyden dolayı mı beni ayıplıyorsun?' dedi."[1004]

4. BÂTILA VE İSYANKÂRLIĞA SÜRÜKLEYEN AZGIN KİMSE

Tarihin her döneminde doğru yolda olup insanları da buna sevk eden alim kimseler olduğu gibi bunun zıddı olarak hem kendisi yanlış yolda olup hem de insanları bu yanlış yola sürükleyecek, onları hakktan ayırarak batıla, isyankarlığa sevk edecek azgın kimseler (muğvî) bulunmaktadır. Kişinin kendi menfaatini gözeterek mürşid olana itaat edip muğvî olanı reddetmesi gerekir. Bunun aksini yapmak ise kişiyi helaka götürecek bir şey olup bundan sakınılması gereken bir durumdur. Nitekim seçkin sahabilerden biri olan Ebû Hureyre (r.a)'nin de bundan istiaze ettiği bildirilen aşağıda verilen şu hadis rivayet edilmiştir:

سعيد بن سمعان قال : سمعت أبا هريرة يتعوذ من إمارة الصبيان والسفهاء فقال سعيد بن سمعان فاخبرني بن حسنة الجهني أنه قال لأبى هريرة ما آية ذلك قال أن تقطع الأرحام ويطاع المغوى ويعصى المرشد

"Saîd îbni Sem'an dedi ki: Çocukların ve sefihlerin başa çıkmasından (onların kumandan olmasından), Ebû Hureyre'nin Allah'a sığındığını işittim. Saîd İbni Sem'an yine şöyle dedi: İbni Hasene el-Cühenî, Ebû Hüreyre'ye şunu sorduğunu

[1004] İmam Mâlik, *Muvatta' (Kader)*, 1626, 1/354.

bana anlattı: Bunun (çocukların ve sefihlerin başa çıkmasının) alâmeti nedir? Ebû Hüreyre cevab verdi: (Bunun alâmetleri), sılâ-i rahimlerin terk edilmesi, azgına itaat edilir olması ve mürşide (ilim ve hak yol öğretene) isyankar olunmasıdır."[1005]

5. DALÂLET (SAPKINLIK)

Ğayy kavramının esas anlamlarından biri olan, onunla neredeyse eş anlamlı olan kavram dalâlet kavramıdır. İğvâ ve idlâl çoğu zaman birbirlerinin yerine kullanılmış anlam olarak birbirlerinden ayrılmamışlardır. Hadislerde de ğayy kavramı çoğu zaman dalalet/azgınlık anlamında kullanılmıştır. Nitekim ğayyın bu anlamda geçtiği hadislerde şöyle buyrulmaktadır:

عَنْ رَبِيعَةَ بْنِ عَبَّادٍ الدِّيلِيِّ أَنَّهُ قَالَ رَأَيْتُ أَبَا لَهَبٍ بِعُكَاظٍ وَهُوَ يَتْبَعُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَهُوَ يَقُولُ يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّ هَذَا قَدْ غَوَى فَلَا يُغْوِيَنَّكُمْ عَنْ آلِهَةِ آبَائِكُمْ وَرَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَفِرُّ مِنْهُ وَهُوَ عَلَى أَثَرِهِ وَنَحْنُ نَتْبَعُهُ وَنَحْنُ غِلْمَانُ كَأَنِّي أَنْظُرُ إِلَيْهِ أَحْوَلَ ذَا غَدِيرَتَيْنِ أَبْيَضَ النَّاسِ وَأَجْمَلَهُمْ

"Ebû Leheb'i Ukaz Panayırında gördüm, Peygamberin peşinden giderek şöyle diyordu: Ey insanlar bu Muhammed var ya kesinlikte sapıttı (ğavâ), sizi de atalarınızın ilahları konusunda yoldan çıkarmasın"[1006]

عن قيس بن مسلم عن طارق ابن شهاب قال : بلغ عمر أن امرأة متعبدة حملت ، فقال عمر : أراها قامت من الليل تصلي فخشعت فسجدت ، فأتاها غاو من الغواة فتحشمها ، فأتته فحدثته بذلك سواء ، فخلى سبيلها

"Hz. Ömer'e, çokça ibadet eden bir kadının hamile olduğu haberi gelmiştir. Ömer: kadının geceleyin namaz kılmak üzere kalkıp huşulu bir şekilde secdeye giderken azgınlardan bir azgın gelerek kadına sarkıntılık yapıp onu hamile bıraktığını söylemiştir. Bundan sonra kadın kendisine gelerek durumu aynen böyle anlattı. Hz. Ömer de ona hâd cezası uygulamayarak onun masum olduğuna karar vermiştir.[1007]

أن رجلا قال للنبي صلى الله عليه وسلم : أوصني يا رسول الله ! فقال له النبي صلى الله عليه وسلم : خذ الامر بالتدبي فإن رأيت في عاقبته خيرا فأمض ، وإن خفت غيا فأمسك

1005 Buhârî, "*Edebü'l-Müfred*", 32.
1006 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III/492.
1007 Abdürrezzak, *Talak*, 13664, 7/409.

"Bir adam Nebî (a.s)'a gelerek "bana nasihatte bulun Ya Resulullah" demiş hz. Peygamber (s.a.v) de: İşini düşünerek yap! Eğer akıbetinde hayır görürsen devam et, eğer bir azgınlıktan korkarsan elini o işten çek! buyurmuştur."[1008]

Bütün bu verilen hadisler neticesinde rüşd ve ğayy kavramlarının nebevî bağlamı belirlenmeye, bu kavramların hadis ilmindeki konumu tesbit edilmeye çalışılmıştır. Nitekim hem yukarıda verilen örnekler hem de verilemeyen diğer hadislerden de bu kavramların bu ilimdeki önemi görülmüştür.

II. İSLAM HUKUKUNDA RÜŞD KAVRAMI

Rüşd kavramının yakın ilişki içinde olduğu bir diğer ilim ise İslam Hukukudur. Nitekim bu kavram bu ilimde öyle çok kullanılmıştır ki bu kavramın neredeyse bu alana ait olduğu bile düşünülmüştür. Bundan dolayı rüşdün fıkıh ilmindeki yerinin tespiti kavramın anlaşılması için büyük önem taşımaktadır.

Kişinin kendi fiiliyle haklar ve borçlar meydana getirebilmeye ehil sayılması "eda ehliyeti" tabirine karşılık gelmektedir. Akıl ve temyiz gücünün gelişip kişinin eda ehliyetine sahip olması ise üç evrede gerçekleşmektedir (cenin döneminde herhangi bir edâ ehliyeti olmadığı için bu dönemler arasına alınmamıştır). İlk evre temyiz öncesi dönem, ikincisi temyiz dönemi ve üçüncüsü de büluğ ile rüşd evresidir. Temyiz öncesi dönemde tam ehliyetsizlik, temyiz döneminde eksik edâ ehliyeti, büluğ ve rüşd döneminde ise tam edâ ehliyeti gerçekleşmiş olmaktadır.[1009]

A. BULÛĞ

Bulûğ lügatte "yetişmek, ulaşmak" anlamına gelmektedir. Terim anlamı ise "çocuğun cinsî ve bünyevî olarak ergenliğe girmesidir" bulûğa eren kişiye ise bâliğ denilmektedir.[1010] Bulûğ esasında kişide gerçekleşen biyolojik gelişim ile artık çocukluktan çıkılması, cinsî olgunlukla beraber mükellefiyetin başlaması demektir.[1011] Bulûğun ön şartı olan yaşın alt sınırına ulaşılması durumunda artık çocuğun çocukluktan çıkılması durumu söz konusu olabilmektedir. Alt yaş sınırı ise kızlarda 9,

---

1008 Abdurrezzak, "*Câmi*", 20212, 11/165.

1009 Yunus Apaydın, *İslam Hukuk Usulü*, (Kayseri: Kimlik Yayınları, 2016), 176-191.

1010 Ali Bardakoğlu, "*Bulûğ*", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/413-414.

1011 *el-Mevsûʿatü'l-Fıkhiyye*, (Kuveyt: Vizaretü'l-Evkaf ve'ş-Şuuni'l-İslamiyye, 1404/1983), "bulûğ", 8/186-205.

erkeklerde 12 olarak belirlenmiştir.[1012] Bu yaş sınırını dolduran kişinin bâliğ olması için aynı zamanda bulûğ emarelerini de göstermesi gerekmektedir. Kişinin bulûğa erip ermediği ise çeşitli emarelerle bilinmektedir. Bulûğ emarelerinin neler olduğu mezhepler tarafından farklılık göstermekte ise de temelde erkek için; ihtilâm olma, menî akması, sert kılların oluşması ve baba olabilme şartı aranırken, kız için; hayız görme ve gebelik (anne olabilme) şartı aranmaktadır.[1013]

Kişi 9/12 yaşını geçmesine rağmen hâlâ büluğ emareleri göstermiyorsa onun emareleri göstermiyor olmasına bakılmaksızın bir üst sınır konularak hükmen bâliğ olduğuna karar verilir. Ebû Hanife bu üst sınırın kızlarda 17 erkeklerde 18 olduğunu düşünürken Ebû Yûsuf, İmam Muhammed, İmam Şâfiî ve diğer mezheplerde bu üst sınırın hem kızlarda hem de erkeklerde 15 olduğunu düşünmektedirler.[1014] Kişi bulûğ emarelerini gösteriyor ya da yaşı üst sınıra gelmişse o kişi artık bâliğ olup dinen mükellef sayılmaktadır. Bundan ötürü o kişiden bütün şer'î emir ve yasakları yerine getirmesi, imanın altı şartına iman edip islamın beş şartını da tatbik etmesi beklenir. Dünyevî/malî hakları ve sorumluluklarına gelince durum değişmekte ve kişinin bâliğ olmasının yanında reşîd olması da beklenmektedir.[1015] Rüşdün baliğ olmakla birlikte gerçekleşmesi beklense de bazen durum böyle olmamaktadır. İnsanın edâ ehliyetinin son safhası olan rüşd, kişinin malî tasarruflarda bulunması için gerekli ve önemli bir dönemdir.

B. RÜŞD

Rüşd medenî hukukta: "ergin, onsekiz yaşını dolduran veya onsekiz yaşını doldurmamasına rağmen evlenen veya yasal olarak erginliğine karar verilen kişide bulunması gereken melekedir". Medenî hakları kullanma yeteneğinin koşullarından biri olan rüşd, reşid olan kimsenin hukukî durumu demektir.[1016]

Lügavî anlam olarak "doğru yolu bulmak, mâkul davranmak" demek olan rüşd[1017] zamanla farklı ilimlerin anlam sahasına katılarak ıstılahî bir anlam kazanmıştır. İslam

---

1012 Bardakoğlu, "*Bulûğ*", 413-414.
1013 Abdurrahman Cezîrî, *Dört Mezhebe Göre İslam Fıkhı*, çev. Mehmet Keskin (İstanbul: Çağrı yayınları, 1991), 4/1551-1555.
1014 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, VI/405-407.
1015 Vehbe Zuhaylî, *el-Fıkhü'l-İslamî ve Edilletuhû*, (Dımeşk, Darü'l-Fikr, 1405/1985), 4/129-132.
1016 Ejder Yılmaz, *Hukuk Sözlüğü*, (Ankara: Doruk Kitap ve Yayımevi, 1976), 269-270.
1017 Köse, "*Rüşd*", 35/298-300; Bardakoğlu, "*Bulûğ*", 6/413-414.

hukuku alanına da giren rüşd kavramı ıstılahî olarak; aklın ve kudretin kemale ererek kişinin tam eda ehliyetine sahip olması demektir. İslam hukukunda terim haline de gelebilen bu kavram: kişinin mallarını din, akıl, mantık ve iktisat prensiplerine uygun biçimde koruyup harcamasını sağlayan fikrî olgunluğa sahip olması anlamlarını karşılamaktadır.[1018] Bu da kişinin artık hem dinî hem de hukukî sorumluluk alabileceği, tasarruflarını kimsenin denetimine, himayesine ve yol göstericiliğine gerek duymaksızın tek başına yapıp sorumluluğunu da yine tek başına üstlenmesi anlamına gelmektedir.[1019] Aynı zamanda: "aklın olgunlaşması, akıllılık, dinde iyi hallilik, malı koruma ve ondan faydalı olanı bilme" gibi anlamları da kapsamaktadır. İmam Şafiî rüşdü "dini açıdan sâlih olmak, dinde ve ahlakta adaletli olmak" şeklinde tarif eder.[1020] Bu özellikleri taşıyana "reşîd" denirken bu özelliklerden mahrum olana ise "sefih" denilmektedir.

Sefeh malı ölçüsüzce harcayıp saçıp savurma anlamlarına gelmektedir.[1021] Sefehlik durumu kişinin ehliyet açısından kusurlu olmasını gerektirmeyip şerî hükümlerin yerine getirilmesine de engel teşkil etmez. Kişi lehine ve aleyhine olan şerî hükümlerin hepsinden sorumludur. Onun kısıtlandığı alan ise mâlî tasarruflardır.[1022] Bu yüzden Ebû Hanife hariç diğer mezhep büyükleri sefih kişinin mallarını hacr altında turtulması gerektiğini düşünür.[1023]

Rüşdün ve büluğun fıkıh ilmi açısından önemli olmasının dayanağı hem Kur'ân-ı Kerîm hem de hadislerdir. Kur'ân-ı Kerîm'de şöyle buyrulmaktadır: "Evlilik çağına gelinceye kadar yetimleri deneyin; eğer onların yeterli fikrî olgunluk düzeyine (rüşd) eriştiklerini tespit ederseniz hemen mallarını kendilerine verin".[1024] İbn Abbâs'tan aktarılan bir rivayete göre de yetimin yetim olma süresi "buluğ çağına ererek ve kendisinde olgunluk (rüşd) görülerek son bulabilir".[1025] Bu ayetten ve hadisten de anlaşılacağı üzere yetime malının verilmesi rüşde erişmeleriyle mümkün olmaktadır. Bundan ötürü fıkıh ilminde rüşdün tesbiti bazı hak ve sorumluluklar için elzem olmaktadır.

1018 Mevsûʿatü'l-Fıkhiyye, "*rüşd*", 22/212-218.
1019 Apaydın, *İslam Hukuk Usulü*, 176-191.
1020 Muhammed b. İdrîs eş-Şâfiî, *el-Üm*, nşr. Rifʿat Fevzî Abdülmuttalib (Kâhire: Darü'l-Vefâ', 1422/2001), 4/451-462.
1021 Köse, "*Rüşd*", 35/298-300.
1022 Zekiyüddin Şa'ban, *İslâm Hukuk İlminin Esasları (Usûlü'l-Fıkh)*, trc. İbrahim Kâfi Dönmez (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011), 296-300.
1023 Apaydın, *İslam Hukuk Usulü*, 176-191.
1024 Nisâ 4/6.
1025 Müslim, "*Cihâd ve's-Siyer*", 4686 /777.

1. RÜŞD NASIL TESBİT EDİLİR?

Rüşd bazen bulûğdan önce, bazen bulûğla birlikte ve çoğunlukla da bulûğdan sonra kişide görülmektedir.[1026] Bundan ötürü kişi, bulûğ için azamî süre olan üst yaş sınırına ulaşınca kendisinde rüşdün olup olmadığının tespit edilip kendisine bir an önce tasarruflarında hak sahibi olma yolunun açılması gerekmektedir. Rüşdün nasıl tesbit edileceğine dair fıkıh alimleri; normalde bir beldede kalan kişinin o yerdeki kişilerin uğraştıkları meslek, eğitim, ziraat, icaret ve diğer uğraşlarla ilgilenmesi için sınanması gereken çocuğa o işlerle ilgili görevler ve harcamalar verilerek birkaç kez sınanıp reşîdlik durumu kontrol edilerek kendilerinde rüşd olup olmadıklarına karar verilebileceğini düşünmektedirler.[1027] Hanefî, Şâfiî ve Hanbelî mezhebine göre çocukların sınanması bulûğdan önce olmalıdır. Çünkü denemeye tâbi olacak kişiler "yetim" şeklinde nitelenmektedirler, yetimlik ise bulûğdan önce olan bir durumdur. Bu sınamaya tâbi olacak çocuk ise temyiz gücüne sahip olmalı ve bedenî olarak bulûğa yaklaşmış olmalıdır. Şâfiî ve Hanbelî mezhebinden bazı kimseler ile Mâlikîlere göre deneme bulûğdan sonra yapılır; çünkü rüşde ancak bulûğdan sonra erişilebilmektedir. İslam Hukukuna az da olsa uymaya çalışan ülkelerin medenî hukuklarında, bu belirsizliği ortadan kaldırmak için bir yaş sınırı koyarak ihtilafı çözme yoluna gidilmiştir. Bu yaş sınırı da 18-21 aralığında değişim göstermektedir.[1028]

2. REŞÎD VEYA SEFÎH OLMA

Reşîdlik ve sefihlik durumu kişinin malî tasarruflarında etkili olduğu için kişi bütün şer'î mükellefiyetlerin muhatabı sayıldığından rüşd olmadan da o kişinin bütün sözleşmeleri ve diğer hukukî tasarrufları geçerli olmaktadır.[1029]

Kişinin reşîd olduğu çeşitli sınamalarla tespit edildikten sonra malı kendisine verilerek tasarruflarında serbest bırakılır. Fakat eğer kişinin reşîd değil de sefih olduğuna karar verilirse o zaman da kişinin malları hacredilerek malı kendisine verilmez. Fakat hacr, sefehlik ve reşîd olarak bulûğa girip sonrasında sefeh olma konuları mezhepler arasında görüş farklılığına yol açmıştır. Mezheplerin çoğunluğu rüşd için mâlî tasarruflarında akıllı olma, malı harcamadaki hesaplılık, israf etmeme gibi tanımlar yaptığından ötürü

1026 Zuhaylî, *el-Fıkhü'l-İslamî ve Edilletuhû*, 4/129-132.
1027 Apaydın, *İslam Hukuk Usulü*, 176-191.
1028 Köse, "*Rüşd*", 35/298-300.
1029 Şa'ban, *İslâm Hukuk İlminin Esasları*, 296-300.

bulûğa erdikten sonra kişide bu özellikler görülürse bu kişinin reşîd olduğunu ve malının kendisine verilmesini gerektiğini düşünmektedirler.[1030] Şafiiler ise kişinin malî tasarruflarda ehil olmasını rüşd için yeterli görmeyip kişinin hem malında düzgün bir şekilde tasarruf yapabilmesini hem de fâsık olmaması şartını birlikte ararlar. Çünkü eğer kişi fasıksa onun malı muhafaza edeceğine güvenilmez ve kişinin mallları hacredilir.[1031]

Bulûğa sefih olarak giren kişinin sefihliği devam etmesi durumunda zaten malı kendisine verilmediği için hacr edilmesine gerek olmayıp tasarrufları velisine bırakılır. Kişinin sefih olduğu her ne kadar etrafındaki kişiler tarafından tesbit edilebilse de onun menfaatleri ve zararları söz konusu olduğu için hakîm kararına göre karar verilmesi gerekmektedir.[1032] Ebu Hanife dışındakı çoğunluk fıkıh alimleri sefehlik durumu devam ettikçe kişinin yaşı ne kadar ilerlerse ilerlesin o kişi reşîd olana kadar malları hacr altında tutularak velisinin tasarrufuna bırakılması gerektiğini düşünmektedirler. Ebu Hanife'ye göre eğer büluğ çağına kadar kişide rüşd gözlemlenmezse 25 yaşına gelmesi beklenir. Bu yaşa gelinceye kadar malının kendisine verilmemesi yeterlidir. Eğer o kişi topluma zarar verecek bir davranışta bulunmuyor ve aklî dengeleri de tam ise 25 yaşına geldiğinde kendisinde ister rüşd görülmüş olsun ister görülmemiş olsun malının teslim edilmesi gerekir.[1033] Böyle yapılmadığı takdirde kişinin hürriyeti zedelenir ki bunun da dinde yeri yoktur.[1034]

Reşîd olduktan sonra ortaya çıkan sefeh halî çoğunluk fukâhâ tarafından hacir sebebi sayılırken İbrâhim en-Nehaî, İbn Sîrîn, Ebû Hanîfe ve Züfer aksi yönde görüş belirterek hacrin olmayacağını belirtmişlerdir. İmam Şâfiî'nin fıskı rüşde engel saydığı için kişinin bulûğa böyle girdiği takdirde reşîd kabul edilmeyeceği ve o kişinin mallarının hacr edilmesi gerektiği şeklinde düşündüğü yukarıda belirtilmişti. Kişinin reşîd olduğu tespit edildikten sonra fâsık olmasını ise sadece fıskına bakarak değil fâsık olmasının yanında malında savurgan olup olmamasını bakılarak hacr kararının verilebileceğini düşünmektedir. Hem fâsık hem savurgan ise o zaman o kişi hacredilir.

1030 Zuhaylî, *el-Fıkhü'l-İslamî ve Edilletuhû*, 4/129-132.
1031 Şâfiî, *el-Üm*, 4/451-462.
1032 Köse, "*Rüşd*", 35/298-300.
1033 Zuhaylî, *el-Fıkhü'l-İslamî ve Edilletuhû*, 4/129-132; Cezîrî, *Dört Mezhebe Göre İslam Fıkhı*, 4/1551-1555; Köse, "*Rüşd*", 35/298-300.
1034 Fahrettin Atar, *Fıkıh Usulü* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2002), 156.

Böylelikle rüşd kavramının İslam hukuku ilmindeki yeri tesbit edilmeye çalışılarak bu kavramın önemi belirlenmeye çalışıldı. Kişinin en azından ticari işlerde söz sahibi olması için kesinlikle rüşde sahip olması gerektiği anlaşılıp bu kavramın hukuksal gerekliliği görülmektedir.

III. KELÂMDA RÜŞD VE ĞAYY KAVRAMLARI

Rüşd ve ğayy kavramlarının hidâyet ve dalâlet kavramları ile çok yakın bir anlamda olduğu önceki bölümlerde belirtilmişti. İrşad çoğu zaman hidâyetin eş anlamlısı olarak kullanılırken iğvâ da dalâletle çoğu zaman aynı anlamda kullanılmaktadır. Bu kavramlar diğer islamî ilimlerin alanına her ne kadar giriyor olsa da temelde bu kelâm ilminin problem konuları arasında yer almaktadır.

Mezheplerin ortaya çıkmasından bile önce insanlar arasında tartışmaya yol açan irşâd/hidâyet ve iğvâ/dalâlet mezheplerin ortaya çıkmaya başlaması ile tam bir problem olarak teşekkül etmiş, mezheplerin birbirinden ayrıldıkları noktaların başında yer almıştır. Bu kavramlar mezhepler arasında "ef'âlu'l-ibâd (kulların fiilleri)'ın yaratılması" konusuna dâhil olmaktadır. Bu kavramların ef'âlu'l-ibâd alanına girmesinin sebebi de nasslarda geçen "sapma/saptırma, doğru yola girme/doğru yola girdirme" anlamlarının verilmesidir.[1035] Zirâ kulların fiillerinin yaratıcısının Allah olduğunu düşünen Ehl-i Sünnet doğal olarak irşâdı Allah'ın doğru yola iletmesi, hidâyete erdirmesi olarak kabul ederken iğvâyı da Allahın kulları saptırması, onları dalâlate düşürmesi şeklinde yorumlamışlardır. Mu'tezile ise Allah'ın ef'âlu'l-ibâd'ı yaratmasının caiz olmadığı görüşünde olduğu için irşâdı, kulun doğru yola girmesi, iğvâyı da kulun kendi iradesiyle sapıtması olarak değerlendirmiştir.[1036]

İrşâd/hidâyet ve iğvâ/dalâlet kavramları çerçevesinde Allah'ın kulların fiillerini yaratıp yaratmadığı, insanların seçim hakları alınarak icbar altında olup olmadıkları ve Allah'ın adalet sıfatının kulların fiillerinin yaratılması konusunda nasıl tecellî ettiğinin itikâdî mezhepler tarafından anlaşılma durumu ele alınarak görüşleri verilmeye çalışılacaktır. Fakat ondan önce bu meselenin Peygamber Efandimiz (s.a.v) zamanında bile olduğunu

---

[1035] Galip Türcan, Kelamî Paradigmanın Güçlüğü: Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet Kelamında Hidâyet ve Dalâlet Kavramlarının Anlaşılması, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1/15 (2012), 269-285.

[1036] Emrullah Yüksel, *Kur'ân-ı Kerîm'de Hidâyet ve Dalâlet Anlayışı*, Erzurum Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 7 (1986), 87-107.

sahabelerin de bu konu hakkında konuşarak Allah'ın kimseyi icbar altında tutmadığını belirttikleri rivayetlerin olduğu bilinmelidir.[1037]

Emevîler, kendi dönemlerinde insanlara yaptığı baskı, zorbalık ve adaletsizliği cebr görüşüne dayandırarak Allah'ın böyle takdir ettiğini ileri sürmüştür. Onların bu tutumunu kabul etmeyen ve Allah'ın kimseyi cebr altında tutmadığını, kaderin kul için bir engel oluşturmadığını düşünen Kaderiyye, cebr görüşünün tam karşısında durmuştur. Onların karşısında durarak cebr görüşünü reddeden ve Ehl-î Sünnet görüşlerinin de dışına çıkmadan Allah'ın kullarına hidâyet ve dalâlet vermesini onları o yola yönlendirme şeklinde anlaşılacağını dile getiren alimlerden ilkinin de Hasan Basrî olduğu anlaşılmaktadır.[1038]

Hasan Basrî Allah'ın hidâyet etmesini O'nun rehberliği, doğru yola yöneltmesi olarak anlaşılması gerektiğini, Allah'ın dalâlete düşürmesini de Allah'ın sapmak isteyene sapma izni vermesi şeklinde anlaşılması gerektiğini düşünmektedir. Zirâ mecburiyet mesuliyeti ortadan kaldırarak imtihanın amacını yok ettiğinden ötürü Allah kimseyi sebepsiz yere hidâyet/dalâlet ederek onlardan bu imtihanı kaldırmaz.[1039] Daha sonrasında Mu'tezile Hasan-ı Basrî'nin bu konudaki fikirlerini ilerleterek kendi inanç esaslarını oluşturmuştur.

A. MU'TEZİLE'NİN YAKLAŞIMI

İslam mezhepleri arasında neredeyse ilk ortaya çıkan ve çıktığı zamandan itibaren halkın nazarında kabul gören şeyleri değiştirerek kendi akidesini oluşturan Mu'tezile mezhebi, gerçekten de Kelâm ilminin vazgeçilmez kaynaklarından biridir. Bütün diğer mezhebî konularda olduğu gibi "ef'âlu'l-ibâd" konusunda da kendi sistematiğini kurarak görüşlerini onun üzerinden inşâ eden Mu'tezile bu konuda çok fazla tartışmaya girmiş ve kendi görüşünü destekleyecek argümanlar öne sürmüştür. Mu'tezile Allah'ın kulunu cebr altında tutmadığını, onu yaratırken nefsine özgür irade koyduğunu,

---

1037 Buhârî, "*Tevḥîd*", 54; Müslim, "*Îmân*", 1.

1038 Mustafa Said Yazıcıoğlu, "*Fiil*", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/59-64.

1039 el-Hasen el-Basrî, "Risâle fi'l-Kader", thk. Muhammed Ammâra, *Resâilu'l-Adl ve't-Tevhîd* (Kahire: Dâru'ş-Şurûk, 1408/1988), I/111-122.

diledikleri fiilleri gerçekleştirmesi için ona güç verdiğini bunun da tabiî sonucu olarak da kulların kendi fiillerinin yaratıcısı olması gerektiğini düşünmektedir.[1040]

Mu'tezile'ye göre İrşâd/hidâyet, Allah'ın yaratması söz konusu olmaksızın, kulun kendi yarattığı bir fiildir. Allah insanlara sadece doğru yolu beyân ederek onlara yol göstericilik yapmaktadır. Allah'ın kâfirlere hidâyeti/irşâdı da bulunmaktadır ki bu onlara itaat etme gücü vermesi, onları ıslah etmesi ve onları yanlış yoldan vazgeçirip doğru yola çağıracak davet, çağrı ve deliller göstermesidir.[1041] Allah'ın mü'minlere hidâyeti ise onların imanını arttırması, onlara lütufta bulunması ve onları muvaffak kılması olabileceği gibi onlara sevap ve necât (tevfîk) vermesi anlamında olması da mümkündür.[1042] Yâni Mu'tezile hidayeti hakîkî manasında kullanmayarak; doğru yolu göstermek, beyan etmek ve irşâd etmek anlamında kullanılmasının yeterli ve gerekli olduğu görüşünü savunmaktadır. Yine bu mezhebe göre iğvâ ve idlâl de Allah'ın kulu sebepsizce saptırması anlamına gelmeyip kulun kendisinde sapıklığı yaratması bunun sonucunda o kişinin sapık diye isimlendirmesi Allah'ın onun sapıklığına hükmetmesi şeklinde anlaşılmalıdır.[1043]

Mu'tezile irşâd ve iğvâ kavramını yönlendirme ve lûtuf kavramlarıyla birlikte değerlendirmiştir. Buna göre Allah'ın irşâd etmesi ona lutfederek imanından ötürü onu başarılı kılması (tevfîk), Allah'ın iğvâsı ve idlâli de o kişiyi kendi haline bırakarak fiillerinde onu serbest bırakması ki bu fiillerin de onu başarısızlıktan başka bir şeye iletmemesidir (hızlân).[1044]

B. MÂTÜRÎDİYYE'NİN YAKLAŞIMI

Ne katı bir cebr ne de uç bir Kaderiyye inancına sahip olan ve Ehl-i Sünnet çatısında yer alan Mâturidî Mezhebi, Mu'tezile'nin iddia ettiği ef'âlu'l-ibâd görüşlerine karşı gelmiş ve kendi sistematiğini oturtmaya çalışmıştır. Bunu yaparken de temelde "kudret" kavramı üzerine bir anlayış geliştirmiştir.

1040 el-Kâdî Abdulcebbâr, "el-Muhtasar fî Usûli'd-Dîn", thk. Muhammed Ammâra, *Resâilu'l-Adl ve't-Tevhîd* (Kahire: Dâru'ş-Şurûk, 1408/1988), 1/229-231.

1041 Ebu'l-Hasen Ali b. İsmail el-Eş'arî, *Makâlâtu'l-İslâmiyyîn*, Thk: Hellmut Ritter, Franz Steiner Verlag Gmbh (Wiesbaden: 1980), 259.

1042 Kâdî Abdulcebbâr, "*el-Muhtasar fî Usûli'd-Dîn*", I/ 238-245.

1043 Eş'arî, *Makâlâtu'l-İslâmiyyîn*, 259-280.

1044 Kâdî Abdulcebbâr, "*el-Muhtasar fî Usûli'd-Dîn*", 1/238-245.

Mâtürîdî'ye göre insanda iki çeşit kudret mevcuttur. İlk çeşit kudret kulun fiili işlemeden önce sahip olduğu kudrettir ki bu da insanın aklında, o fiili meydana getirmeye engel bulunmaması, eksik olmaması, zihnî ve fikrî olarak kulun hazır olmasıdır. İkinci tür kudret ise kulun istediği fiili meydana getirmesini sağlayan kudrettir ki bu da fiilin gerçekleştiği anda o kudretin bulunmasıdır.[1045] Mâtürîdî'ye göre fiillerin aslı Allah'ın kudretiyle, fiillerin vasıfları ise insanların kudretiyle gerçekleşmektedir. İnsanın yaptığı iş insana nisbet edilir ki insan için katı bir cebr anlayışının düşünülmesi mümkün değildir. Hidâyet/irşâd ve iğvâ/dalâlet kavramları da bu konunun en önemli argümanları olmaktadır. Buna göre Hidâyet/rüşd Allah'ın kulu için doğru yolu bulma fiilini yaratması iken ihtidâ/irşâd ise kulun doğru yola girmesidir. Aynı şekilde ğayy/dalâlet Allah'ın sapıklık fiilini yaratması anlamına gelirken iğvâ/idlâl kulun doğru yoldan ayrılıp sapkınlık yoluna girmesi demektir.[1046]

Maturidi doğru yola girmenin Allah'ın kulları için zorunlu tuttuğu bir durum olmadığını zirâ eğer dileseydi zaten bütün kullarının hepsinin iman edeceğinin âyetlerle sabit olduğunu ifade eder.[1047] Dalâlet de kulun kalbinde dalâletin yaratılmasıdır ki bu da hidâyetin oluşmasına engeldir. Onların kalplerinde idlâlin yaratılması da kendi seçimleriyle olmaktadır.[1048]

Maturidi aynı zamanda irşâd ve hidâyet kavramlarının tevfîk, rahmet, nimet, minnet şeklinde anlaşılması gerektiğini düşünürken iğvâ ve idlâl kavramlarının da hızlân, hüsrân ve muvaffakiyetsizlik şeklinde anlaşılacağını ifade etmektedir.[1049]

Buna göre bir fiil aynı zamanda hem Allah'a hem de başka kimseye bir arada nisbet edilemez. Hidâyetin/irşâdın ve iğvânın/idlâlin Allah'a nisbeti yaratma iken kula nisbet edilmesi de tercihte bulunma (ihtiyâr) kabiliyetinin olmasıdır.[1050] Mu'tezile'nin Allah'ı devre dışı bırakarak bütün fiilleri insanın yarattığını iddia ederek kulu kendi yegâne sorumlusu tutan görüşlerine karşı gelinmiştir. Fakat kulun sanki hiçbir etkisi yokmuş gibi de rüzgarın önündeki yaprak gibi savrulup durması görüşünü benimseyen cebr anlayışına da karşı gelerek orta bir yol tutmaya çalışmıştır.

1045 Yazıcıoğlu, "*Fiil*", 13/59-64.
1046 Mâtürîdî, *Te'vîlât*, VI/126-127.
1047 Yunus 10/99; Secde 32/13.
1048 Yazıcıoğlu, "*Fiil*", 13/59-64.
1049 Mâtürîdî, *Te'vîlât*, IV/399.
1050 Altıntaş, *Kur'ân'da Hidâyet ve Dalâlet*, 253-261, 387-391.

C. EŞ'ARİYYE'NİN YAKLAŞIMI

Eş'arîyye Mu'tezilenin kulların tamamen kendi fiillerinin yaratıcısı olma görüşüne karşı gelmiştir. Aynı şekilde tam bir cebr anlayışını da benimsemeyen Eş'ariyye mezhebi kendi içerisinde sistematiğini kurarak "ef'âlu'l-ibâd" konusuna farklı bir perspektifle yaklaşmıştır. Buna göre Allah, kulların fiillerinin bizzat yaratıcısıdır. İnsan ise o fiilin kendi üzerinde gerçekleşmesine binâen fiilin gerçekleşmesine aracılık yapmaktadır ki bu da "kesb" kavramı ile açıklanmaktadır.[1051] Bundan ötürü insan fiilin yaratıcısı değil kâsibi olmuş olur. Zira mutlak ve gerçek fâil yaratıcıdır ve insanın bir fiilin yaratıcısı olması mümkün değildir. İnsan için etkili olan bir irâde varsa da bu irâdenin yaratıcısı da yine Allahû Teâlâ'dır.[1052] Eş'ari insanın hür gibi görünmesine rağmen aslında bir tercih mecburiyetinde olduğunu insandaki irâde ve kudretin yaratıcısı da Allah olduğundan ötürü kişinin biraz pasif bir rol aldığını düşünmektedir.[1053] Bu konu irşâd/hidâyet ve iğvâ/idlâl örneği üzerinden açıklanmaya çalışılacaktır.

Eş'ârilere göre Allah'ın kuluna hidâyeti/irşâdı iki şekildedir. İlki "hakkı açıklamak, ona davet etmek ve onunla ilgili deliller meydana getirmek" şeklinde iken ikincisi de "Allah'ın hidâyeti kalpte yaratıp kulların da hidâyeti bulmasıdır". Buradan hareketle ilk anlamıyla insanları hidâyete/irşâda hem peygamberler hem de Allah'ın dinine çağıran uyarıcılar iletebilmektedir. Onların amacı zaten insanlara doğru yolu göstererek rehberlik etmektir. Nitekim bir âyette de "*Şüphesiz ki sen doğru bir yolu göstermektesin*" buyrulmaktadır.[1054] İkinci anlamıyla hidâyete ise Allah'tan başka kimse güç yettiremez. Nitekim bir âyette şöyle buyrulmaktadır "*Allah kimi doğru yola iletmek isterse onun kalbini İslâm'a açar; kimi de saptırmak isterse, göğe çıkıyormuş gibi kalbine darlık ve sıkıntı verir. Allah inanmayanları işte böyle cezalandırır*".[1055]

Buradan hareketle şöyle söylenebilir; Allah'ın hidâyet etmesi, ilk anlamıyla bütün kullarına özgü olup Allah yolunda olan herkes insanları buna çağırabilirken ikinci anlamda hidâyet sadece Allah'ın iletebildiği ve ilettiği kimselerin de imanı seçen kullara has olduğu belirtilmiştir. Mu'tezile'nin iddia ettiği gibi kâfirleri saptırması hızlânıyla olmadığı gibi müminlere hidâyeti de tevfîk ve lütfuyla değildir. Bilakis Allah sadece

---

1051 Eş'arî, *Makâlâtu'l-İslâmiyyîn*, 291.
1052 Yazıcıoğlu, "*Fiil*", 13/59-64.
1053 Eş'arî, *Makâlâtu'l-İslâmiyyîn*, 259-280.
1054 Şûrâ 43/52.
1055 En'âm 6/125.

müminlere değil kâfirlere de lütufta bulunmuştur. Kâfir dilerse iman ederek Allah'ın müminlere has kıldığı hidâyete ulaşabilir. Nitekim Allah Teâla Hz. Peygamber'e hitaben şöyle buyurmuştur: "*Kuşkusuz sen istediğini hidayete erdiremezsin. Ama Allah dilediğini hidâyete erdirir ve hidyete erecek olanları en iyi O bilir.*"[1056]

Sonuç olarak Eş'ariyye, hidâyet/irşâd ve iğvâ/idlâli, Allah'ın kulun kalbinde bu fiilleri yaratması şeklinde yorumlamaktadır. Her ne kadar bu mezhepte bir cebr anlayışı var gözükse de bu mezhebin kurucuları sayılan çoğu alim tarafından bu kabul edilmemekte ve insanın imtihana tabi olması için cüzî de olsa bir irade ve kudrete sahip olması gerektiğini, va'd ve va'îdlerin muhatabı olması için insanın fiillerinde hür olması gerektiğini düşünmüşlerdir.[1057]

D. SELEF ULEMASI'NIN YAKLAŞIMI

Selef âlimleri kulun yaptığı fiilerde cebr altında olmadığını insanın sorumluluk sahibi bir insan olması ve imtihana tabi tutulacağı için kendi fiilerinden kendisinin sorumlu olduğu görüşünü kabul etmektedirler. İnsana ait fiillere gelince bu fiillerin Allah tarafından yaratıldığı ise en doğru kabul olarak nitelenmektedir. "Fiil meydana geldiğinde insan bu fiili yapma gücüne sahip olsa da o fiilin gerçek yaratıcısı muhakkak ki Allah Teâlâ'dır" şeklinde düşünmektedirler.[1058]

E. CEBRİYYE'NİN YAKLAŞIMI

Cebriyye mezhebi ise bütün mezhepler arasında "ef'âlu'l-ibâd" tabirine bambaşka bir şekilde bakan bir mezheptir. Zira o insan hürriyetini, mesuliyeti ve imtihanı ortadan kaldıracak görüşler sarf ederek insanı mutlak etkisiz bir güç olarak kabul etmektedir. İnsan gerçek anlamda hiçbir fiilin yaratıcısı olmamakla beraber bütün fiillerin Allah tarafından yaratıldığı, bundan ötürü kulun mutlak bir icbar altında olduğu düşünülmektedir. Kul icbar altında olduğu için de insan için irade ve kudretten söz edilemez. Kul sadece fiilin kendi üzerinde gerçekleştiği bir aracıdır ve fiilin kendisine nisbeti de tamamen mecaz anlamındadır. Buna örnek olarak da şu ayet öne sürülmüştür: "*Savaşta onları siz öldürmediniz, onları Allah öldürdü; (oku) attığında da sen atmadın, Allah attı; bunu da müminlere kendinden güzel bir lütufta bulunmuş olmak için yaptı.*

[1056] Kasas 28/56.
[1057] Yazıcıoğlu, "*Fiil*", 13/60.
[1058] Yazıcıoğlu, "*Fiil*", 13/60.

Allah her şeyi işitmekte, her şeyi bilmektedir."[1059] Bundan ötürü kulun amelinin de pek bir önemi kalmamakta, cennet ve cehennem tamamiyle Allah'ın rızasına bağlı kişilerle doldurulacaktır. Cennete girmek ve kurtulmak da kişinin kendi eliyle olamayacağı için Allah bazı kişililere ayrıcalık tanımıştır ki ilahî lütuf olmadan da insan kurtuluşa eremez. Amel gerçek ve etkili bir değer taşımamakta hatta kainattaki her şey -insanın fiilleri de- Allah tarafından yaratılmıştır.[1060]

Görüldüğü üzere irşâd ve iğvâ Kelam ilminin temel konularından biri olan "ef'âlu'l-ibâd" başlığı altında çokça tartışmaya konu olmuş ve her mezhebin kendi görüşüne göre farklı şekillenmiştir.

IV. TASAVVUFTA RÜŞD KAVRAMI

Rüşd kavramı hem Kur'ân'da hem de hadislerde farklı anlamlarda kullanılmış, geçtiği yere göre bir anlam çerçevesine sahip olmuştur. Fakat zamanla bu kavramın türevleri kendi anlam sahasını genişletip diğer ilimlerin de ıstılahına katılarak terim anlam kazanmayı başarmışlardır. Rüşd ve ğayy kavramları hadis ıstılahına, İslam Hukuku alanına ve kelam ilminin kapsamına girmiştir. Fakat lügat anlamıyla paralel bir anlam taşıyarak ve biraz daha özel bir anlam sahası oluşturarak terimselleştiği bir diğer ilim de Tasavvuftur. Nitekim rüşd kavramı tasavvuf ilminde o kadar çok yer almıştır ki bu kavramın sadece bu ilimle bağlantılı olduğu zannı bile oluşmuştur. İrşâd faaliyeti, Mürşid kimliği ve insanların seyru sülükte yürümesi konularıyla yakın bir ilişkisi olan bu kavramın tasavvuf ilmindeki konumunun belirlenmesi gerekmektedir. Bunun için de irşâdın ne anlama geldiği ve mürşidin kim olup hangi vasıfları taşıdığının belirlenmesi gerekmektedir.

A. İRŞÂD

Lügatte doğru yolu bulmak, doğru yol, hakiki bilgi, akıl, olgunluk ve iyilik gibi anlamlara gelen rüşd kavramından türeyen irşâd kavramı, temelde hidâyet kavramı ile aynı anlama gelmektedir. Rüşd için verilen bütün bu anlamlar irşâdın da bünyesinde yer alan irşâd, İslam dini için vazgeçilmez unsur olmuştur. İrşâd kavramı eski asırdan günümüze kadar güncelliğini koruyan bir kavram olmayı başarmıştır. Nitekim dînî bir anlam çerçevesine sahip olan bu kavram; "insanlara doğru yolu göstermek, hayrı

[1059] Enfâl 8/17.
[1060] Yazıcıoğlu, "*Fiil*", 13/60.

anlatmak ve mü'minleri dînî görevlerini yerine getirmeye çağırarak rehberlik etmek" gibi anlamlara gelmektedir.[1061] Temelde insanları İslâm dinine çağırmak gibi bir anlamı olsa da özelde Müslümanları dini görevlerini yerine getirmeye çalışarak mü'minlerin manevî hayatını huzurla yaşayıp kâmil kul olmalarını sağlamaktır.[1062]

İrşâdın kaynağı ise bizzat Kur'ân-ı Kerîm ve hadislerdir. Kur'ân-ı Kerîm'de "irşâd" kavramı direkt kullanılmamış olsa da kendisinden türediği rüşd kavramı çoğu yerde geçmektedir. Hadislerde de irşâdın önemi ve insanlara yapılması gerektiği bildirilmiştir.

İnsan kendi başına Allah'ın kendisine verdiği fıtrat, akıl ve delillerle doğru yolu görüp ona girmeye meyilli olarak yaratılmıştır. O, Allah'ın kendisine gönderdiği peygambere itaat eder, Allah'ın ayetleri üzerine tefekkür eder ve hakkı tanımak için çabalarsa; doğru yola girmeye, o yolda sebât etmeye ve bunun sonucunda mükafatlar almaya ehil olmuş olur. Hatta bazı alimlere göre Peygamber gönderilmeksizin dahî insan kendi aklıyla doğruyu bulup ona girebilir, Allah'a iman edebilir. Fakat her insanda bazen basiret kapanması, akıl tutukluluğu ve bir anlık gaflet gibi durumlar söz konusu olabilmektedir. Bu kişi merkezli bir bozukluk olabileceği gibi kişilerin toplamı olan toplumda da ortaya çıkabilir. İşte bu gibi bozuklukların, yanlışlıkların önünü kesmek, bunlara müdahale edip ilerlemesini engellemek için İslam "irşâd" kavramı üzerine yoğunlaşmıştır.

Her Müslüman kendisinden sorumlu olduğu gibi din kardeşinden de sorumludur. Bu yüzden "emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker (iyiliği emredip kötülükten sakındırma)" irşâdın vazgeçilmez unsuru olmaktadır. Nitekim bir ayette de "*Bir toplum kendisindekini değiştirmedikçe Allah onlarda bulunanı değiştirmez*"[1063] buyrularak toplumun ıslahının ne kadar önemli olduğu belirtilmiştir. Böyle yapılmadığı takdirde toplumda bozulmalar, fitne ve fesad ortaya çıkacak ki bu da sadece o bozuk kişileri değil toplumdaki her bireyi etkileyecektir. Bundan dolayı irşâd faaliyeti hep önemini korumuş ve Müslümanlar arasındaki manevi birlik ve dayanışmanın sembolü haline gelmiştir.

İrşâdın nasıl yapılacağına dair Kur'ân-ı Kerîm'de bir ayette şöyle buyrulmaktadır: "*Rabbinin yoluna hikmetle ve güzel öğütle davet et; onlarla en güzel yöntemle tartış.*

1061 Çetin, *Hitâbet ve İrşâd*, 58.

1062 Bekir Topaloğlu, "İrşâd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 22/454-455.

1063 Ra'd 13/11.

Kuşkusuz senin rabbin, yolundan sapanların kim olduğunu en iyi bilendir; O, doğru yolda bulunanları da çok iyi bilir."[1064] Buradan hareketle irşâdın; hikmetle, güzellikle, nasihatle ve samimiyetle olması gerektiği açıktır. Nitekim İslam dininin bu kadar kısa sürede büyük bir coğrafyaya yayılması da başta Peygamber Efendimiz (s.a.v) olmak üzere samimi Müslümanların güzel örnekliği, en güzel şekilde irşâdları sayesinde olmuştur. İrşâd vazifesinin en büyük üstlenicisi Peygamber olsa da bütün mü'minlerin bundan sorumlu olduğu açıktır. Fakat tasavvufta bu bir müessese hâlini alarak belirli kişilerin sorumluluğuna verilmiştir. Bu kimselere de "mürşid" denilmektedir.

B. MÜRŞİD

"Mürşid" kavramı, lügatte; hak yolunda rehberlik yapan kimse, velî, vâiz, rehber, kılavuz, önder, hak ve hakîkate erişme yolunda mürîdlerine örnek olup onları irşad ile rehberlik eden kimse gibi anlamlara gelmektedir.[1065] Kur'ân-ı Kerîm'de de "doğru yolu gösteren rehber" anlamında kullanılmıştır.[1066] Mürşid kelimesi ilk dönemlerden itibaren az da olsa kullanılmıştır. Bu kavram zamanla anlam daralmasına uğrayarak özellikle tasavvuf ilminin bir parçası haline gelmiştir. Tasavvuf ıstılahında ise; "Allah dostu, velî, müridleri irşâd etmek ehliyet ve liyâkatına sahip kâmil insan"[1067] gibi anlamları barındırsa da temelde "bir tarikata intisap ederek seyrü sülûkünü tamamlayan ve şeriat, tarikat, hakikat ilimlerinde yüksek dereceye ulaşan kimse" anlamına gelmektedir.[1068]

Mürşid kavramı her ne kadar sözlük anlamından hareketle bir müderris gibi telakki edilse de mürşidin müderristen farklı olduğu açıktır. Zira müderris talebesinin sadece ta'limi az da olsa terbiyesiyle uğraşıyorken mürşid müridini rûhî/mânevî açıdan iyileştirmeye gayret etmektedir.[1069] Mürşid her müridi ile ayrı ayrı bir yola girerek müridinin kalbindeki hastalığı bulup onu yok etmeye çalışır. Tasavvuf ilminde mürşidin müridin bütün hallerini bildiği kabul edilmektedir. Buna göre de mürşidin edinmiş

1064 Nahl 16/125.
1065 Öngören, "*Şeyh*", 39/50-52.
1066 Kehf 18/17.
1067 Haris b. Muhâsibî, *el-Akl ve Fehmü'l-Kuran*, çev: Hüseyin Kuvvetlî (Beyrut: Daru'l-Fikr, 1971), 178.
1068 Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü* (İstanbul: Ağaç Yayınları, 2009), 253.
1069 İsmail Kasım, *Tasavvufta İrşâd ve Mürşide Teslimiyet*, (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 31-40.

olduğu Allah Teala tarafından kendisine verilen feyiz ve ilham kendi kanalıyla müridinin kalbine akar.[1070]

Tasavvufta mürşidler/şeyhler gruplara ayrılmakta ve her mürşidin ayrı bir görevi olmaktadır. Fakat "Şeyh-i İrşâd" adı da verilen mürşid müridini tıpkı bir anne/babanın eğittiği bir şekilde terbiye ederek onu yetiştirir. Onlara hem rûhânî olarak hem de dünyevî alanda rehberlikte bulunur.[1071] Bu ilişki de tıpkı bir usta-çırak ilişkisi gibidir.

Mürşid ve mürid arasındaki bu önemli, samimi ve ruhanî yolculuk müridin üzerinde büyük bir etki bıraktığı için halkın gerçek "mürşidin" kim olduğunu bilmesi ve yanlış beyanlarda bulunanlara güvenmemesi gerekmektedir. Böylece mürşidin hakikatte mürşid olup olmadığının bilinmesi için bazı şartları taşıması şart koşulmuştur. Mürşid tarikat yolunun en yüce mertebesinde kabul edildiğinden ötürü kendisine kötü hiçbir hasletin ârız olmaması, şart koşulan bütün iyi özellikleri de taşıması gerekmektedir.[1072]

Sufîler ve tasavvuf alimleri mürşidde bulunması gereken özellikleri kendi kaynaklarında detaylı olarak anlatmışlardır. Fakat burada onları ve onların şartlarının tamamını işlemek mümkün olmadığından ötürü belli başlı bazı şartlar verilerek yetinilecektir. Mürşidde aranan özellikler şunlardır:

- Mürşid ilk etapta müridinin seyru sülukunda[1073] kendisinden tevbe etmesini ister ve fenalıklardan uzak duracağına dair; Allah, Resûlü ve yolunun piri adına söz alır (mürşid-mürid arasında taahhüt).[1074]
- Tam bir imana sahip, kitap ve sünnet konusunda iyi bir âlim olmalıdır. Hz. Peygambere tâbii olmalıdır.[1075]
- Müridini bir evlat gibi görerek ona karşı; müşfik, şefkatli, merhametli, nasihat edici, kibirsiz ve güzel muamele ile yaklaşmalıdır.
- Herhangi bir ücret, teşekkür talebi beklemeden sırf Allah rızası için bunu yapmalıdır.
- Özel bir halvet ve zikir yeri edinmelidir.[1076]

1070 Yılmaz H. Kâmil, "*Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarîkatlar*", Altınoluk Dergisi 129 (1996), 30.
1071 Uludağ, *Tasavvufî Terimler Sözlüğü*, 496-497.
1072 Kasım, *Tasavvufta İrşâd ve Mürşide Teslimiyet*, 31-40.
1073 Süleyman Uludağ, "Sülûk", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/127-128.
1074 Ömer Faruk Altıparmak, İslâm Düşüncesi Bağlamında Tasavvufun Yeri Üzerine Bir Derkenar, *Harran Üniversitesi İlâhîyat Fakültesi Dergisi*, 14 (2005), 47.
1075 Sühreverdî, *Avârifü'l-Maârif*, çev. Dilaver Selvi (İstanbul: Semerkand Yayınları, 2004), 103.

- Müridinin kötü ahlakını direkt söylemeyip ona imâ ve tariz yoluyla bildirip onu bu hasletlerden uzak tutmaya çalışmalıdır.[1077]
- İlmiyle âmil olmalıdır; örnek alınması için örnekliği olması, edep öğretirken edepli olması yani kısacası emrettiği şeyi önce kendisi yapmalıdır.
- Bir mürşid nezaretinde seyrü sülûkunu tamamlamış ("silsile" ve "icazet" sahibi) olmalıdır.[1078]

Mürşid olacak olan kişinin kendisine Allah tarafından ihsan edilen yüksek mânevî halleri tecrübe etmiş olması gerekir. Bu tecrübeden sonra da beşerî seviyeye geri dönmesi gerekmektedir. Ancak fenâfillaha[1079] ulaşıp dünyaya geri dönerse o kişi mürşid olabilir. Bu mürşid diğer sıradan insanlar gibi yaşar, onlar gibi şeriate tâbi olup onun emirlerine uyar ve hatta dînî emir ve yasaklarda başta olmak üzere hem dünyevî hem de uhrevî her konuda diğer kimselere örneklik oluştururlar.[1080] Mürşitlik ünvanını alan kişi de artık "insan-ı kâmil" seviyesine gelerek Hz. Peygamber'in nurundan nurlanma özelliğine sahip olurlar.

Rüşd ve ğayy kavramları farklı formlara girerek çoğu başka ilimde kullanılmış, o ilimlerde de kendine geniş bir yer tutmuştur. Yukarıda verilen bilgilerden hareketle; hadislerde, İslam hukukunda, kelamda, tasavvufta ve buraya alınmayan diğer ilimlerde bu kavramlar kullanıldığından ötürü bu kavramların geniş anlam sahasına sahip oldukları belirlenmiş olmaktadır.

1076 Sühreverdî, *Avârifü'l-Maârif*, 103.

1077 Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî et-Tûsî el-Gazâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, (Dârü İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, t.y.), 172-182.

1078 Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, 320-322.

1079 Kulun kendi fiil ve davranışlarını görmekten fâni olup gerçek kul olma noktasına ulaşması, Allah'ın dışında hiçbir şeyle uğraşmaması anlamında tasavvufî terim.

1080 Ebû Nasr Serrâc Tûsî, *el-Lumâ*, çev. Hasan Kâmil Yılmaz (İstanbul: Altınoluk Yayınları, 1996), 209.

SONUÇ

Yüce Allah kullarını bütün varlıklardan üstün yaratarak onu "eşref-i mahlûkât" vasfına sahip kılmıştır. Kulların bu vasıflara sahip olabilmesi için onlara çeşitli yetiler vermiştir. Bu verilen melekelerin en önemlisi de muhakkak ki akıldır. İnsan akıl sayesinde düşünür, tefekkür eder, âyetleri ve mucizeleri anlamaya çalışır, doğruyu yanlıştan ayırır ve nitekim bunun sonucunda da yaratıcısının, O'nun eşşiz kudretinin farkına vararak Rabbine layık kul olmaya çalışır. Yaratıcının kuluna verdiği nimetlerin sonsuz olması nedeniyle kulunun doğru yola girmesine yardımcı olacak birçok vasıtayı da kendisine yollamıştır. Allah'ın âyetleri, Peygamberler ve Peygamberlerle birlikte gönderilen kutsal kitaplar bunlardan sadece bazılarıdır. Fakat insan hem kendisine verilen akıl nimetinin hem de doğru yola iletmeye yardımcı olan bu vasıtaların tersine giderek bunları reddettiğinde artık onun önünü görüp kendisine fayda verecek bir yolda ilerlemesi mümkün olmamaktadır. Bu durumda "eşref-i mahlûkât" olarak yaratılan insan "esfeli sâfilîn" konumuna düşer ve hem bu dünyada hem de ahirette kurtuluş yolunu ebediyen kaybeder. Bundan dolayı insan seçimini doğru bir şekilde yapıp kendi yaratılış mevkisinden düşmemek için çabalamalı, doğruyu yanlıştan ayırmasını sağlayacak seslere kulak vermelidir. İşte bu çalışmada da insanın sadece birini seçecebileceği iki zıt yol olan "rüşd" ve "ğayy" kavramları ele alınmıştır. Hem Yüce Yaratıcımız olan Allah'ın hem de kuluna hitâbı olan Kur'ân-ı Kerîm'in doğru bir şekilde anlaşılması, verilmek istenen mesajın doğru yorumlanması için elzem bir çalışma türü olan kavram çalışmalarının önemi bilindiğinden ötürü bu araştırma konusunu da Kur'ân'ın bu iki önemli kavramı oluşturmaktadır.

Kur'ân-ı Kerîm'de rüşd ve ğayy kavramlarının detaylı bir şekilde anlaşılması, bu kavramların hem Arap dilinde hem de diğer İslamî ilimlerde konumunun net bir şekilde görülmesi için çalışmamız giriş, üç ana bölüm ve sonuçtan oluşacak şekilde yapılmıştır. İlk bölümde rüşd kavramının detaylı bir semantik, lügavî/filolojik tahlili, Arap dilindeki yeri, Kur'ân'daki konumu ve bu kavramın yakın olduğu diğer Kur'ân kavramları ele alınmıştır. İkinci bölümde ise ğayy kavramı için aynı araştırmalar yapılmıştır. Araştırmanın son bölümü olan üçüncü bölümde ise bu kavramların hadislerde taşıdığı anlamlar, islam hukukundaki konum, kelâmi tartışmalardaki rolü ve tasavvuf ilmindeki önemi dikkate alınarak bu ilimlerle bağlantıları ortaya çıkarılmıştır.

Birinci bölümü oluşturan rüşd kavramının lügavî ve Kur'ânî tahlili ayrıntılı bir şekilde yapıldıktan sonra şu sonuçlara varılmıştır:

1-) "Raşede (رَشَدَ)" fiilinden türeyen rüşd kavramı lügatlarde; "doğru yolu bulmak, mâkul davranmak, hak yolunda kararlı bir şekilde dosdoğru gitmek, doğruyu seçebilme, aklıselim ile davranma, akıl, feraset, bilinç, şuur, olgunluk, erişkinlik, hidâyet, doğruluk, isabetli davranma, bir işte başarılı olma ve övünülen her iş" gibi anlamlara gelmektedir.

2-) Bu kavram Arap örfünde, onların şiirlerinde ve onların gündelik hayatlarında kullandıkları bir kavramdır. Nitekim Arapların **"doğru yol sana kapalı olmasın (لا يعمي عليك الرشد)"** diyerek dua ettikleri kaynaklarda mevcuttur. Bu kavram bir şiirde **(" كم رشد لقيته فيما تكرهه و كم غي فيما تحبه و تهواه" Hoşnut olmadıklarında nice olgunlukla karşılaşırsın ve sevip hoşnut olduklarında da nice dalâletle karşılaşırsın)** şeklinde kullanılırken kabileciliğin öneminin anlatıldığı başka bir şiirde **" (ومَا أنَا إلا من غَزِيَّةَ إنْ غوَتْ غَوَيْتُ وإنْ تَرشُدْ غزَّيَةُ أَرْشُدِ /) Ben Gaziyye kabilesindenim, eğer kabilem saparsa ben de saparım, eğer onlar doğru yola girerlerse ben de doğru yola girerim"** şeklinde kullanılmıştır.

3-) Övünülen her iş için rüşd kavramının kullanıldığı kendisinde görülen bir şiirin beytinde de **(" فمن يَلْقَ خَيْراً يَحْمَدِ النَّاسَ أَمْرَهُ ومن يَغْوِ لا يَعْدَمْ على الغَيِّ لائِما") Kim hayırlı bir iş yaparsa insanlar onun yaptığına müteşekkir olur; Kim de kötü bir şey yaparsa kendisini kınayacak olanları göz ardı etmesin)** rüşd ve ğayy kavramları birlikte kullanılmıştır.

4-) Türevleriyle birlikte 19 yerde geçmekte olan rüşd kavramının Kur'ân-ı Kerîm sözlüklerinde ise "İman, İslâm, hidâyet, iyilik, hak, yarar, hayır, sevap, doğru yol, doğru yola yönelmek, doğru ve hakiki bilgi, rehber, doğru yola ulaştma, emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker, akıl, akıllılık, kurtuluş yolu, salâh isabet, başarı, basiret, muhakeme ve temyiz gücü, malı ıslah edip koruyabilme" gibi anlamlara geldiği tesbit edilmiştir.

5-) Müfessirler rüşdün sahip olduğu anlamları da dikate alarak Kur'ân'da İman, İslam ve teslimiyet gibi anlamlarda da kullanıldığını bunun en önemli örneğinin de Bakara 156'da geçen "قَدْ تَبَيَّنَ الرُّشْدُ مِنَ الْغَيِّ (rüşd ve ğayy birbirinden belirgin şekilde ayrılmıştır)" ayetidir. Çoğunluk müfessire göre burada kullanılan rüşd her ne kadar hak, hidâyet anlamlarına gelse de temelde imana işaret etmektedir.

6-) Rüşd kavramı Kur'ân'ın üç yerinde yol anlamına gelen "sebîl" kavramı ile kullanılmıştır. A'râf 146'da kibirlenenlerin kendisinden uzak tutulacağına dair bilgi verilen sebîlü'r-rüşd, Allah'ın ayetlerinden mahrum edilenlerin tercih etmediği, sağlam inanç sahiplerinin girebileceği bir yol olarak tanımlanır. Rüşdün bu şekilde sebîl kavramı ile kullanıldığı diğer iki âyet Hz. Musa (a.s) ile Firavun kıssasında geçmektedir. Mü'min 29. ayette Firavun'un kendisinin sebile'r-reşâd'a çağırdığı ifade edilir. Fakat Firavun'un bu iddiası Mümin 38. ayette yalanlanır ve esas hakîkî yolun Mü'min kulun kendisine çağırdığı yol olduğu bildirilir.

7-) Sebîle'r-rüşd "iman ve imanın sonucunda oluşan haller başta olmak üzere, bütün iyilik ve güzellikleri kendisinde barındıran yol, hidâyet yolu, hak ve doğruluk yolu" şeklinde tanımlanabilmektedir.

8-) Allah'ın, kullarına bir fırsat olarak sunduğu oruç ibadeti anlatılırken içerisinde duanın öneminin ve güzelliğinin anlatıldığı Bakara 186. âyette rüşd kavramı kullanılarak kulların doğru yola, hidâyete ulaşmak için bu fırsatı değerlendirmeleri kendilerinden istenmiştir. Yine Hucûrât sûresi 7. âyette de hak yolda olanların, rüşde erenlerin; Allah'ın kendilerini hidâyete erdirdiği, İman ve itaatten ayrılmayan, kendilerine iman sevdirilen, inkarın ve günahın kötü gösterildiği kimseler olduğu aktarılmıştır.

9-) Kehf sûresinde de Ashâb-ı Kehf kıssası detaylıca anlatılırken o gençlerin Allah'a dua ederek Allah'tan, işlerinde doğruluk olması için rüşd istedikleri bildirilir. Sûrenin devamında ise Allah'ın tıpkı bu gençlere hidâyette irşâdda bulunduğu gibi dilediği kuluna bunu nasip edeceği, dilediğini de bundan mahrum edeceğini, irşâddan hidayetten mahrum bıraktığı kimseye de hiçbir mürşidin faydasının dokunmayacağı, Allah'ın mutlak manada hidâyet ettirici mürşid olduğu belirtilmiştir.

10-) Cinlerin Hz. Peygamber'e itaat edip İslam'a girdiklerinin anlatıldığı Cin sûresinde rüşd kavramı dört defa kullanılmış ve hidâyet, doğru yol, fayda, iyilik, din ve dünya işlerinde salâha erme, sevap gibi anlamlara geldiği tesbit edilmiştir.

11-) Rüşd kavramının "hayra isabet ettirecek bilgi, hayrı ve doğruyu bulma bilgisi" anlamına geldiği de Ashâb-ı Kehf kıssası ve Hz. Mûsâ ve Hızır (a.s) kıssasında net bir şekilde görülmektedir.

12-) Hz. Lût (a.s), Hz. Şuayb (a.s) ve Hz. Mûsâ (as) kıssalarının anlatıldığı sûrelerde de rüşd kavramı kullanılmış ve kullanıldığı bu yerlerde akıllılık, aklı kullanma yeteneği, isâbet ve basiret manalarına geldiği tesbit edilmiştir.

13-) Yetimin malının kendisine verilmesi hakkında inen Nisâ 6. Âyette de rüşd kavramı kullanılmakta ve şu anlamlara gelmektedir: akıllılık, dinde iyi hallilik, malı koruma ve ondan faydalı olanı bilme, olgunluk, kişinin kendine yetebilmesi, aklın ve dinin noksan olmaması.

14-) Rüşdün verilen bütün bu anlamların dışında özel bir anlama geldiği de çoğu müfessirin görüşüdür. Enbiyâ 51. âyette Hz. İbrahim'e verildiği söylenen rüşdün "vahiy ile hâsıl olan kâmil ihtidâ, peygamberlik, hakkı bulma kabiliyeti, hikmet ve özel bir hidâyet" gibi anlamlara sahip olduğu düşünülmektedir.

15-) Kur'ân-ı Kerîm'de rüşd ile anlam yakınlığı olan kavramların tamamı bu araştırmada belirtilemeyecek kadar çok fazladır. Fakat rüşd kavramı ile çok yakın bağının bulunduğu tesbit edilen bazı kavramlar şöyle sıralanabilir; hidâyet (neredeyse eş anlamlı olacak kadar çok yakındır), hakk, sırât-ı müstakîm, sevâu's-sebîl, basiret, sâlah, tevfîk, necât, hayr ve emir bi'l- ma'rûf nehiy ani'l-münker.

İkinci bölümü oluşturan ğayy kavramının lügavî ve Kur'ânî tahlili ayrıntılı bir şekilde yapıldıktan sonra ise şu sonuçlara varılmıştır:

1-) "Ğavâ (غَوَى)" fiilinden türeyen ğayy kavramı Arapça'da "doğru yoldan çıkmak, haddi aşmak, günah, suç, sapkınlık içine girmek, bozuk bir inançtan kaynaklanan cahilce davranış, işi bulandırma, fesât çıkarma, cehâlet, bir şeyi bilememek, ahmaklaşmak, bâtılda diretmek, amaca ulaştırmayan yolda yürümek, hata yapmak, yolu kaybetmek, sapkınlık, azgınlık, cahilce davranış, günah, haddi aşma, suç vb. anlamlara gelmektedir.

2-) Ğayy kavramının ve diğer formlarının Arap dilinde kullanımı yaygın ve belirgindir. Şiirlerinde bolca kullandıkları bu kavram iki anlama gelecek şekilde anlaşılmıştır. İlk anlam buzağının sütten kesilmesini ifade eden bozulma iken ikinci anlam cahillikten kaynaklanan yanlış davranış anlamındadır. Örneğin bir şiirin bir beytinde bu kavram şöyle kullanılmıştır: **(وكائِنْ تَرَى من جاهِل بعد عِلمه غَواهُ الهَوَى جَهلاً عن الحَق فانْغَوى) İlim öğrendikten sonra nice cahil olanı görürsün ki hevası ve arzuları onu hak yoldan alıkoyar ve ardından o kişi dalalet ehlinden olur**. Yine başka bir beyitte ğayy

kavramı **"(وَمَا أَنَا إلا من غَزِيَّةَ إنْ غوَتْ / غوَيْتُ وإنْ تَرشُدْ غزَّيَةُ أَرْشُدِ) Ben Gaziyye kabilesindenim, eğer kabilem saparsa ben de saparım, eğer onlar doğru yola girerlerse ben de doğru yola girerim"** şeklinde kullanılmıştır. Bununla birlikte nasıl ki her övünülen şey için rüşd kavramı kullanılıyorsa yerilen, kötü olan her kavram için de ğayy kavramı kullanılmıştır.

3-) Kur'ân-ı Kerîm'de "ğayy" kavramı ve türevleri 22 yerde geçmekte ve "dalâlet, cehâlet, hayal kırıklığına uğramak, hayatın bozulması, hüsrana uğramak helak olmak, azaba uğramak, bozuk inançtan dolayı oluşan cehalet, cehaletin en şiddetli hali ve cehennem" gibi anlamlara karşılık gelmektedir.

4-) Ğayy kavramı bazen Allah'a nisbet edilerek bazen Şeytan'a bazen de diğer canlılara nisbet edilerek kullanılmıştır. Çoğunlukla Hz. Adem (a.s) kıssası ve Şeytan'ın âsiliğinin anlatıldığı kıssada geçmekte ve Allah'ın Şeytan'ı azdırması, Şeytan'ın kulları sapıtmaya çalışması ve kulların kendileri saptığı gibi başkalarını da azmaya/sapmaya yönlendirmesi bağlamında kullanılmıştır.

5-) Ğayyın "doğru yoldan ayrılmak" anlamına geldiğini öne süren müfessirler Hz. Muhammed (s.a.v)'in müşriklerin iddiâ ettiği gibi sapıtmadığının, Hz. Âdem (a.s)'ın ufak bir hatası olsa da affedildiğinin, şairlerin esasında doğruluk yolundan ayrıldığının, Hz. Musa (a.s)'nın birinin ölümüne sebebiyet vermesine neden olan Kıptînin serseri olduğunun, kibirlenenlerin Allah'ın âyetlerinden uzaklaştırıldığının ve rüşdün ğayydan kesin bir şekilde ayrıldığının bildirildiği âyetlerde bu anlamda kullanıldığını düşünmektedirler.

6-) Ğayy kavramı Meryem sûresi 59. âyette azgınlığın cezası olarak kullanılmıştır ki bu cezanın da cehennem olduğu düşünülmektedir.

7-) Ğayy bütün kötü kavramları içinde barındıran câmi' lafiz olduğundan ötürü Kur'ân-ı Kerîm'de buna yakın çokça kavram mevcut olmaktadır. Bütün bu kavramların burda incelenmesi mümkün olmadığından ötürü ğayy kavramı ile bağlantısı en çok olan kavramlar belirtilmiştir. "Dalâlet, bağy, tuğyân, zulüm, fısk,isyân, bâtıl, sefeh, hüsrân gibi kavramlar bunlardan sadece birkaçıdır.

Rüşd ve ğayy kavramları diğer İslami ilimlerde de çok önemli bir yere sahip olup o ilimlerin de birer parçası olmayı başarmışlardır. Bu çalışmanın üçüncü bölümü de diğer İslamî ilimlerde rüşd ve ğayy kavramlarının incelenmesini içermektedir. Hadislerde

rüşd; iman, hidâyet, doğru yol, aklı başında veli, ilim öğreten alim, büluğ çağı, sağlam nesep, doğruya isabet ettirme ve rehberlik gibi anlamlarda kullanılırken ğayy kavramı da; küfre düşmek, cahillik, insanların sapmasına yol açna ve dalâlet gibi anlamlarda kullanılmıştır. İslam hukukunda ise rüşd kavramı yetimin malının kendisine verilmesinin şartı olmakta ve fıkıh ilmi açısından büyük öneme sahip olmaktadır. Kelâmda "ef'âlu'l-ibâd (kulların fiilleri)'ın yaratılması" başlığı altında incelenen irşâd ve iğvâ kavramları itikadî mezheplerin ayrıştığı konuların başında gelmektedir. Tasavvufta rüşd kavramı irşâd ve mürşid başlığı altında sistematize edilmiş ve tasavvufun lideri olan "şeyh" ve "mürid" arasında geçen yolculukta köprü görevi almıştır.

Netice olarak Kur'ân'ın daha iyi anlaşılması gayretlerinin bir parçası olması ümidiyle çalışılan rüşd ve ğayy kavramlarının önemi, belirtilen bütün bu açıklamalardan sonra net bir şekilde görülmektedir.

KAYNAKÇA

Abduh, Muhammed (ö.1323/1905) - Rıza, Reşîd (ö.1354/1935). *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Hakîm (Tefsîru'l-Menâr).* 12 Cilt. Kâhire: Dâru'l-Menâr, 2. Basım, 1366/1947.

Abdulbâki, Muhammed Fuâd (ö. 1882/1968). *el-Mu'cemu'l-Müfehres li Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm.* Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 1364/1945.

Acaroğlu, Büşra. *Kur'ân'da "Basîret" Kavramı.* Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.

Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh İbn Muhammed eş-Şeybânî. *Müsned.* şerh: Ahmed Muhammed Şâkir. 20 Cilt. Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 1. Basım, 1416/1995.

el-Âlûsî, Şehâbeddin Mahmûd (ö. 1270/1854). *Rûhu'l-Me'ânî fî Tefsîri'l Kur'âni'l-'Azîm ve's-Seb'i'l-Mesânî.* 30 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, t.y.

Alper, Hülya. *"Sırât-ı Müstakîm".* Türkiye Diyanet Vakfi İslâm Ansiklopedisi. 37/119-120. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

Alper, Hülya. *"Tevfik".* Türkiye Diyanet Vakfi İslâm Ansiklopedisi. 41/8-9. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

Altıntaş, Ramazan. *Kur'an'da Hidâyet ve Dalâlet.* 1. Basım, İstanbul: Pınar Yayınları, 2003.

Altıparmak, Ömer Faruk. İslâm Düşüncesi Bağlamında Tasavvufun Yeri Üzerine Bir Derkenar. *Harran Üniversitesi İlâhîyat Fakültesi Dergisi* 14 (2005), 47.

Apaydın, Yunus. *İslam Hukuk Usulü.* Kayseri: Kimlik Yayınları, 2. Basım, 2016.

Arslantürk, Refika Soyal. *Kur'ân-ı Kerîm'de İradenin Özgünlüğü Bağlamında "Şeytan" Kavramı.* İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.

Âsım Efendi, Mütercim (ö. 1235/1819 Âsım Efendi, Mütercim (ö. 1235/1819). *el-Okyânûsu'l-Basît fî Tercemeti'l Kâmûsi'l-Muhît (Kâmûsu'l-Muhît Tercümesi).* Editör. Mustafa Koç, 6 Cilt. İstanbul Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 1. Basım, 2013.

el-Askerî, Ebû Hilâl (ö. 400/1009). *el-Furûku'l-Luğaviyye.* Kâhire: Dâru'l-İlm ve's-Sekâfe, t.y.

Atar, Fahrettin. *Fıkıh Usulü.* İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 5. Basım, 2002.

Ateş, Süleyman. *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri.* 12 Cilt. İstanbul: Yeni Ufuklar, 1988.

Aydar, Hidâyet. *"Rüşd".* Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 35/297-298. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.

Bardakçı, Mehmet Necmeddin. *Hakikatin Keşfi - Hz. Musa ve Hızır.* İstanbul: Rağbet Yayınları, 1. Basım, 2016.

Bardakoğlu, Ali. *"Bulûğ",* Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. 6/413-414. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

Bayar, Fatih. *Kur'ân'da Fesâd Kavramı.* Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2002.

Bebek, Adil. *"Felâh",* Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 12/300-301. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

el-Beğavî, Ebû Muhammed Muhyi's-Sünne el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ' (ö. 516/1122). *Me'âlimu't-Tenzîl fî Tefsîri'l-Kur'ân.* thk. Muhammed Abdullah Nemr vd. 8 Cilt. Riyad: Dâru Taybe, 1. Basım, 1409/1988.

el-Beydâvî, Kâdî Nâsıruddîn Ebû Saîd Abdullah b. Ömer b. Muhammed eş-Şîrâzî (ö. 685/1286). *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl.* 5 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, y.y.

el-Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyn b. Ali (ö. 458/1066). *Şuʿabü'l-îmân*. thk. Ebû Hâcer Muhammed Saîd b. Besyûnî Zağlûl. Beyrut, 1410/1990.

Biçer, Ramazan. *"İğvâ".* Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 21/520. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail (ö. 256/870). *el-Câmiu's-Sahîh,* thk. Muhibbuddîn el-Hatîb. 4 Cilt. Kâhire: el-Matbaatü's-Selefiyye, 1.Basım, 1400/1980.

Bursevî, İsmail Hakkı (ö. 1137/1725). *Rûhu'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*. 10 Cilt. Dersaâdet: Matbaa-i Osmâniyye, 1330/1912.

Canan, İbrahim. *Hadîs Ansiklopedisi: Kütüb-i Sitte*. 18 Cilt. Ankara: Akçağ Yayınevi, t.y.

el-Cevherî, Ebû Nasr İsmail b. Hammâd (ö. 400/1009). *es-Sıhâh Tâcü'l-Luğa ve Sıhâhu'l-Arabiyye*. thk. Ahmed Abdülğafûr Attâr. 7 Cilt. Beyrût: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 2. Basım, 1399/1979.

Cezîrî, Abdurrahman. *Dört Mezhebe Göre İslam Fıkhı.* çev. Mehmet Keskin. 8 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 3. Basım, 1991.

Cebecioğlu, Ethem. *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü.* İstanbul: Ağaç Kitabevi Yayınları, 5. Basım, 2009.

Coşkun, Muhammet. *Seyrü Sülûk Çerçevesinde Mürid ve Mürşid Kimliği.* Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.

Çağrıcı, Mustafa. *"Hak",* Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 15/137-139. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

Çağrıcı, Mustafa. *"Sâlih",* Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 36/31-32. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

Çağrıcı, Mustafa. *"Hayır",* Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 17/43-46. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Çağrıcı, Mustafa. *"Zulüm".* Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 44/507-509. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

Çelebi, İlyas. *"Hızlân"*. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 17/419-420. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Çetin, Abdurrahman. *Hitabet ve İrşad (Din Hizmetlerinde İletişim ve Güzel Konuşma).* Bursa: Emin Yayınları, 3. Basım, 2011.

Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî (ö. 275/889). *es-Sünen.* thk. Nâsıruddîn el-Elbânî, Riyad: Mektebetü'l-Meârif, t.y.

ed-Dâmeğânî, Hüseyin b. Muhammed (ö. 478/1085). *Kâmûsu'l-Kur'ân.* Beyrût: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1985.

ed-Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdirrahmân b. el-Fazl (ö. 255/869). *Müsnedu'l-Câmi'*. Beyrut: Dâru'l- Beşâiri'l-İslâmiyye, 2. Basım, 2013.

Demirkol, Nihat. – Karatay, Mustafa. "Kur'an'da 'Hızlân' ile 'Tevfîk' Kelimelerinin Kullanımları". *Iğdır İlahiyat Dergisi* 11 (Nisân 2018), 167-179.

Dumlu, Ömer. *"Salah Kavramı Üzerine Bir İnceleme".* İzmir Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 7 (1992), 147-158.

Demir, Mehmet Kadri. Kur'ân'da Allah'a İzafe Edilen İğvâ Bağlamında Müfessirlerin Yorumları: Taberî, Zemahşerî ve Râzî Tefsirleri Örnekliğinde Mukayeseli Bir İnceleme. *Batman Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 5/2 (2021), 455-486.

Demir, Hamdullah. *Kur'ân-ı Kerim Perspektifinden Aldatma ve Kandırma.* Şanlıurfa: Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016.

Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelüsî (ö. 745/1344). *Tefsîru'l-Bahru'l-Muhît*. thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd . 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Bas, 1999.

Ebüssuûd Efendi (ö. 982/1574). *İrşâdü'l-Akli's-Selîm ilâ Mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm.* 9 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî.

Elmalılı, Muhammed Hamdi Yazır (ö. 1878/1942). *Hak Dini Kur'ân Dili.* 10 Cilt. İstanbul: Yenda Yayıncılık, t.y.

Ersöz, İsmet. *"Ashâb-ı Kehf".* Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

el-Hasen el-Basrî (ö. 110/728). "Risâle fi'l-Kader". *Resâilu'l-Adl ve't-Tevhîd*. thk. Muhammed Ammâra, Kahire: Dâru'ş-Şurûk, 1408/1988.

el-Eş'arî, Ebu'l-Hasen Ali b. İsmail (ö. 324/935-36). *Makâlâtu'l-İslâmiyyîn.* thk: Hellmut Ritter. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag Gmbh, 1382/1963.

El-Ferrâ, Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Ziyâd b. Abdullah ed-Deylemi (ö. 370/980). *Meâni'l Kur'ân.* 3 Cilt. Beyrût: Âlemü'l-Kütüb, 3. Basım, 1403/1983.

el-Ferâhîdî, Ebû Abdurrahman Halîl b. Ahmed (ö. 175/791). *Kitâbu'l-ʿAyn.* thk. Mehdi Mahzûmî- İbrahim es-Sâmirî. 8 Cilt. Beyrut: Dâru Mektebeti'l-Hilal, 1423/2002.

el-Fîrûzâbâdî, Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb (ö. 817/1415). *Basâiru zevi't-Temyîz fî Letâifi'l-Kitâbi'l-Azîz.* thk. Muhammed Ali en-Neccâr. Beyrût: el-Mektebetü'l-İlmiyye, y.y.,

el-Fîrûzâbâdî, Mecdüddin Muhammed b. Ya'kûb (ö. 817/1415). *el-Kâmûsu'l-Muhît.* 4 Cilt. Beyrût: el-Hey'etü'l-Mısriyyeti'l-Amme li'l-Kitab, 1398/1978.

el-Gazâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî et-Tûsî (ö. 505/1111). *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn.* 4 Cilt. Dârü İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye. t.y.

Genç, Telat. *Kur'ân'a Göre Şeytan.* Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016.

Hacımüftüoğlu, Esra. *Kur'ân-ı Kerîm'in İrşad Üslubu.* Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010.

el-Himyerî, Ebû Saîd Neşvân el-Yemenî (ö. 573/1178). *Şemsü'l-ʿUlûm ve Devâʾü kelâmi'l-ʿArab mine'l-Külûm.* thk. Hüseyin b. Abdullah el-Amrî. 12 Cilt. Dımeşk: Dârü'l-Fikr, 1. Basım, 1420/1999.

el-Hîrî, Ebû Abdirrahmân İsmâîl b. Ahmed b. Abdillâh ed-Darîr (ö. 430/1039'dan sonra). *Vücûhü'l-Kurʾân.* thk. Fatıma Yusuf el-Hiyemî. Riyâd: Darus'Sakâ. 1416/1996.

Hökelekli, Hayati. *"Fıtrat",* Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. İstanbul: TDV Yayınları,1996.

İbn Arabi (ö. 341/952). *Hakikat Yolcusuna Kılavuz.* çev. Muhammed Bedirhan. İstanbul: Hayy kitap Yayınları, 1. Basım, 2010.

İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed Bağdâdî (ö. 597/1200). *Zâdü'l-Mesîr fî İlmi't-Tefsîr.* 9 Cilt. Beyrût: el-Mektebetü'l-İslamiyye, 3.Basım, 1404/1984.

İbn Fâris, Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Zekeriyyâ (ö. 395/1004). *Muʿcemü Meḳâyîsi'l-Luga.* thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn. 5 Cilt. Beyrût: Dârü'l-Fikr, 1399/1979.

İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İmâdüddîn İsmâil b. Ömer (ö. 774/1373). *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm.* thk. Sâmî b. Muhammed es-Selâme. 8 Cilt. Riyâd: Dâru Taybe, 1.Basım, 1418/1997.

İbn Kesîr (ö. 774/1373) vd., *Esmâü'l-Hüsnâ (Allâh'ın Güzel İsimleri).* İstanbul: Karınca & Polen Yayınları, 1.Basım, 2004.

İbn Manzûr, Ebü'l-Fadl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrem b. Ali el-Ensârî (ö. 711/1311). *Lisânu'l-Arab*. tsh. Emîn Muhammed Abdülvehhâb - Muhammed es-Sâdık el-Ubeydî. 18 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 3. Basım, 1419/1999.

el-İsfahânî, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal Râğıb (ö. 322/934). *Müfredâtu Elfâzı'l-Kur'ân (el-Müfredât fî Ğarîbi'l-Kur'ân).* thk. Safvân Adnân Dâvûdî. Dımeşk: Dâru'l-Kalem, 3 Basım, 1423/2002.

el-Kâdî Abdulcebbâr (ö. 415/1025). *"el-Muhtasar fî Usûli'd-Dîn".* Resâilu'l-Adl ve't-Tevhîd. thk. Muhammed Ammâra. Kahire: Dâru'ş-Şurûk, 1408/1988.

Kahraman, Ferruh. Bir Tefsîr-Kelâm Problemi: Hz. Âdem'in Yasak Ağaca Yaklaşması. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15/27 (2013).

Karagöz, İsmail. *Kur'ân-ı Kerîm'de Zulüm Kavramı.* Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1994.

Karaman, Hayreddin vd. (ed.). *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*. 6 Cilt. Ankara: DİB Yayınları, 2006.Karslı, İbrahim Hilmi. *Kur'an'a göre Şeytan ve İnsanla Olan İlişkisi.* Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1993

Kallek, Cengiz. *"Kaffâl",* Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. XXIV/146-148. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

Kâmil, Yılmaz H. "Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarîkatlar", *Altınoluk Dergisi* 129 (1996), 30.

Kaplan, Abdurrahim. Kur'ân'da "Bağy" Kavramının Anlam Alanı. *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/2 (2020), 1790-1810.

Kasım, İsmail. Tasavvufta İrşâd ve Mürşide Teslimiyet. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Kaya, Remzi. Kur'ân'da İstikâmet. Bursa: Emin Yayınları, 1. Basım, 2005.

Kılavuz, Ahmet Saim. *"Cin".* Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. VIII/8-10. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

Konevî, Sadreddin (ö. 673/1274). *Esmâ-i Hüsnâ Şerhi*. çev. Ekrem Demirli. İstanbul: İz Yayıncılık, 2002.

Köse, Saffet. "Rüşd", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 35/298-300. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.

el-Kûfî, Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed b. Ebî Şeybe İbrâhîm el-Absî (ö. 235/849). *el-Muṣannef*. nşr. Kemâl Yusuf el-Hût. 7 Cilt. Beyrût: y.y., 1409/1989.

Kurt, Muhammet Sacit. Peygamberlerin Günahsızlığı ve "nesiye ğevâ ve asa"Kelimelerinin Etimolojik İncelemesi Işığında Kur'ân'daki Âdem Kıssasına Yeni Bir Yaklaşım. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/24 (2013), 189-221.

el-Kurtubî, Ebû Abdillah Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Farh el-Ensârî el-Hazrecî el-Endelûsî (ö. 671/1273). *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân.* tsh. Hişâm Semîr el-Buhârî. 21 Cilt. Riyâd: Dâru Âlemi'l-Kütüb, 1423/2003.

el-Kuşeyrî, Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdilmelik (ö. 465/1072). *Letâ'ifü'l-işârât.* nşr. Abdullatif Hasan Abdurrahman. 3 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2. Basım, 1428/2007.

Kuşeyrî, Abdülkerim (ö. 465/1072). *Şerh-i Esmâillahi'l-Hüsnâ - O'nun Güzel İsimleri-* . İstanbul: İlk Harf Yayınevi, 1.Basım, 2011.

İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd (ö. 273/887). *es-Sünen*. thk. Nâsıruddîn el-Elbânî, Riyad: Mektebetü'l-Meârif, t.y.

el-Mahallî, Celâleddîn Muhammed b. Ahmed (ö. 864/1459). - es-Süyûtî, Celâleddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr (ö. 911/1505). *Tefsîru'l-Celâleyn*. thk. Mervân es-Sevvâr, Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, t.y.

Mâlik b. Enes, Ebû Abdillâh el-Asbahi el-Himyeri (ö. 179/795). *el-Muvatta (Muvatta Tercemesi).* haz. Abdullah Parlıyan, İstanbul: Konya Kitapçılık, 2008.

el-Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd es-Semerkandî el-Hanefî (ö. 333/944). *Te'vîlâtü Ehli's-Sünne.* thk. Mecdî Bâsellûm. 10 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1426/2005.

el-Mevsûʿatü'l-Fıkhiyye. Kuveyt: Vizaretü'l-Evkaf ve'ş-Şuuni'l-İslamiyye, 1404/1983.

el-Muhâsibî, Haris (ö. 243/857). *Akl ve Fehmü'l-Kuran.* çev: Hüseyin Kuvvetlî. Beyrut: Daru'l-Fikr, 1971.

Mukâtil b. Süleymân, Ebü'l-Hasan Mukâtil b. Süleymân b. Beşîr el-Ezdî el-Belhî(ö. 150/767). *el-Vücûh ve'n-Nezâir fi'l-Kur'âni'l Azîm.* thk. Hâtim Sâlih ed-Dâmin. Irak: Merkezu Cuma'el-Macid li's-Sekafeti ve't-Turâs, 1427/2006.

Mukâtil b. Süleymân, Ebü'l-Hasen Mukātil b. Süleymân b. Beşîr el-Ezdî el-Belhî (ö. 150/767). *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân.* thk. Abdullah Mahmûd Şehhâte. 5 Cilt. Beyrut/Lübnan: Dâru ihyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1.Basım, 1423/2002.

Mustafavî, Hasan. *et-Tahkîk fî Kelimâti'l Kur'âni'l-Kerîm.* 14 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi İlmiyye, 3.Basım, 1430/2009.

Müslim b. Haccâc, Ebu'l-Hüseyn (ö. 261/875). *el-Câmiu's-Sahîh bi Şerhi'n Nevevî.* 18 Cilt. Kâhire: el-Matbaatü'l-Mısriyye, 1. Basım, 1347/1929.

en-Nesâî, Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî (ö. 303/915). *Sahîhu Süneni'n-Nesâî.* 3 Cilt. Riyâd: Mektebetu'l-Ma'arif li'l-Neşri ve't Tevzi', 1998.

en-Nesefî, Ebu'l-Berekât Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd (ö. 710/1310). *Medâriku't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl.* thk. Yusuf Ali Büdeyvî. 3 Cilt. Beyrut: Darü'l-Kelimi't-Tayyib, 1. Basım, 1419/1998.

en-Nevevî, Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî (ö. 676/1277). *Tehzîbü'l-Esmâʾ ve'l-Lugât.* 4 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye. t.y.

Olguner, Fahrettin. "Bâtıl", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 5/147-148. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

Öngören, Reşat. "Şeyh", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. XXXIX/50-52. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Raşâd, Mâzin. *et-Tarîk ve Nezâiruhâ fi'l-Kur'ân.* Gazze: Gazze İslâm Üniversitesi yüksek lisans öğrencileri için hazırlanmış ders kitabı, 1426/2005.

er-Râzî, Fahreddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyn b. Alî el-Kureşî et-Teymî el-Bekrî (ö. 606/1210). *Mefâtîhu'l-Ğayb*. 32 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi İlmiyye, 5. Basım, 1441/2020.

er-Rummânî, Ebü'l-Hasen Alî b. Îsâ b. Alî el-Bağdâdî (ö. 384/994). *el-Elfâzü'l-Müterâdifetü'l-Mütekâribetü'l-Maʿnâ.* nşr. Fethullah Sâlih Ali el-Mısrî. Kahire: Mansûre, 1. Baskı, 1407/1987.

es-San'ânî, Abdurrezzak b. Hemmam (ö. 211/827). *Musannef*. thk. Habîburrahman el-A'zamî. 11Cilt. Beyrût: y.y., 1392/1972.

es-Semîn el-Halebî, Ebu'l-Abbas Şehâbeddîn Ahmed b. Yûsuf b. Abdiddaim (ö. 756/1355). *Umdetü'l-Huffâz fî Tefsîri Eşrafi'l-Elfâz.* thk. Muhammed Bâsil Uyûnü's-Sûd. 4 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübü'l ilmiyye. 1. Basım, 1417/1996.

Sinanoğlu, Mustafa. *"Hüsran"*. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 19/35-36.İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Sinanoğlu, Mustafa. *"İman"*. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 22/212-214. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

es-Suyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî (ö. 911/1505). *ed-Dürru'l-Mensûr fi't-Tefsîri bi'l-Me'sûr.* thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Turkî, Kahire: Merkezu Hecr li'l-Buhûsi ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, 1.Basım, 1424/2003.

es-Sühreverdî, Ebû Hafs Ömer b. Muhammed b. Abdillâh b. Ammûye el-Kureşî el-Bekrî Şihâbüddîn (ö. 632/1234). *Avârifü'l-Ma'ârif.* çev. Dilaver Selvi. İstanbul: Semerkand Yayınları, 2004.

Şafak, Ali. "Fısk", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.

Şafak, Ali. "Bağy", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 4/451-452. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

eş-Şâfiî, Muhammed b. İdrîs (ö. 204/820). *el-Üm.* nşr. Rif'at Fevzî Abdülmuttalib. 11 Cilt. Kâhire: Darü'l-Vefâ', 1 Basım, 1422/2001.

Şa'ban, Zekiyüddin. *İslâm Hukuk İlminin Esasları (Usûlü'l-Fıkh).* trc. İbrahim Kâfi Dönmez. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 14. Basım, 2011.

Şeker, Suna. *Kur'ân-ı Kerîm'de Hakk Kavramı.* Elazığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2009.

et-Tabâtabâî, Muhammed Hüseyin (ö. 1401/1981). *el-Mîzân fî Tefsîri'l-Kur'ân.* 22 Cilt. Beyrut: Menşûrâtu Müesseseti'l-A'lemî li'l-Matbû'ât, 1. Basım, 1417/1971.

et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr (ö. 310/922). *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*. thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî. 26 Cilt. Kâhire: Dâru Hicr, 1.Basım, 1422/2001.

et-Tabersî, Ebu Ali el-Fadl b. el-Hasan Eminü'l-İslam (ö. 548/1154). *Mecmaʿu'l-beyân fî tefsîri'l-Ḳurʾân.* 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l Murtazâ, 1.Basım, 1427/2006.

et-Tehânevî, Muhammed b. Alî (ö. 1158/1745). *Mevsûatü Keşşâfı Istılâhâti'l-Fünûn ve'l-Ulûm.* thk. Alî Dahrûc. 2 Cilt. Beyrût: Mektebetü Lübnân, 1. Basım, t.y.

et-Tirmizî, Ebû Îsâ Muhammed b. Îsâ b. Sevra (ö. 279/892). *el-Câmiu's-Sahîh (esSünen).* 5 Cilt. thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Mektebetü Mustafa el-Bâbî el-Halebî ve Evlâdihî, y.y., 2. Basım, 1397/1977.

Topaloğlu, Bekir. *"Mâsiyet".* Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 28/77. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

Topaloğlu, Bekir. *"İrşad".* Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 22/454-455. Ankara: TDV Yayınları, 2020.

Tunç, Cihat. *"Dalâlet".* Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 8/428-429. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

et-Tûsî, Ebû Ca'fer Muhammed b. el-Hasen b. Alî. *et-Tibyân fî tefsîri'l-Kurʾân.* nşr. Ahmed Habîb Kasîr el-Âmilî. 10 Cilt. Beyrut, Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arabî, y.y.

et-Tûsî, Ebû Nasr es-Serrâc (ö. 460/1067). *el-Luma'*. çev. Hasan Kâmil Yılmaz. İstanbul: Altınoluk Yayınları, 1996.

Türcan, Galip. Kelâmî Paradigmanın Güçlüğü: Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet Kelâmında Hidâyet ve Dalâlet Kavramlarının Anlaşılması. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1/15 (2012), 269-285.

Uludağ, Süleyman. *"Sülûk"*. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 38/127-128. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Uludağ, Süleyman. *"Basîret"*. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 5/103. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

Uludağ, Süleyman. *İslam'da İrşad.* İstanbul: Marifet Yayınları, 6. Basım, 1997.

Ünal, Ali. *Kur'ân'da Temel Kavramlar*. İstanbul: Kırkambar Yayınları, Baskı, 1998.

Wensinck, Arent Jean. *el-Mu'cemu'l-Müfehres li Elfâzi'l-Hadîsi'n-Nebevî (Concordance et indices de la tradition musulmane).* Leiden: Mektebetü Birîl, 1936.

Yaşaroğlu, Saliha. *Kur'ân'da Hak Kavramı.* Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009.

Yavuz, Yusuf Şevki. *"Hidâyet"*. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 17/473-477. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Yazıcıoğlu, Mustafa Said. *"Fiil"*. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. 13/59-64. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.

Yıldırım, Havva. *Kur'ân'da "Hüsn" Kavramı.* Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007.

Yıldız, İbrahim. *Kur'ân'da Sebîlüllah Kavramı.* Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014.

Yılmaz, Ejder. *Hukuk Sözlüğü.* Ankara: Doruk Kitap ve Yayımevi, 1. Basım, 1976.

Yurdagür, Metin. *"Tuğyân"*. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. ek-2/611. Ankara: TDV Yayınları, 2019.

Yüksel, Emrullah. Kur'ân-ı Kerîm'de Hidâyet ve Dalâlet Anlayışı. *Erzurum Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7 (1986), 87-107.

ez-Zeccâc, Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl (ö. 311/923). *Meâni'l-Kur'ân ve İ'râbuhû*. thk. Abdülcelîl Abduh Şelebî. 5 Cilt. Beyrût: Âlemü'l-Kütüb, 1. Basım, 1408/1988.

ez-Zebîdî, Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ (ö. 1205/1791). *Tâcü'l-Arûs.* thk. Abdüssettâr Ahmed Ferrâc. 40 Cilt. Kuveyt: Dâru't-Türâsi'l-Arabî. 1385/1965.

ez-Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî Cârullah (ö. 538/1143). *Esâsu'l-Belâğa.* thk. Muhammed Basil 'Uyun es-Sûd. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1. Basım, 1419/1998.

ez-Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî Cârullah(ö. 538/1143). *el-Keşşâf an Hakâikı Ğavâmizı't-Tenzîl ve Uyûni'l-Ekâvîl fî Vucûhi't-Te'vîl.* thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd - Alî Muhammed Muavviz. 6 Cilt. Riyâd: Mektebetü'l-Ubeykân. 1. Basım, 1418/1998.

Zuhaylî, Vehbe. *el-Fıkhü'l-İslamî ve Edilletuh*. Dımeşk, Darü'l-Fikr, 1. Basım, 1405/1985.